HRVATSKO

KOLO

XX

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I F. JELAŠIĆ

KNJIGA XX

ZAGREB MCMXXXIX

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina — Zagreb

DR. VINKO KRIŠKOVIĆ, ZAGREB

NAKON SVRŠENA BOJA

Pobit će se do dva svijeta
Po prilici svoj,
Na predstraži mi smo četa,
Prvi naš je boj.

P. Preradović

Ni jedan oblik državne vladavine nije knjiga tako uzveličala kao demokraciju. Da nanižemo nešto toga književnog biserja, da spomenemo nešto opsežnije tu »ktemu es aei« (imovinu za svagda), kako reče Tukidid (I, 22), zapadnjačke kulture, te njezine zavjetne riječi, što su ih tako rijetko progovorili hrvatskim glasom. Najprije onaj »Magnificat« Atene, matere stare demokracije, onaj u povijesti Tukidida (II, 36 i d.) zabilježeni (i od njega izmišljeni), u svojoj klasičnoj ljepoti nigda nenatkriljeni pogrebni govor Perikla na Akropoli, gdje razlaže značajne crte slobodna grada-države i prave demokracije, baštine Atenjana od njihovih predaka. Prije nego će slaviti mrtve, iznosi načela, koja su atensku demokraciju podigla do vlasti. »Što se tiče našega ustava, ne ćemo da se u tome povodimo po ustanovama drugih naroda; naprotiv, više smo drugima na ugled, nego da bismo druge nasljedovali. Zove se demokracija, jer ne počiva na nekolicini, nego na velikom mnoštvu. Zakoni daju, što se tiče osobitih stvari, svakomu jednaka prava, ali što se tiče časti, onaj stepen, koji mu je steklo, ne možda neko podrijetlo, nego dobro mišljenje, što ga na ovaj ili onaj način dobiva od zasluga. Najsiromašnijem građaninu, ako iole može koristiti državi, ne brani ni najneznatniji stalež, da postigne službe i časti. Kako slobodoumno postupamo s javnim ustanovama, tako isto i što se tiče međusobnog sumnjičenja svakidašnjeg života; ne srdimo se na

svoga susjeda, ako radi što mu je drago, niti se sretamo s mrkim licima, što doduše ne kažnjava, ali vrijeđa oko. Dok se tako u sukromnom životu neusiljeno družimo, nigda ne prestupamo u javnom, a u svome štovanju i smjernosti, naredbe države, svagda poslušni vlasti i zakonima, a najviše onima, koji su izdani na korist uvrijeđenih, pa i nepisani po sudu svih nanose najveću sramotu, kad ih prestupe«.

Ali to nije jedina značajna crta demokratske države. Dalje kaže: »Pa i namakli smo svojoj duši sila počinaka od posla. Imamo čitavu godinu stalne igre, natjecanja i svečana žrtvovanja, u našim kućama sve je krasno uređeno, pa zadovoljstvo, što ga s toga osjećamo, goni svaku zlovolju i sjetu.« A taj smireni domaći život nema straha ni od koga. »Mi ostavljamo svoj grad svakomu otvoren i ne gonimo iz njega ni jednoga stranca, da ne bi doznao ili vidio neke stvari, koje bi našim neprijateljima bile korisne, kad bi ih znali, jer se ne uzdamo u sreću oružja, neke naprave i doskočice, nego u svoje hrabro srce i desnicu«. Na pogledu djela Fidije i drugih bogodanih umjetnika, u tome svetištu umjetnosti, da ga slavnijeg nema u čitavom svijetu, ne može Perikle nego da kaže: »Srcu nam je mila ljepota, ali smo priprosti u svome ukusu (filokalumen met' euteleias) i ne oduzima nam mušku snagu, a kad se nadade prilika, volimo u zgodan čas svoje bogatstvo upotrebiti, da nešto stvorimo, nego se razmetati praznim riječima. Priznati svoje siromaštvo u nas nije ni za koga sramota, ali jest tako se ne vladati, da mu se čovjek ukloni. Naši građani brinu se s jednakim marom i oko svojih domaćih i oko javnih poslova, pa i kad posvete osobitu brigu svomu kućanstvu i zanatu, opet nisu nevješti javnom poslu. Jer Atena je jedini grad, gdje čovjeka, kojega javni poslovi ne zanimaju (idiotes), ne smatraju čovjekom povučenim, koji želi mira, nego nekorisnim članom zajednice. A kod toga sudimo i mislimo o tim poslovima ispravno i držimo se načela, da promišljanje nije na štetu izvršenom činu, nego naprotiv da je šteta, kad se čovjek pametnim savjetovanjem ne da poučiti, prije nego, kad ustreba, pođe na djelo. Jer druge smo daleko pretekli i u tome, što je nama prirođena smjelost u radu i pametno promišljanje

o onom, što pothvaćamo, dok su drugi smjeli od neznanja i malodušni od promišljanja. Jer zacijelo najveći su junaci oni, koji i kod potpunog znanja muke i radosti pregnu, pa se ne žacaju od opasnosti«.

Konačno će sve skupiti u jedno: »Riječju, tvrdim, da je atenska država u cijelosti škola Helade, a napose, rekao bih, da bi svaki pojedinac između nas sa svima dražestima svoga lica i okretnošću tijela mogao pokazati, te je vrstan ogledati se u poslu bilo kojem. A da to nije puko hvalisanje, na koji tek potiče ova prigoda, nego živa istina, dokazom je silna vlast naše države, koju smo tima svojstvima postigli. Jer jedina Atena među svojim družicama na ispitu pokazuje, da je veća od svoga glasa; ona jedina ne pobuđuje u neprijatelju, koji se na nju diže, zlovolju, kakvi su ga ljudi porazili, ni u podaniku pokudu, kakvi nevrijednici njime vladaju. Mi pokazujemo svoju snagu najtvrđim dokazima i na oči mnoštva svjedoka, da će nam se diviti ne samo sada živi ljudi, nego i poznija potomčad. Zato nam ne treba Homera, da nam pjeva u hvalu, ni ikojega pjesnika, čiji bi nam stihovi za čas ugađali, ali bi njegova prikazivanja naših djela pobila istina. Odista, prinudili smo sva mora i sve zemlje na svijetu, da nas puste k sebi, i svagdje smo podigli vječite spomenike našega gnjeva neprijatelju i naše dobrodušnosti prijatelju. Evo, takova je država, za koju su se ovi naši sugrađani tako junački borili i za nju svoj život žrtvovali, a valja da je svaki od nas, koji smo ostali živi, gotov za nju sve podnijeti«.

Što je Macaulay kazao za Miltonovu raspravu »Areopagitiku«, gdje je pjesnik udario na cenzuru štampe, valja još više reći za ovu Tukididovu besjedu u hvalu svoje otadžbine — svaki državnik trebalo bi da je nosi »kao znak na svojoj ruci i kao čeoni ures među svojim očima«.

A onda ono dozivanje Engleske, matere moderne demokracije, kad se je pred više od stotinu i pedeset godina zavela stramputice od pravoga duha svoje politike i bila gotova, da izgubi svoje prekomorsko carstvo američko i prekine s njime veze, kako je njezin veliki politički mislilac Edmund Burke rekao, »lagane kao zrak ali snažne kao spone od gvožđa«. »Ostavite koloni-

jama«, grmio je u parlamentu u svome govoru od 22. ožujka 1775. za pomirenje s Amerikom (»The Works of Edmund Burke«, vol. II, 234, Oxf. World's Classics), »netaknutu misao, da su njihova građanska prava udružena s vašom vladom — one će se pribiti i prikvačiti za vas, pa ni jedna sila pod nebom ne će biti snažna otkinuti ih od njihove vjernosti. Ali već jednom znajte, da je vaša vlada jedno, a njihove povlastice drugo; da te dvije stvari mogu postojati bez ikakove uzajamne veze; ljepka je nestalo, suvislost je popustila, sve srlja u propast i rasulo. Dok ste dosta mudri, pa držite suverenu vlast ove zemlje kao svetište slobode, kao sveti hram posvećen našoj zajedničkoj vjeri, gdje se odabrani narod i sinovi Engleske klanjaju slobodi, one će obraćati svoje lice k vama. Što se više one množe, to više imat ćete prijatelja; što žarče ljube slobodu, sve savršeniji bit će njihov posluh. Ropstva mogu imati svagdje. To je travurina, koja raste na svakoj zemlji. Mogu je imati od Španjolske, od Pruske. Ali dok vi niste izgubili svaki osjećaj svoga pravog probitka i svoga prirodnog dostojanstva, slobodu ne mogu imati ni od koga nego od vas. To je dragocjena roba, od koje vi imate monopol. To je pravi zakon navigacije (brodarenja), koji je za vas privezao trgovinu kolonija, pa vam namiče bogatstvo svijeta. Ne dajte im dijela u slobodi, pa ste raskinuli jedinu vezu, koja je od početka bila i svejednako ima da sačuva jedinstvo carstva. Nemojte sebi u ludo utvarati, da vaše naredbe i nalozi, službeni spisi i zaključci drže skupa veliko tkivo te otajstvene cjeline. Te stvari ne čine vaše vlade. Mrtve naprave, nesvijesno oruđe, kao što jesu, tek im duh engleske zajednice daje sav njihov život i snagu. Tek duh engleskoga ustava, kojim je zadahnuta ta silna skupina, prožima, hrani, ujedinjuje, jača, oživljava svaku stranu carstva, pa i do najsitnijeg dijela«.

Te su riječi Burkeove još dragocjenija čest zavještaja engleske knjige, nego što je Shakespeareova »Bura« ili Miltonov »Samson Agonistes«. A kad čovjek pomisli, kako se daleko prostire Britsko carstvo i kako je engleski izgled državni život svih kulturnih naroda uputio i sveđer ga upućuje k miru i ličnoj slo-

bodi, rekao bi, da su zavještaj ne samo narodima, koji govore engleski, nego i čitavom svijetu.

A za tu demokraciju i ličnu slobodu vodili su Saveznici svjetski rat i pobijedili. Vodili su ga po svečanoj izjavi predsjednika Wilsona, da »svijetu sačuva i zajamči liberalnu demokraciju«, da »obrani prava malih naroda«, da se njime »rat svrši za vazda«. I u svojim nedavno objelodanjenim zapiscima o mirovnoj konferenciji u Parizu i učinjenom miru u Versaillesu kaže Lloyd George, da je svjetski rat bio Križarska vojna, što su ju Saveznici poveli za međunarodno pravo i slobodu svijeta. Odista, kako s pravom kaže talijanski kritičar i diplomat, bivši profesor književnosti u sveučilištu u Turinu G. A. Borgese (»Goliath, The March of Fascism«, 130), još ni jednu borbu za vlast poslije Križarskih vojna nisu tako mistično objavili kao boj za vjeru, kao mejdan između dobra i zla. Propaganda, a i mnoge službene isprave Saveznika prikazivale su svjetski rat u još neviđenoj slici idealizma i pravde. Bojne krilatice obično su zborile o civilizaciji i barbarstvu, o demokraciji i militarizmu, ali pod tim uzrečicama bio je živ dublji osjećaj, a sasvim vjerski, kao da se je sav smisao naše povijesti, pa bio sadržan u Platonu ili Izajiji, u Kristu ili Rousseauu, našao na posljednjem mezevu s đavoljim snagama, pobornicama sile i okrutnosti. Prvi put u povijesti sinula je na obzorju čovječanstva nada, pače vjera, da će to biti posljednji rat. Pjesnici i proroci izrekli su tu nadu, ali su njezino ispunjenje stavili negdje u dalekoj budućnosti. Sad se je ona spustila na sumorne duše milijuna ratnika i drugog svijeta kao obećanje u sadašnjosti. Konac rata, slom svih gospodskih klasa i pljačkaških tevabija imala je biti rujna zora svima narodima. Sloboda i bratstvo bili su obećani jednako onima, koji pobijede, kao i onima, koji budu poraženi. No kad se je rat svršio, bilo je to obećanje ludom radovanje. Izašlo je, da je to bila tek prijevara vojničke čeljadi i propaganda političara. Sve žrtve, sva bijeda od ono pet godina kao da je bila utaman. Ako Nijemce valja kriviti za rat, a ono je red pobjednike kuditi za mir. Jer Versailles nije svijetu donio mir, nego novi mač. Ni mnogim narodima slobodu, nego nove muke i nevolje.

Liberalna demokracija i načelo samoodređenja naroda bili su otkupljeni patnjama i žrtvama, kakovih svijet ne pamti, pa kad su poslije rata mnogi narodi sa svojom posebnom rasom, vjerom, povijesti i predajama tražili, da im novi oblik vladavine ne nametnu bez njihove privole, iskali su tek najprvo i najprirodnije pravo demokracije. Opravdano su držali, kad ih u ime demokracije predaju na milost i nemilost brojnoj većini zastupnika protivničke rase, vjere, povijesti i predaja, da to nije demokracija nego despotizam. Postupali su s njima, kako je Versailles postupao s Nijemcima. Nametnuo im je kazne, što bi možda bile opravdane, da su stigle samo one, koji su bili za rat odgovorni, ali stigle su još nerođena koljena Nijemaca, koja po pravici nisu smjela biti kažnjena za grijehe svojih otaca. Tako su isto matematički sustav većine u narodnom predstavništvu zlonamjerno uzeli za demokraciju samu, pa im je zato djelo ostalo jalovo. Zato su ti protiv svoje volje tuđoj vlasti podloženi narodi ponavljali riječi, što ih je Abraham Lincoln, nekadašnji glasoviti predsjednik Sjedinjenih država američkih izrekao drugom zgodom: »Naš napredak u izrađanju čini se, da je prilično nagao. Kao narod počeli smo s izjavom, da su svi ljudi stvoreni jednaki osim Crnaca. Otkad su neznalice zadobili vlast, iznalaze, da su svi ljudi stvoreni jednaki osim Crnaca, tuđinaca i katolika. Kad je do toga došlo, volio bih se iseliti u koju zemlju, gdje se ljudi ne grade, da im je sloboda mila — na priliku u Rusiju, gdje čovjek može uzeti despotizam čist bez proste primjese licemjerstva«.

A takova sila izopačene demokracije budi u njezinim žrtvama osjećaj nepravde i živu želju, da bi ju uklonile. Jer kao što je nered, kako kaže Carlyle (»Chartism«, 5), po svojoj biti neka bolest, najmrža od svih čovjeku, koji živi u zdravlju i redu, tako je nepravda najgore zlo, a neki kažu jedino zlo na ovome svijetu. Svi ljudi podnose nevolju, prevarene nade, bijedu i nesreću, jer znadu, da je to zemaljska sudbina, ali u svim srcima čuje se šapat, koji ne može ušutkati ni skeptična logika, ni jad, pa ni očaj, a šapat tih i blag, da to nije posljednja riječ sudbine, da nad sudbinom, pa vidjela se nemila, kruta i nezgodna koliko mu

drago, vlada neki Bog, da sudbina nije nepravda, nego pravda. Tko to nije čitao na priliku u hrvatskoj psihi, u kojoj klije tolika žudnja za pravicom! Tuđa vlast, ako se pokaže, da je bar donekle blagodat i za pobjednika i za pobijeđenoga, može za čas da zatomi tu žudnju, ali tuđa vlast, koja je zgoljna nepravda i sila, nigda. Kad je negda Mitridatu, kralju Pontskomu, tako čitamo u povijesti, bilo biti posljednjega očajnog boja s Rimljanima, »zazivao je u pomoć patriotizam svojih naroda. Ali on ih je pritiskao i gnjavio, godine perušao i pljačkao«; njegove poreze i daće, koji su nepravilno haračili i vijali kao vihor, bilo je teže podnositi, nego strogost i upravu rimsku, koja je doduše bila kruta, ali uređena. Zato je badava zazivao u pomoć patriotizam svojih naroda, Rimljani su pobijedili Mitridata, kao što su i sebi podvrgli sav svijet, pa svoje carstvo i održali, jer su umjeli najbolje vladati njime. Široki slojevi narodni nisu se požurili, da dižu bunu, ljudi su bili više ili manje snuždeni, što je tuđin gospodar u njihovoj kući, ali su znali, da im je u mnogom bilo bolje nego prije. Tako je i Vilim Osvajač sa svojom četom snažnih i hrabrih Normana mogao osvojiti Englesku i tamo kraljevati i gospodovati, jer je umio njome bolje vladati od starih saskih vlastelja, koji su se među se klali, pa kad je posljednji anglosaski kralj Harold poginuo, zemlju doveli do anarhije i građanskog rata. Tako je svagda, kad snaga postane desnica pravde, a pravo i sila, što se isprva tako ljuto kose, budu jedno.

Ali kruta vlast i sila bez kulturnih tekovina nema trajnoga opstanka. Može ju spretnost i okretnost politička, advokatske doskočice, čaratanije, glasovi vladinom silom i novcem posijani na izborima, iz kojih konačno niče pljeva, neko vrijeme održati, ali nje će se narod prije ili poslije otresti. I robovanje drugomu narodu ima svoju psihologiju i dinamiku. Narod može da bude u očajnom položaju, što je goloruk, pa se svaki otpor vidi beznadan, ali pojedinci borci otkupljuju svojom borbom jednu čest prava narodnjeg. Svaki se je od njih borio, što mu je snaga davala, a njome baš toliko prava i svomu narodu zadobio. Pa ni njegova smrt nije ga pobijedila. On doduše umire, ali njegovo djelo živi u svojoj pravdi i istini. Kao da iz groba zapovijeda

glasom Boga, da među njegovim i drugim narodom bude prava zajednica kao brata s bratom, a ne laž i varka kao među robom i gospodarom. Petar Zrinski, Franjo Frankopan, Jelačić, Eugen Kvaternik i toliki skorašnji naši mučenici za narodnu stvar nisu badava ispili svoje čemerne čaše. Nisu mogli spriječiti, da Hrvatska ne ostane i dalje pod tuđom starom vlasti, niti da ne dočeka novog raspeća, ali što su spriječili jest, da nije bila kao krd zarobljena tiranstvom i nepravdom. Sačuvali su joj hiljadu-ljetnu neprekinutu državnost i postigli, da je u Dvojnoj monarhiji imala bolji državnopravni položaj od ikojeg drugog naroda osim Nijemaca i Magjara, a u novim sadašnjim prilikama snagu, da zadobije položaj doličniji njezinoj prošlosti i kulturi. Jer svaka stvar može se nadati pobjedi, dok je dobra i istinita. Tako je to u nebesima zapisano i to je utjeha, što će u crnim burnim vrtlozima povijesti svijeta dovijek sjati kao zvijezda prehodnica, što prehodi preko vedra neba — —

Naročito nije Versailles dao onomu kraju Evrope, gdje su takove prilike učestale, ruku pomoći, nego mu je možda još odmogao. Predao je neke narode u vlast novim gospodarima, koji su pogazili zadanu riječ, da će ih primiti i postupati s njima kao s braćom, pa ih nanovo raspeli, da su ti narodi u svome očaju željkovali starih gospodara i tražili pomoći u svojih možda još gorih protivnika narodnih. Njegova glavna tvorevina, Liga naroda, koja ih je imala zaštititi, sasvim je izdala. Njihove žalbe bile su odbačene, jer vlasti, protiv kojih su se žalili, nisu dale, da oni imadu jednaka građanska prava s većinom onih drugih, kojima su ih dali u vlast. Ta uskrata zaštite manjina nije se samo kosila sa svrhom, zbog koje je Liga naroda bila osnovana, nego je bila i grdan nazadak pored onoga, kako su evropske države u devetnaestom stoljeću postupale u takovim slučajevima. Mnoge su učinile naročite ugovore, kapitulacije, s Turskom i s drugim nekršćanskim državama za zaštitu kršćanskih zajednica i pojedinaca, pa su na svaku povredu tih utanačenja oštro prosvjedovale, a ako to nije koristilo, umiješale se i same uredile stvar kako valja. Ali u naše doba napustile su ta načela i nisu ih zamijenile drugima. Danas nitko ne traži, da sve države imadu postupati po nekom zajedničkom pravilu što se tiče pravde, vjerske snošljivosti i unutarnje uprave. Makar se i najgora zvjerstva događala u drugim državama, to se danas nikoga ne tiče. Djela, koja bi u devetnaestom stoljeću neku zemlju izlučila iz kola kulturnih država, danas se ne čine nikakova smetnja diplomatskom prijateljstvu. Rusija je u naše dneve progonila vjernike svih crkava, da takova progona možda ne pamti ljudska povijest, pa opet to nije smetalo, da su vladu, koja je to skrivila, pozvali, neka uđe u Ligu naroda, i tamo joj u Vijeću dali počasno mjesto. Nemilo li se je izvitoperila ta ustanova, zbog koje je predsjednik Wilson zatajio toliko od svojih apostolskih ideja!

Kraj Evrope, koji smo prije spomenuli, prostire se po prilici sjeverno do Danske i južno do Grčke, te zapadno do Rajne i Alpa, a istočno do preko Visle i istočne granice bivšeg Erdelja. Za nj su ponajviše od sredine osamnaestog stoljeća vodili ratove i tu se je odonda mijenjala geografska karta Evrope. Njime su velike vlasti redovno podmirivale svoje međusobne sitne račune o teritorijskim naknadama. Valja na priliku tek zagledati u dokumente o Londonskom ugovoru od 26. travnja 1915., što ih donosi Paul-Henri Michel u svojoj zbirci »La Question del' Adriatique« (Paris, 1938), da se vidi, kako su pazarile naše živo narodno tijelo i cjenkale se oko njega kao oko nijeme stoke. Čovjeku obraz pada od stida i buni se u njemu što je najsvetije, kad danas čita, kako je bezočno »sacro egoismo« tjerao svoju nedostojnu igru. Na čelu svima, dabome, »perfidni Albion«, ali ne čestita i poštena Engleska, nego njezini mešetari, koji svagda svoj dug hoće da plate iz tuđeg džepa. Od Karla Velikoga pa do svjetskog rata pripadao je taj kraj u većem ili manjem opsegu pod vlast Germana, prije svetog rimskog carstva njemačke narodnosti a u posljednje vrijeme Njemačkog carstva i Austrije, pa počevši od nasljednika Petra Velikoga i pod vlast »Svete Rusije« kao pravovjerne crkvene vlasti i duhovne nasljednice Bizanta. Versailles je pokušao, da bi iz toga kraja izlučio i Njemačku i Rusiju, pa ga podvrgao pod vrhovnu vlast velikih zapadnih država Engleske i Francuske. Ali otkad je Njemačka ojačala od nemoći, koju joj je Versailles nametnuo, a

Francuska, zabavljena svojim unutarnjim socijalnim i financijskim neprilikama, izgubila iz ruku političku hegemoniju na evropskom kopnu i izašlo na vidjelo, da je Engleska voljna zagaziti u rat, samo kad bi se radilo o zapadnim granicama Njemačke i o poremećenoj ravnoteži sila u području Sredozemnog mora, a nipošto zbog promjene teritorijske podjele igdje drugdje u Evropi, ta je politika svršila prestankom dosadašnjih saveza između naroda, preskokom Italije na stranu Njemačke, slomom sustava francuskih alijancija s Poljskom, Belgijom, Rumunjskom i s drugim državama i osnutkom Velike Njemačke, koja je sebi pripojila Austriju i Sudetske Nijemce, raskomadala preostalu Čehoslovačku, osvojila pokrajine Češku i Moravsku i područje Njemena, pa podvrgla Slovačku pod svoju zaštitu, a s očitom, barem časovitom manjom moći i ugledom velikih zapadnih vlasti u tome kraju.

Da pobliže ogledamo i druge narodne i političke prilike, što ih je Versailles u njemu ostavio. U istočnom i jugoistočnom njegovu dijelu nije unatoč novoj teritorijskoj podjeli i osnutku novih državnih vlasti ni pomakao ni u čem promijenio, a nekmo li izbrisao kulturnu granicu, što rastavlja Zapad od Istoka.

Ostala je granica, što je nekada uzročila slom velikoga rimskog carstva, njegovu podjelu na latinsku zapadnu i bizantsku istočnu polu, kobni razdvoj Rima i Bizanta. Dio, što je ostao na zapadu te granice od Jadrana do Baltičkog mora, odonda je i sveđer u oblasti zapadnjačke kulture. Ostao je i danas područje rimokatoličke crkve, crkvenog latinskog jezika, nekada i književnog i diplomatskog, latinskog pisma i gotskog stila. Zaveli su ga u svoje kolo svi zapadnjački veliki duhovni i politički pokreti, renesansa, reformacija, protivreformacija, francuska revolucija, barok i klasična glazba. Nije bilo sile, koja je taj jaz između Zapada i Istoka mogla zatrpati, nisu ga premostili ni potonji rimski carevi, ni savršena politička mudrost rimskih papa od dvije hiljade godina, ni snaga bizantskih imperatora, ni sila i pohara turska, što je sve pogazila i izjednačila, ni raz kulture zapadnjačke, što je prehvatila i u istočni dio. A Versailles

je pokazao, da ovdje na jugu toga razlaza nije bio jak sastaviti ni jedan jezik ni nehistorijska nacionalna misao.

Svojim odredbama učinio je, da je u sjevernom i sjeveroistočnom dijelu spomenutoga kraja Evrope mogla uskrsnuti stara, vjekovna zavada Slavenstva s Germanstvom, stara borba Slavena i Teutona, a u jugozapadnom Slavena i Latina. Najprije je raskomadao Austriju, koja je tu borbu jedne česti Nijemaca i Slavena ograničavala lokalnim i dinastijskim probitcima, pa joj tako oduzimala svenjemačke osvajalačke, integralne, imperijalističke ciljeve i k tomu snagom velike vlasti držala Soču, granicu južnih Slavena protiv talijanske irredente. Onda je iz Srednje Evrope daleko na istok pomakao Rusiju, koja je bila podigla nedobitnu branu, štono je ustavljala prodiranje Germanstva na istok i jugoistok. Konačno je nesmotreno primijenio ideju nacionalizma pobijeđenim centralnim vlastima, pa tako pomogao Nijemcima ukloniti posljednje ostatke federalističnih ustanova i osnovati snažnu jedinstvenu nacionalnu državu, da je osilila do današnje Hitlerove Velike Njemačke, kojoj je borbu sa Slavenstvom tako olakšao neočekivani i neviđeni slom najveće slavenske vlasti Rusije.

Svaka je povijest tragična, ali ni jedna tako kao ruska. Gdje su ona vremena, kad je Renan 1870. za francusko-njemačkog rata u svom drugom pismu pisao Nijemcu Davidu Straussu, kojega je svejednako smatrao svojim učiteljem: »Le nombre des Slaves est double du vôtre et le Slave, comme le dragon de l'Apocalypse, dont la queue balaye la trosième partie des étoiles, traînera un jour après lui le troupeau de l'Asie centrale, l'ancienne clientèle des Gengis-Khan et des Tamerlan!« »Broj Slavena dvaput je veći od vašega, pa će Slaven kao zmaj Akopalipse, čiji rep mete trećinu zvijezda, jednog dana za sobom vući krd Središnje Azije, družinu Džingis-Khana i Tamerlana»! Kad su ne samo Slaveni nego i Francuzi snivali, da će se milijuni Čeha, Slovaka, Malorusa, Slovenaca, Hrvata i Srba okupiti oko velike gomile moskovske, suđene srčike budućeg slavenskog jedinstva, kao što je Pruska bila srčika njemačkog, pa se svi skupa dići na Njemačku, da se osvete za vjekovni zulum, što

im ga je činila. Kad je u nas Hrvata zavladalo geslo »Ex oriente lux«, naš Ante Starčević pisao svoju raspravu »Na čemu smo« i nadao se spasu od Rusije, a Erazmo Barčić u hrvatskom saboru željkovao časa, kad će rusko kopito odjeknuti na pločniku bečkom. Kad je mit Rusije, ta svijetu mila utvara i predrasuda broja, pokretao evropsku a i svjetsku politiku, pa budio toliko nada u drugih slavenskih naroda. Uistinu mit, jer su zaboravili, da su Slaveni narodi raznovrsni, različite vjere i kulture, koji su među se svoje račune zarezali u raboš i nisu ih zamirili, a da je Rusija sama bila na vrlo niskom stepenu političkog razvitka, pa su svu politiku činili i sve ugovore utanačivali tek s ruskim carem, a ne i s Rusijom.

U njoj su kao možda ni u jednoj drugoj državi učestala nasilja, bune i prevrati, dugi periodi neatosti i kao zamrle svijesti, zastoja i suludog napretka materijalnog naizmjence. Tu su svaki čas provrvjeli i pobijali se misticizmi svake vrsti i oblika, od najgrubljih do najuzvišenijih, od sektarskog bogomoljstva do uznositog idealizma, koji je obuhvatio sav svijet. Na sve strane nicala su bogoštovlja i sujevjerja, političke i socijalne nauke, što ih čovjek može da zamisli, konzervativne, liberalne, natražnjačke, prevratne, reformne, antisemitske, komunističke, nihilističke, panslavističke, zapadnjačke, istočnjačke i Bog zna kakove. To žestoko previranje stezao je i držao na okupu gvozden obruč pravovjerja i nacionalizma, da se ne rasprsne. Obruč se je skršio potresima prevratne sile, tek da ga opet sakuju u novo pravovjerje i neki osvajalački kozmopolitizam. Za prevratom došao je duhovni i materijalni despotizam, kakova nije bilo ni u jednoj zemlji. Odbacili su svaki vjerozakon, pa prihvatili mržnju, porugu i proganjanje svake vjere u ime grdnog materijalizma, pa vjerske, političke i socijalne težnje ljudske tako udesili, da ih opet mogu podjarmljenom i mirnom ruskom narodu nametnuti svakojakim nemilosrdnim siljem, što ga čovjek može zamisliti.

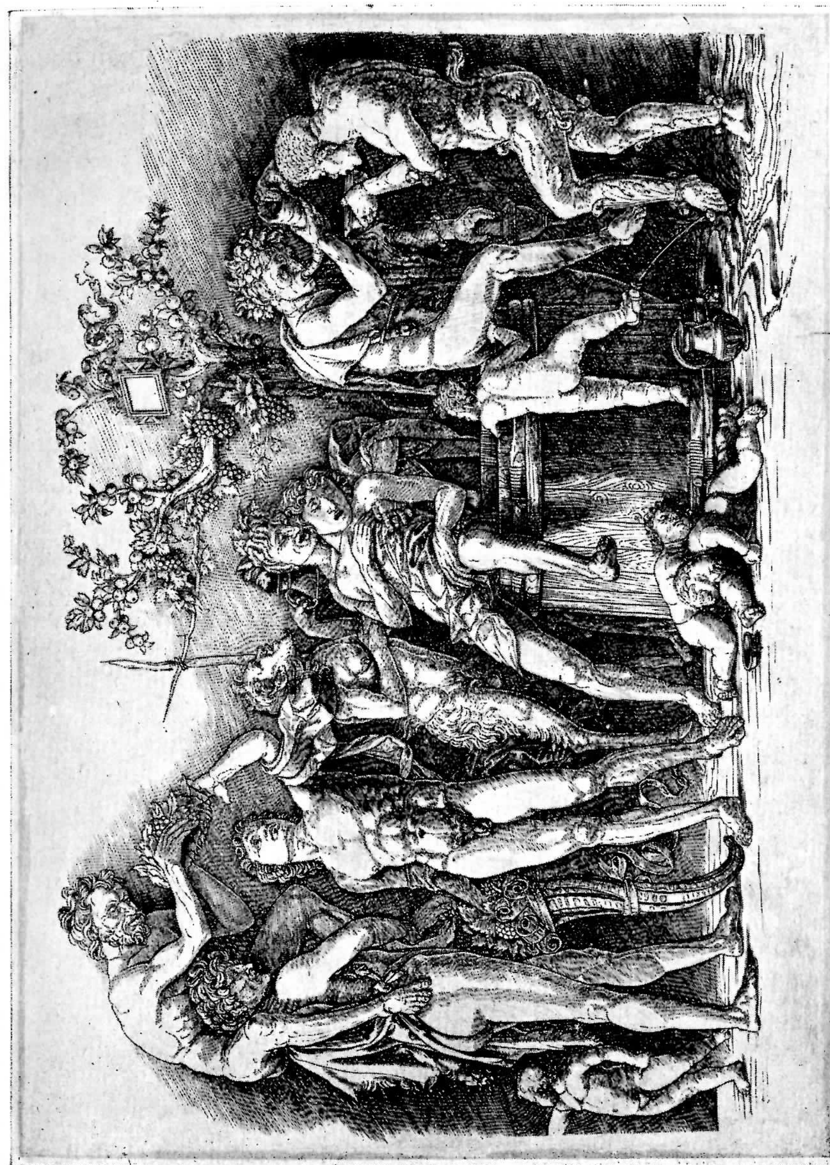
Rusija, koja graniči s pustinjama, rijekama i morima azijskim, a sama je napola azijska, mogla je jednog dana sakupiti Mongole i Tatare i povesti ih na vojnu protiv svojih evropskih

neprijatelja. Mogla je, ali se je i sama mogla stopiti s Azijom. Mjesto da stupi na čelo Mongola i vodi ih, mogla je sama postati mongolska. A ovo drugo se je i dogodilo. Grdno li se je Renan varao, kad je zamišljao neku Križarsku vojnu Slavena protiv Germana zulumćara! A i začetnike Versaillesa kao da je ta utvara bila zaludjela u njihovim političkim snovima. Kad je 1919. kucnuo čas učiniti veliki mir, stvoriti nove države i odrediti im granice, nisu se odrekli svake nade, da će se jednom sveslavenska federacija okupiti oko »velike gomile moskovske«, pa su nove slavenske države poredali kao u vijenac oko njemačkih zemalja, da budu brana i bedem protiv njemačke najezde. Ali slomom Čehoslovačke nastao je širok prolom, da Nijemci »njime naviru i navaljuju preko razvalina«.

A ruska mòra bila im je izgovor, da uđu u svjetski rat i da podjare svoj teutonski bijes. Oni su se ujedinili trojim ratom (1864., 1866. i 1870/71.), a svjetski rat zamišljali su kao rat između Germanstva i Slavenstva, kako je njihov kancelar Bethmann-Hollweg 1915. u njemačkom »Reichstagu« izlanuo. A i danas ratuju kod kuće protiv domaćih »izdajica«, Židova, komunista, političkih protivnika i crkava, a spremaju se na rat, koji će ne samo obraniti stečeno, nego i, ako ustreba, u Srednjoj i Istočnoj Evropi pridobiti nove zemlje, da bi im dostajalo žitka i svega što trebaju, jer u sadašnjem području nemaju dosta ni hrane za ljude ni sirovina za svoju industriju. Te će zemlje ili sasvim osvojiti kao Austriju i Sudetske Nijemce ili barem u njima prisvojiti sebi takove političke i trgovinske povlastice, da ih tarifama, pravilnicima, potporama novca i izvoza itd. mogu do kraja iskorišćavati. Tamo će onda povlaštena klasa, članovi nacionalnosocijalističke stranke biti guverneri upravnici, ovlaštenici, ravnatelji, činovnici, vještaci, tehničari itd. Njemačka vlast u osvojenim slavenskim zemljama ostavit će domaće siromašnije kmetove i dalje u siromaštvu, a bogatije među njima oprazniti i osiromašiti, dok će njemački došljaci činiti neku elitu ili »buržoaziju«, koja će imati u svojoj ruci svu vojničku, političku i ekonomsku vlast.

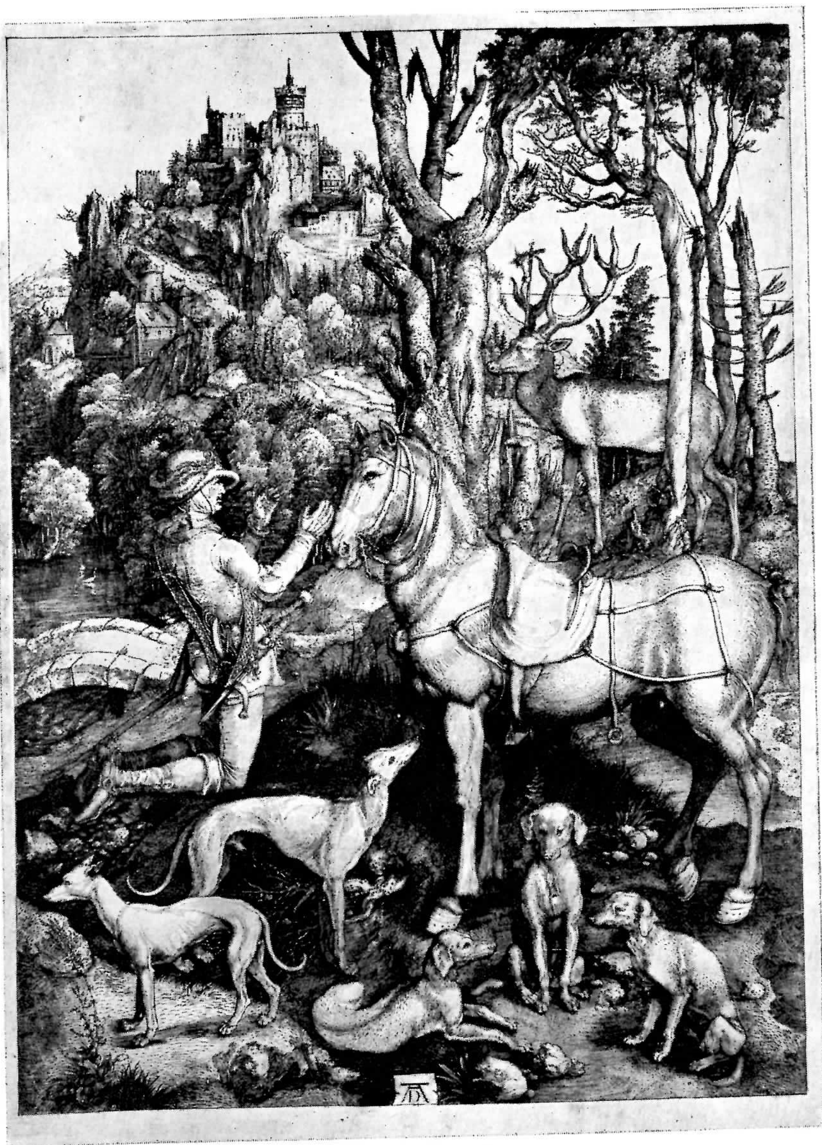
Primjer su za to skoro osvojene pokrajine Češka i Moravska, koje su danas dio teritorija Velike Njemačke, a uređene su po izgledu engleskih »krunskih« kolonija u Africi, gdje ima naseljenika Engleza. Na čelu im je »Protektor«, organ Njemačkog carstva, odgovoran »Führeru i kancelaru«, s neograničenom vlasti naređivanja i nadzora. Domorodci »Protektorata«, kako se danas Češka i Moravska zovu, Nijemci građani su i izravni podanici Njemačkog carstva, a Česi su njegovi podanici s pravom, koje im »Reich« svaki čas može stegnuti ili sasvim oduzeti, da smiju vršiti neke poslove lokalne uprave svojih pripadnika u svojim posebnim javnopravnim ustanovama. »Visoka politika«, uprava vanjskih i vojničkih poslova, pa financijska i novčarska, obrtna, industrijska, trgovinska i socijalna politika u rukama je carstva. Kao da se vraćaju vremena, kad je Njemački red, Križarski red Nijemcima naseljavao zemlje oko Baltičkog mora. A da je mir u Brest-Litovskom, koji je Njemačka 1918. nametnula Rusiji, ostao u snazi, ova bi bila tako raskomadana, da bi izgubila gotovo sve industrije i najbogatije poljodjelstvene krajeve, naročito Ukrajinu s njezinim vrelima kamenoga ulja i lukama na Crnom moru. Baltičko more bilo bi postalo Njemačko more s nizom podvrženih državica duž njegove istočne obale pod njemačkim protektoratom, a neprijateljskih Rusiji, koja bi bila prestala biti evropska vlast. Ali pobjeda Zapadnih vlasti nad Njemačkom spasila je Rusiju i njezinu revoluciju. No treći »Reich«, kako je objavio Hitler (»Mein Kampf«, 726—58) hoće da se opet prihvati ovoga komadanja Rusije i iskoristi za sebe njezine najbogatije krajeve.

I Slaveni u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi ujedinili su se ratom. Najzapadnija njihova država. Čehoslovačka, bila je na putu njemačkom jugoistočnom prodiranju, za koji su prije svjetskog rata govorili, da ide put Bagdada. Sama je bila šarolik od neko šest narodnosti s tri i četvrt milijuna Sudetskih Nijemaca i »more slavico«, po slavenskom običaju, s nesređenim nacionalnim i političkim računima sa Slovacima i Malorusima, koji se sada zovu Ukrajinci. Pa tako se je sada na njoj nažalost

1. *Andrea Mantegna (1431—1506)*

Bakhanal uz badanj. B. 19.

2. *Albrecht Dürer (1471—1528)* Sv. Eustahij (oko 1505). B. 57.

3. *Albrecht Dürer (1471—1528)* Mučenje sv. Ivana Evanđelista (1498). B. 61.

4. Jean Duvet (1485 — poslije 1561) Iz „Apokalipse“. B. 38.

5. Ugo da Carpi (oko 1450 — poslije 1525) Pan — Apolon i Marsija (po Parmigianinu). B. XII/123 br. 24.

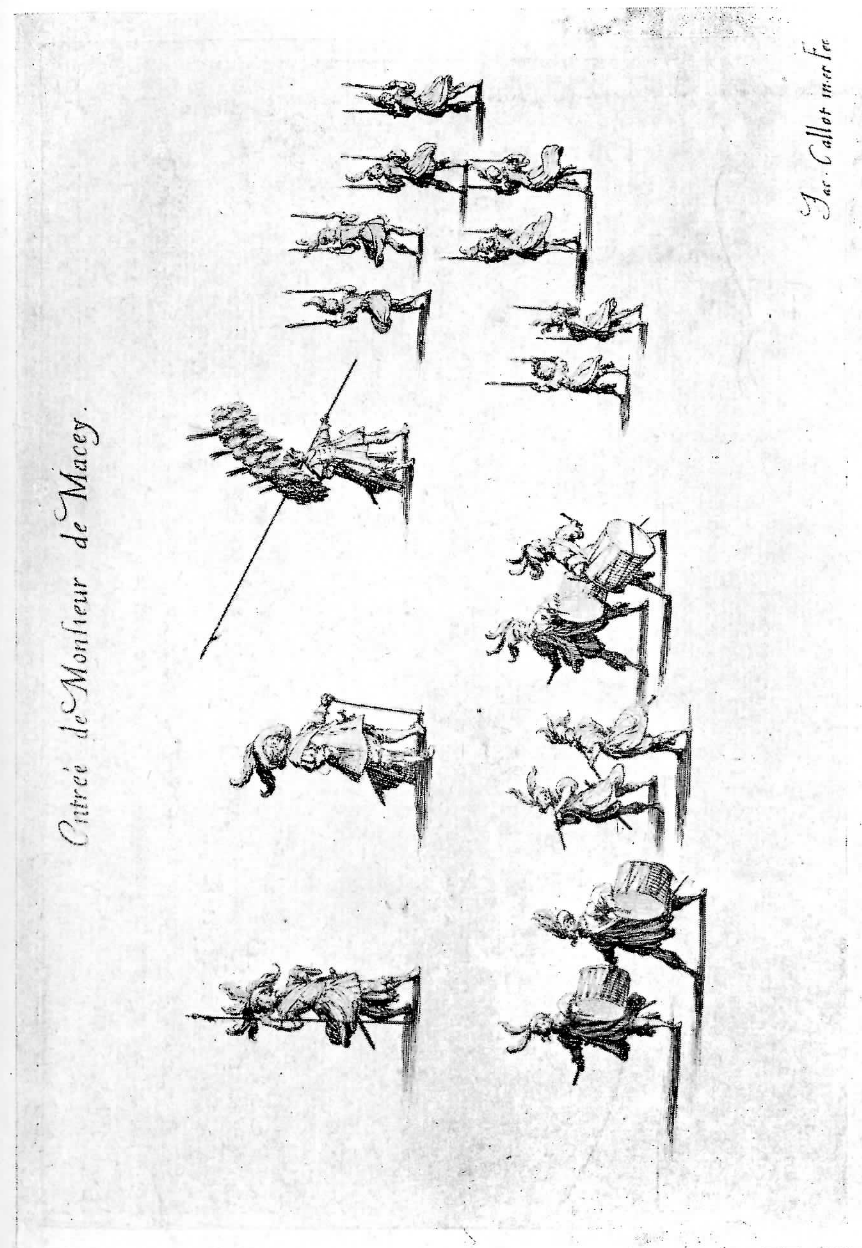
6. Andrija Medulić (1503—1563) Spasitelj. B. 38.

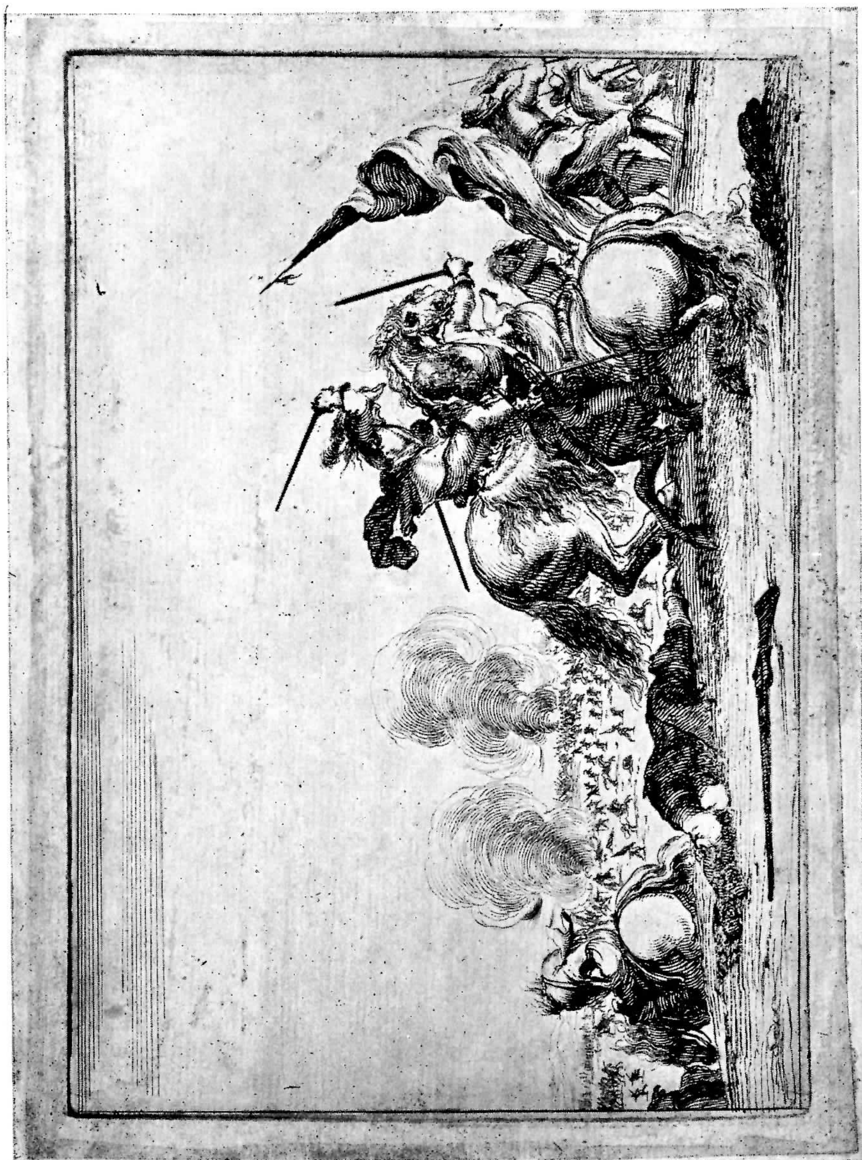
7. Martin Rota-Kolunić (oko 1520—1583) Car Ferdinand I. B. 68.

8. René Boyvin (oko 1525 — oko 1598) Bakljonoša. Le Blanc 187.

9. Jacques Callot (1592—1635) Iz suite „Combat à la barrière". M. 494.

10. *Stefano della Bella (1610—1664)* Iz suite „Varie figure“. V. 118.

11. *Rembrandt Harmensz van Rijn (1606—1669)* Autoportret (1638). B. 20.

12. Rembrandt Harmensz van Rijn (1606—1669)
Abraham tjera Hagaru (1637). B. 30.

13. Pierre-Imbert Drevet (1697—1739) Robert de Cotte. Le Blanc 23.

14. Giovan Battista Piranesi (1721—1778) Iz djela „Rimske starine“

15. Giovanni Domenico Tiepolo (1726—1804) Iz suite „Idee pittoriche sulla fuga in Egitto“

16. James Watson (1740—1790) Barbara Countess of Coventry (po J. Reynoldsu). N. 3.

sasvim ispunilo proročanstvo zloguka već na njezinu osvitu, kad jednom treći »Reich« ojača, da se ne će pitati, hoće li Sudetski Nijemci dobiti autonomiju u Češkoj, nego hoće li Česi dobiti autonomiju u Svenjemačkom carstvu.

Susjednoj sjeveroistočnoj slavenskoj državi, Poljskoj, bojati se je s jedne strane ljutog i vjekovnog neprijateljstva između Poljaka i Rusa. Hrane ga historijske nepogode i protivne ćudi obaju naroda. Rusu je Poljak izmet od Slavenstva, jer je polatinjen i katolik, a Poljaku Rus divljak, barbarin i despot. Jednako ih razdvaja i vjera i povijest. Između njih su nacionalne granice od iskona bile neodređene, pa se nisu mogle ustaliti, otkad se znadu. Mir se u njih zove gospodstvo i osvajanje, kad Poljak kao gospodar sjedi u Moskvi ili kad »l'ordre russe règne a Varsovie«, kad ruski red vlada u Varšavi, kako je onaj ruski general izvijestio cara, pokle je 1831. surovom silom slomio poljski ustanak. A između toga: ratovi i primirja naizmjence.

S druge strane se je Poljska oslobodila od njemačke vlasti, koja joj nije bila manje mrska od još surovijeg gospodstva ruskog, ali i u zapadnim krajevima su Poljaci tako izmiješani s Nijemcima, da je između njih nemoguća granica, koja bi ih točno i pravedno odijelila. A Pruska je, da bi se umilila Rusiji, svagda bila gotova joj pomoći. da satre slobodu Poljske, pa Poljaci nigda nisu imali ljućeg neprijatelja od Bismarcka, da i danas više zaziru od pruskih nekadašnjih Junkera nego od nacionalnih socijalista. Pod Bismarckovim vodstvom Pruska ih je ugnjetavala, raznarođivala, otimala im zemljište i raseljavala.

Ta su dva gorostasa kao kliješta pritisla tu zemlju danas, kad evropski mir treba snažnu Poljsku, da drži ravnotežu između njih. Sa zapada se diže na nju pangermanska hegemonija trećeg »Reicha«, koja je već progutala Austriju i zakmetila Čehoslovačku, da je pregazi pa preko nje dostane protektorat nad Baltičkim državama, Ukrajinom i možda Rumunjskom. S druge strane Rusija zasada ne traži ni Bjelorusa ni Ukrajinaca, već ih drži za neki »neutralni pojas«, koji će ju zaštititi

od njemačke navale. Nekada je Poljska bila satrvena i rastrgana, kad su Njemačka i Rusija bile prijateljice. A i danas može to da bude, kad su opet prijateljice. Ako se zarate, Poljska je njihovo ratište, a i njihova žrtva, jer njemačke čete, koje njome prođu, teško će igda napustiti pokrajine, koje su prije svjetskog rata pripadale Njemačkoj, a ruske čete, koje u nju provale, više ne će dati iz ruku posjednute krajeve, gdje su Bjelo i Malorusi naseljeni, a to je više od polovine današnjega poljskog teritorija. Politici kolebanja između Francuske i Njemačke i iznuđivanja koristi i jamstva čas od jedne čas od druge sada je kraj, pokle se je slomio sustav francuskih saveza u Srednjoj Evropi. Ali to nisu jedine poteškoće, s kojima joj se je boriti. Naopako postupanje s Ukrajincima, »pacifikacija« Istočne Galicije i Volinije jeseni 1900. bila je nečovječna i politički luda. Čete poljske policije i konjice obilazile su od sela do sela, zatvarale seljake, batinale ih i uništavale njihovu muku. Hiljade seljaka bile su isprebijane na mrtvo ime, da su s njih visjeli komadi mesa. Ukrajinci nisu nigda zaboravili te »pacifikacije«, a posljedak joj je sadašnji njihov pokret za slobodom, da u Hitleru vide svoga osvetnika i oslobodioca. Koridor, kojim Poljska kroz pokrajine Poznanj i Pomorje dolazi do mora, trn je u oku Nijemcima, jer je odcijepio pokrajinu Istočne Pruske od ostale Njemačke. Pođe li Nijemcima igda za rukom, da ga osvoje i zatvore, Poljska je odrezana od mora, što bi za nju bila gotova ekonomska propast. Ali njezina je najljuća rak-rana to, što današnja republika nije daleko odmakla od nekadašnje, koja je od anarhije tako onemoćala, da su ju Rusija, Austrija i Njemačka mogle među se podijeliti. Ona ni danas nije izgradila države ni stvorila valjane unutarnje uprave, a zato ni postigla stalne vladavine, jer joj za to nedostaje glavna osnova, srednji stalež, nacionalno građanstvo, da bude veza između vlastele i seljaštva.

U južnih Slavena, Slovenaca, Hrvata i Srba, nema tako duboke rasjeline kao u Poljskoj. Prvi nisu imali svoje države ni historijske predaje, pa su u novoj državi svojim geografskim mjestom na periferiji, narodom nepomiješanim s drugim plemenima i posebnim jezikom, kojega nisu htjeli napustiti, mogli postići položaj, da se mogu politički i kulturno puno slobodnije razvijati nego u nekadašnjoj Austrougarskoj monarhiji. Hrvati su svejednako u previranju, jer su sačuvali svoju hiljaduljetnu državnost, koju su svagda u većem ili manjem opsegu i vršili, digli se svojom upravom i nastavom, književnošću i živom suradnjom u svim velikim duhovnim i vjerskim pokretima evropskim na više stepen kulture, nego drugi Slaveni na istočnom jugu i izašli iz te monarhije sa svojim državnopravnim individualitetom, pa sada traže svoje pravo samoodređenja, a našli su se u zajednici sa Srbima u prilikama u mnogom nalik na doba, kad je ono »u Varšavi zavladao ruski red«. Srbi naprotiv mogli su u novo doba osnovati svoju narodnu državu, bili su u svjetskom ratu na strani Saveznika pobjednika, dok su Hrvati i Slovenci bili dijelovi rastrgane i pobijeđene monarhije. Zato su mirovni ugovori ideju narodne države Slovenaca, Hrvata i Srba tako proveli, da su se otrgnuti dijelovi monarhije kao prikupili k bivšoj kraljevini Srbiji i s njome osnovali novu državu. Svi objelodanjeni dokumenti sa svih strana dokazuju, da su ju zamišljali kao neku federaciju, pače i konfederaciju. A Srbi su se dosada kratili izjednačiti se s drugim ravnopravnim, konstitutivnim nacionalnim elementima države, dati Hrvatima, da vrše svoje pravo samoodređenja i odreći se prvenstva, koje misle da su tim historijskim razvitkom stekli. I Hrvati i Srbi ljube slobodu ljubavlju većom i prolili su za nju više krvi nego Nijemci, tek su manje sreće od njih u osnivanju svoje zajednice i vodstva.

Bugari su ostali postrance. Navratili su ih na drugi put neprečišćeni i neraspravljeni politički i nacionalni računi sa Srbima od skorašnjih balkanskih ratova, a i misao, da će svoje narodne ciljeve postići na protivnoj strani centralnih vlasti. Zaposjeli su u svjetskom ratu neko vrijeme Srbiju, tamo gospodovali, osvećivali se i zvjerski postupali, ali su doživjeli poraz i platili svoju nastranost od drugih južnih Slavena znatnim gubitcima svoje zemlje. Sad se dozivaju, sabiru se i s njima zajedno ispituju sadašnji evropski položaj. Svi osjećaju, znadu, da su njihove države još neizgrađene, da su u mnogom još

nerazvijene, a možda i privremene, pa da bi se mogle i razići od mnogog unutarnjeg nedostatka i slomiti se od prvog sudara s kojom jačom vlasti od njih.

Sama po sebi nadaje se u takovim prilikama spasonosna ideja: ujedinjenje svih južnih Slavena. Ali kraljevstvo nebesko na zemlji ne osniva se na laku ruku. U tome mi u ovoj državi imamo dosta iskustva. Zasada oni kanda ne mogu drugo, nego koliko je moguće, pravedno preurediti granice s Bugarskom, dati narodima njihovo pravo, da ne traže drugog doma, i pametno stajati postrance, da nas ne bi zahvatio zamah jednoga sjevernog gorostasa na zapadu ni zarazila nama strana, a i nepotrebna nauka drugoga na istoku. Jer ako svi znaci ne varaju, tamo gore na pomolu je novi boj Germanstva sa Slavenstvom, na koji po svoj prilici mi ne ćemo izaći. Tako je barem što se tiče sjevera. Ali i ovdje na Jugu kao da će se zametnuti novi boj i da nam se primiču vremena poput onih, kad su vezu između dunavske kotline i Jadrana imali u svojoj vlasti Arpadovići, Anžuvinci i Habsburgovci, gospodari s Dunava ili ju prekidali Mlečani, gospodari s mora.

Ele tako se još sasvim ne prekide ni ovaj boj, u kome su se uistinu pobila do dva svijeta i mi bili na predstraži četa (Sarajevo!), makar inako, nego što je Prerad zamišljao, kad se evo hoće da zavrgne novi boj, u kome će navlastito Hrvati biti na predstraži četa.

A svršetak toga novog boja na Sjeveru i Jugu? Povijest nam je dala neko iskustvo.

Mogu Nijemci zaposjesti Poljsku svojim četama, nametnuti joj mir, naseliti ju svojim zemljacima i učiniti ju sasvim zavisnom od Njemačke. Mogu rastrgati i naseliti i evropsku Rusiju, ako ona i Poljska tako oslabe, da se ne mogu obraniti. Možemo i mi na Jugu pisati svoju dalju sudbinu krvavim slovima. Ali povijest je zabilježila, da su Slaveni živjeli od poraza, pa će tako možda i u buduće. Oni su ojačali od poraza, a Nijemci osilili samo od pobjede. Zabilježila je, da su Slaveni žilaviji i uporniji, kad su narodi podložni, nego kad su nezavisni. Lakše ih je slomiti nego držati slomljene. U slobodi

im ne polazi za rukom (možda s izuzetkom Čeha), da održe ravnotežu između jednoličnosti i raznovrsnosti, bez koje ni jedan narod ne može zadobiti unutarnje snage. U njih se svagda razvali opasna rasjelina između vladara i vladanih. Mogu tuđinci isprva, kao što je i vjerojatno, iznijeti pobjedu, ali zato Slaveni, iako izgube svoju nezavisnost, nigda ne će biti podjarmljeni. Jer oni su od prirode duha butovničkog, sveđer kuju urote i zavjere, umiju se svačim pomoći, imadu srčanosti, historijske svijesti i pamćenja, da svaku narodnu borbu zamišljaju ne u vidu godina ni pokoljenja, nego stoljeća. To je na priliku u nas Hrvata duboki smisao naših najvećih pjesničkih djela od Gundulićeva »Osmana« do Mažuranićeva epa »Smrt Smail-age Čengijića« i Markovićeva »Kohan i Vlasta«. A pomalo i naše politike, koja je svagda bila snažnija u borbi nego pametna u postavljanju jasnih, ispravnih pa i prirodnih političkih ciljeva. Zato u Hrvata toliki historizam, tako živi spomen svoje junačke i kulturne prošlosti, koji podstiče njihove nade, da njihova borba za slobodu ne će biti uzaludna. A Poljaci su čudesima svoga patriotizma i svoje pripravnosti i na najveće žrtve pokazali, da im nitko ne će tako lako dohakati. Mogu Nijemci doći i do Urala, ali sav svijet znade, da zato nisu osvojili Rusije. A mogu naši neprijatelji da se i prenapnu, pa izgube snagu održati tako silno carstvo, a i da naiđu na nove neprilike i opasnosti od drugih vlasti.

Jacques Bainville, ponajbolji suvremeni historik francuski, završuje svoju »Povijest Francuske« s pouzdanom nadom, da će mu se domovina poslije tolikih prevrata, fronda i nemira, kadšto žešćih nego drugdje, konačno preporoditi u redu i snažnoj javnoj vlasti, jer da nema te nade, »ce ne serait même pas le peine d'avoir des enfants«, ne bi ni vrijedilo truda imati djece. A tako bi i sinu podložna naroda bilo očajati, kad ne bi znao, gorjeti je njemu, rod da sjaji i živi do vijeka, jer i on hrani život njegovu plamenu.

TAJNA

Znam je i ne znam. Ona je u meni
I nikom nè dâ da je nadvor mami;
Stoji kô svietlo u svietlu i sjena u sjeni
I lažnim slikam moju čežnju hrani:

Vidim je s licem, što ga ròsê suze
Kroz tanko tkivo jutarnjijeh zraka,
A strašnu kao glavu od Meduze
Kroz paučine sutonskoga mraka.

Između straha i nadanja se njiše
Sav život moj. I ne znam, da l' se ona
Od mene kriepi il dâh moj njenim diše;

Hoće l' me za Tren il kroz niz Eonâ
Pratit bies zvjerski il majčina njega
Te mračne i teške i bolne tajne Svega.

RUKA

Al ipak, sviet taj i dobar i zao
A uviek jadan, sviet, koji se u meni
Već davno i duboko ukorieni,
Za život ljepši al tuđ, ja ne bih dao.

Ja ne znam da l' ga nosim kô proklestvo
Il milost, kao kaznu il nagradu.
Ma što je, da je: moj je, u letu i u padu,
I on je za me tajna i čudèstvo.

Ja vjerujem, da izvana ga gradi
Kô sunce grani plod, kô tielu ranu
Zub ili sablja, nevidljiva ruka;

Pa da će ona, što ga ovdje sadi
I raji i muči, u brazde drugih luka
I ponieti ga jednom na svom dlanu.

SVIEST

Jer tu je, ona bijaše i bit će
I prije zipke i poslie groba. Smrti
Njoj nema. Os je, što se oko nje vrti,
Sve što sad gradi moje zemsko biće.

S postanja svieta, od zrna u kamènu
Do žile u biljci i nita u mozgu mome,
Zar mučila se dugo u hodu svome
Da s' utrne i padne u vječnu sjenu?

Što Bog mi dade, oduzet mi ne će.
Ta iskrica svijètla, kojom kreće
Moj kratki korak kroza stvari drobne,

Raspalit će se, kad ću prag ja proći
Vječnosti; njome ja ću jednom moći
I prostore rasvietlit prekogrobne.

VJEČNO DISANJE

Kad izdiše, do posljednje ograde
Svemira, iz njeg, prosiplje se sjeme
I biva Tvar, i Prostor, i Vrijeme,
I nastaju svietovâ mirijade;

Kad udiše, sve što se vrti i mota
U nj pada, hladno i kruto, s međa sviju,
Da iz njeg opet dahne, i izbiju
Žar, sjaj i novi ciklusi života.

Od ritmična tog disanja se zbiva
I njiše Svemir. Studen i toplina.
Mrak i svijètlo. Osjeka i plima.

A u tom moru i blaženstva i stra',
Sad građeno, sad razgrađeno, pliva
Zvijezđe, Sunce, i moje sitno Ja.

STARICE U PARKU

Klonule i biedne, suhe, u crnini
(Oh, svaka ima nekog, za kim jeca!)
Sjede na klupi i motre kako djeca
Skaču, trak sunčev igra po pržini.

Otpaci žića, same i zapuštene
(Oh, malne svaka od njih majka bila!)
Tu sjede; a na dnu skleroznih im žila
Budi se katkad srh već mrtve žene.

Koliko kapi vrele krvi one
Baciše jednom u vrtlog života!...
A sada, djeca dok se oko njih gone,

Pred očma im se mutnim, kô od stakla,
Za slikom slika, u ludoj kretnji mota
Film njinog, pa i našeg, Raja i Pakla.

SVIBANJ

Svibnju, u tebi rodih se, a s tobom
I umirem. — Dȁ; moja poezija
U moru samo tvojih čarolija
Započe zipkom i svršava grobom.

Sunce je tvoje, i dah s cvjetnih gruda,
Cielivalo mi dječju kožu nagu;
A ruke moje, starosti na pragu,
Pune su tvojih latica i peluda.

Mjeseče Gospe, vrelâ, pticâ i ružâ,
Moć se je sterala i pruža
I sad se iznad svih mi zdanja strtih

Od Zimâ; sudba moga zemskog vieka
Bi sretna; i znam, da me sad ne čeka
Grobovâ stud, no vječno ljeto Mrtvih.

Vladimir Nazor

ALIJA NAMETAK, SARAJEVO

INOČA

— Tako ti Boga, nemoj to raditi, — kroz plač je molila Subhija muža, koji je i noćas došao kasno kući i pijan opet, makar da nije podnosio piće.

— Ne zaklinji me Bogom! Sto put sam ti rekao, seljakačo nijedna, nije Bog krumpir, da ga vazda u ustima držiš.

— Znam ja to, ali ti za Boga ne znaš, kad se ne čuvaš onog, što je zabranio, nego svaki dan piješ.

— Ja pijem, da se razgovorim. Da tugu razbijem.

— Pa čim bih te zaklela, kad u Boga ne vjeruješ? Da ti reknem: »Živa ti ja, nemoj piti!« — ti bi silom pio, ne bi li me čas prije nestalo. Da te zaklinjem mladošću, ostario si, blizu ti je četrdeset. Da te zaklinjem djecom, jadni smo, kad ih nemamo, kad nam ih Bog nije dao.

— Ah, ne spominje mi djece! Zato ja i pijem, što ih nemam. A kako ću ih imati, kad si stara.

— Nije Bog htio, da ih imamo.

— Bog, ona opet Bog. Ama, da te ubio, ne spominji ga vazda! Da ti nisi mazga, Bog bi dao djece po meni.

Ona je zaplakala, skupljena u uglu sobe, a on se izvalio na minder i othukivao mučen podrigivanjem od kiselih vina i stara mesa, što ga je u krčmi cijelu večer žvakao.

Tako on, Fejzo Bisić, financijski preglednik, svaku noć, kad pijan dođe, prekorava ženu radi njezine jalovosti. Ona se rasplače, on je izgrdi, ona njega kumi i preklinje, da se prođe pića, on njoj predbaci besplodnost i starost, legnu i zaspu nekad tužni oboje, nekad ona pogružena, a on razjaren, i sutra nastave isti život. On ode u službu, dođe na ručak, pa opet ode i dođe na večeru.

Kad dođe na večeru trijezan, sve je dobro, jer onda ne govori, ne predbacuje ženi, samo je zamišljen, zabrinut, sjađen, ali kad je uvečer kakva zabava kojeg mahalskog društva i kad njega zapane da bude na blagajni kao kontrolor naplate ulaznica ili

priloga, onda se, gledajući razgolićene djevojke, ples mladeži, slušajući pjesmu i obijest, ražalosti nad samim sobom. On mlad, u najboljoj snazi, sa trideset i pet godina mladosti, a zna, kad dođe kući, da će zateći ženu, koja ga je mogla roditi, a koja mu je nesretnim i nespretnim slučajem postala ženom.

Odsluživši vojsku javio se u finance i odmah ga primili. Išao je svaku drugu ili treću noć u službu čuvati po planinama između Kreševa i Fojnice šumske prijelaze, kuda prolaze kriomčari s duhanom iz Hercegovine. On i još koji financ u patroli zasjeli bi u razmaku od nekoliko stotina metara i očekivali. Nekad bi uhvatili po pune torbe duhana i pohvatali kriomčare, nekad bi im sam duhan dopao ruku, a nekad su i pucali i ranjavali bjegunce, a nekad strahovali i za svoje živote, jer bi često čitave čete kriomčara prolazile organizirane kao u ratu s prethodnicom i odstupnicom, i tada im financi nisu smjeli ništa, nego bi se pritajili, da ne budu opaženi.

Ali jednu večer, dok je Fejzo čuvao jedan opasan prijelaz, a drug mu bio udaljen koju stotinu metara, naišla je u sam sumrak čobanica Subhija Ophođaševa i tjerala pred sobom kravu i četiri-pet ovaca. Duboko prekrivena lica, da su joj samo oči i nos iz šarenog rupca virili, skromno je išla gledajući preda se. U po glasa nazvala je Boga financu i tiho prošla kraj njega.

— Curo, — dozva je on.

Ona je zastala ne okrećući se.

— Što mi, curo, nazivlješ »Pomoz Bog!«, kad sam musliman? Što mi ne rekneš »Selam alejć!«?

— A ko će znati, šta si, kad ti je ta šapka na glavi?

— Jesi li se umorila?

— Pomalo, a ti?

— Ja vala nisam. Evo odmaram se odavno ovdje.

Ona je pošla za kravom.

— Kud hitiš?

— Mrači se. Vrijeme je kući.

— Stani malo.

— A šta ću ti?

On je prišao i uhvatio je za ruku.

— Pusti me! Nije to slobodno.

— Meni je noćas sve slobodno.

On je pustio pušku i dohvatio je i drugom rukom kao kliještima. Ona je oslobodila jednu ruku i pljusnula ga po nosu, da mu je krv udarila. Zakrvavljenih očiju i zapjenjenih usta nasrnuo je na nju iznova. Jedan kratak vrisak prekinut njegovom snažnom šakom po ustima joj zaletio se pod homare i zamrsio se u gustim krošnjama.

Kad je došla kući, bio je uveliko mrak. Da šta ne primijete braća, nevjeste i mati, jela je kao i svagda, samo su joj zalogaji zastajali. Umorna braća i nevjeste, koji su jedva čekali jaciju, da poliježu, nisu primjećivali ništa, ali majčinom oku nije izmakla njezina pritajena uznemirenost.

Ustali su iza sofre, oprali ruke i izvalili se kraj ognjišta otimljući se drijemežu ljetne noći.

— Vala, kratka noć k'o u koze rep. Dok se spusti na postelju, čini mi se, nisam čestito ni utvrdio, a ono zora.

— A, Bože mi oprosti, — kaže mlađi brat, — kao za inad, ljeti najdulje od akšama do jacije.

— Sad će i jacija odmah. Jesi li ti klanjala akšam, Subhija?

Ona zaplaka. Braća se zgledaše. Šta je ovo sad? Ona pobožna Subhija, koja je strpljivo podnosila dugo djevičanstvo, sad plače. Mimo običaja na selu, gdje djevojka rijetko dočeka dvadesetu godinu i gdje se svakoja uda, ona je ostala usidjelica. Nije bila ni ružna ni slaba. I gore su se poudale. Sad joj je preko četrdeset godina, podigla je svu njihovu i mušku i žensku djecu na noge, radila oko nevjesta, kad bi rodile, a rađale su sve preko godine, nikad se ni na što pojadila i sve mirno podnosila, a sad plače. I to nekako žalovito, da ih jeza poduze.

— Šta ti je, Subhija?

Ona se samo gušila u suzama, sklupčena u uglu kuće, lica među rukama, da se od slabog plamsaja vatre s ognjišta ništa nije vidjelo osim podrhtavanja ramena od uzbuđenja.

— Iziđite vi, — zapovjedi im majka.

A kad je ostala sama sa Subhijom, ogrlila ju je sestrinski, jer joj je i bila više kao sestra nego kao majka. Rano se udala,

Subhija joj prvo dijete, koje se ne udade i ostari, na žalost majci, u roditeljskoj kući. Jadno je žensko, koje ne rodi, jadila je majka, a Subhija je skrušeno i pobožno očekivala suđenika, ne tražeći ga u kolima, mobama i sijelima. Nije da se ona ne bi udala, ali nije marila za društvom, a momci je kao osobenu djevojku izbjegavali, i ostala zrela i prezrela djevojka.

— Majci ćeš ti svojoj reći, šta ti je.

— Ne mogu klanjati.

— A što?

— Nisam čista.

— Pa prekjučer si se kupala.

— Jesam, ama sam sad obraza ukaljana.

— Ne dao mi Bog!

— Dao je.

— A ko je, jadnice moja?

— Ne znam ni ja. Nekakav financ.

Starica se smršti.

— Što se nisi branila? Što nisi vikala?

Subhija zagrnu rukave. Odmota rubac s lica.

— Gledaj! I sad me bridi po mišicama, kao da mi je kliještima meso kidao. Gledaj vrat! I sad mi gori, kao da ga je žeravom posuo.

— Modrice, — othuknula je stara klonuvši. — Hajde ti u svoju sobu.

Subhija tromo ustade i pođe. Zastade kod matere, a plamen joj zasja u očima: — Ali sam i ja njega uredila. Tako sam ga šakom po očima i po nosu dohvatila, da više nisam ništa osim krv vidjela.

— Hajde ti! Smiri se! Sve će biti dobro, ako Bog da. Mušane, Omere!

Uđoše sinovi i u jedan glas upitaše:

— Šta veli?

— Nekakav joj financ na obraz udario.

— Pasji sin, što će to platiti! I to još večeras.

— Šta si smislio?

— Hajdemo, Omere!

— Kuda?

— Pa tražiti ga. Nije daleko. Na prijevoju. Čeka duhandžije.

— Dajte nam sjekire!

Nevjesta uđe sa sjekirama. Začas obuše opanke, koje su malo prije izuli, i dohvatiše sjekire. Žene i djeca ostadoše prestrašeni kraj ognjišta.

— Mušane, — šaptao je Omer. — Gledaj, da ne dadne glasa, kad ga udreš, ako na te nabasa, a ja ću već gledati, kako ću, ako bude moja sreća pa mi pod ruku dođe.

— Ako bude vlah, dobro i opet, ali ako je musliman?

— Da je ne znam kakav musliman, krvi bih mu se napio za ovo.

— Da se mi malo zdogovorimo. Ako bude musliman, da ga oženimo Subhijom.

— Kako možeš to govoriti, ako Boga...

— A što? Sjedi malo, da se razmislimo. Evo da ga nađemo i ubijemo. Pa šta onda! Mi se iskalili, ama onda dođe istraga. Zar misliš, da ne bi pronašli, ko ga je ubio? Pa ti sud nas u zatvor. Šta misliš, koliko? Ja mislim najmanje po desetak godina. Pa sijedih brada doći iz Zenice, a dotle, djeca nejaka zapustiti zemlju, mâl isprodavati, kuća se raskućiti.

— Dobro, Mušane, ali ako bude vlah? Ne može je uzeti, a ni mi nju dati. Osta crn obraz na kući, a njemu ništa. Malo zatvora, ja nimalo.

— Ja bih mu, vala, u krv zagazio, da nikad više sunca ne bih vidio.

Na prijevoju ih je zaustavio financ:

— Hej vi, jeste li to pošli šumu obarati!

— Nismo, ne. Znamo mi, kakav je red. Kad nam treba šuma, znamo mi, gdje je šumska uprava.

— Ja šta tražite?

— Sestra nam se izgubila. Kako je otišla jutros za hajvanom, nije još kući došla. Hajvan došao, a nje nema.

— Davno je ovuda prošla u selo jedna djevojka s kravom i nekolike ovce.

— To je ona. A šta je to tebi po nosu i po licu?

— Nije ništa? Šta mi je?

— Pa eto, na mjesečini se vidi kao na danu, sav si krvav.

— To su moje stvari. Odmičite odavde. Ja vršim službu.

— Ne odmakoh, vjere mi — veli Omer. — To nisu tvoje stvari, nego i tvoje i naše.

— Odmičite, u ime zakona, pucat ću!

Mušan priskoči, strgnu mu pušku s ramena i uperi je na nj. Omer podiže sjekiru.

— Ako ćeš se prekrstiti, krsti se, da ti bude makar malo po tvom zakonu, jer ti nemamo kad popa dovoditi, da te ispovjedi.

— Po Bogu ljudi, ne krstite me bez nevolje! Ja sam musliman. Meni je ime Fejzo.

— Nisi ti ni čovjek, a kamo li musliman. Da si ti čovjek, zar bi napadao na djevojku samu. I još ti, koji si, na priliku, jedan službenik, koji treba da čuva red!

— Ama, o čemu ljudi govorite?

— Priznaj, — i podnio mu Mušan pušku pod grlo.

— Nemojte, ljudi, nemojte me ubiti! Jesam, ali se kajem.

— Nije to samo tako. Ta se stvar ne pere kajanjem. Glavom se plaća osramoćen obraz.

— Aman. Ne ubijte me, pa radite šta hoćete.

— Moraš se vjenčati s njom.

— Pristajem.

I svadba se obavila. Tajom, kao da je krađa. Ali nije nikad bilo povjerenja među šurama i zetom, nikad više one ljubavi između matere i kćeri, između zaove i nevjesta. Uvijek im kao neka tjeskoba dolazila, kad bi se našli zajedno i nikad razgovor ne bio iskren i srdačan. Svima im oblakšalo, kad je Bisić premješten malo podalje od Ophođaševa sela.

Subhija, koja je nenadano ušla u brak, nastojala je da se prilagodi novom životu, ali je brzo opazila, da je na teret Bisiću, koji se njome oženio samo zato, da se ne bi oženio crnom zemljom. A kad ju je on podrobno razmotrio, vidio je, da je ona prezrela djevojka, da ga je skoro mogla roditi i da je svoju mladost

uz nju pokopao. Ali bojao se uvrijediti je radi braće joj. Jednom mu preletjelo umom, da ima neka ustanova rastave braka, a zatim mu se odmah prisnilo, kako ga njezina braća drže za ruke, a šupljik od puške mu pod jabukom u grlu.

U časovima, kad joj je kao muž prilazio, osjećala se ona preblaženom i raskošno ga darivala dugo suzdržavanim treperenjem djevojačke duše, ali kako nije bilo nikakvih znakova, da će ona postati materom, njega obuzimala ćamotinja, osjećao se uz nju samim i besplodnim i zebao od pomisli, da će to tako uvijek ostati, da će uzalud stariti uz staru ženu.

Subhija se navikla na novi život. Nije bilo više skakanja za ovcama i kravama na paši, nije brala granje po šumi, ni plijevila kukuruza. Iako iz imućnije seoske kuće, osjetila je, da je sad došla u neko gospodskije stanje. Bili su redovni prihodi. Svakog prvog dolazila je plaća i sve se kupovalo, ali njoj se to činilo bolje nego ono u majčinoj kući. Nije radila teretne poslove, a pomalo joj i godilo, što joj je porastao ugled među seljankama. Tä ona je gospođa, ona je činovnikovica. I onda, svega ima: i kahve, i šećera, i pirinča. Kad je, dok je bila djevojka, pirinča okusila? Od bajrama do bajrama! A sad, svega ima.

I teško joj bilo pomisliti, da se vrati na onaj stari način života. Da čuva krave i ovce, da im čupa travu i muze ih, da bere suhad po šumi. Ne daj Bože, da je Fejzo pusti. Da se rastave pa da ona moradne materi i braći na selo.

I udešavala je sve svoje držanje, da mu se što više svidi, da mu omili, da on osjeti, da je ona dom, radi koga se treba brinuti i raditi.

On se u mučnoj službi po planinama umarao, dolazio kući, prespavao i opet išao u službu. Samo što sad nije išao na odmor u vojarnu, nego kući i sad ga nije hranila kuharica, koja spada skoro u inventar svake vojarne, nego domaća kuharica, koja nekad za nevolju može poslužiti i kao žena. Pa kad bi pogledao i druge žene i djevojke po selu, vidio bi, da ni one nisu ljepše od njegove. Sve su one izmorene teškim poslovima poljskim i kućnim, a žene još i čestim rađanjem, pa se u tridesetoj godini čine starijima od njegove Subhije, koju drži miran život i nerađanje. I navikavao se na taj život kao na nešto, što mora biti, što je kao i služba, koja se vrši, dok se može izdržati i dok se ne ode u mirovinu.

A zatim je došao u grad, u kojemu se oboje teško snalazilo. Skoro petnaest godina po selima je služio i nije ni tražio bolje. Stariji ga se sjetili i pomakli ga. A onda je došao novi posao. Nije bilo više mučnog stražarenja na vjetrometinama i čekanja krijumčara. Sad je išao službeno na zabave, plesove, koncerte, čajanke. Vidio je jedan potpuno novi svijet. I osjetio je, da se ponovo rađa. Zapravo da je već rođen, i to ne tako davno kao njegova žena, koja je tako mnogo različna od ovih dekoltiranih i utegnutih dama, kojima se ispod tijesno uz tijelo pripijenih haljina, koje se prelijevaju, naziru sve forme tijela, kakvo on nije nikad osjetio uza se.

Blagajnici na ulazu u te vesele dvorane pune života čašćavali su ga, da bi vidio manje prihoda, nego ga je bilo. A on je pio, da bi zaboravio, da će, kad iz te dvorane dođe kući, zateći staru ženu, koju je već trebalo davno rashodovati.

Subhija se prestrašila, kad je prvi put došao pijan. Nenavikla u roditeljskoj pobožnoj kući na takve ispade ona je preplakala čitavu noć, a onda se navikavala i svaki put ga molila i zaklinjala, da se okani pića. No jednom je tajom otišla za njim, da vidi, šta to biva s njim. Prislonjena s ulice na prozor gledala je parove, kako obilaze dvoranu u pomamnom plesu. Utrnule su joj noge stojeći cijelu zimsku noć na ulici i gledajući, što nije razumjela. A onda je vidjela, da i on pleše. S nekakvom curicom, koja mu se vragoljasto smiješila i unosila mu kuštrave kose u lice, obilazio je cijelu dvoranu. A onda su izišli na ulicu. Vodio ju je ispod ruke tijesno se priljubivši uz nju. Ona ih je slijedila. Škripio je snijeg pod njezinim nogama, a on se nije obazirao. »Ona mu pamet zanijela, pa ne čuje ništa« — mislila je Subhija. Uzavrelo je u njoj, ali nije smjela ništa. On je dopratio kuštravu do vrata, a ona se opraštala i pružala ruke, koje je on ljubio. Onda su još govorili, šaptali i on je ušao u vrata, a ona posrćući do kuće došla. Jedva se svukla i pala po postelji. Plakala je nad sobom, plakala je za njim.

— Sve, sve bih mu mogla oprostiti, ali ne mogu ga vidjeti s drugom, i to još ovako nepošteno. Što pije, nek ga voda nosi; eto Boga, eto njega! Ali što onamo njih traži! Tu mu i Bog, ako hoće, može oprostiti, ali ja ne mogu i ne ću.

Pa šta, mislila je, on će i dalje onakve tražiti i s njima mladost provoditi, a mene postepeno zanemariti. Šta mu ja mogu? Da se braći potužim, — dosta je njima i njihova mučnog života. A on će sad, kad je u ovo udario, samo na nje trošiti, a mene će pustiti i od gladi da umrem. On će sad sve razasipati i zaradu i mladost i zdravlje.

O, da hoće Bog dati pa da umre! Da ga ne bude više! Da se opruži, ukoči!

I već ga je vidjela ispružena u postelji, spuštenih očnih kapaka, otvorenih usta, ukočenih ruku i nogu s pomodrelim noktima, a lijepo njegovani zavrnuti brčići tužno obješeni niz žute obraze.

— Ne, — kriknula je. — Ne, ne daj, Bože! Ne slušaj mene budalu i nesretnicu. Neka mi je živ i zdrav, pa makar i druge tražio! On je ipak moj, makar malo, makar sasvim malo. —

I plakala je tiho. A on je došao i zatekao je budnu.

— Ti još ne spavaš?

— Ne spava mi se.

— Da te šta ne boli?

»O, dobar je on, moj zlatni, vidiš, kako se on za me brine, strahuje radi mene, da me šta ne boli.«

— Boli me, ali nema mi lijeka, dok ti ne znadeš za kuću. A ja znam, i nisam tome kriva, Bog mi je svjedok, da nema ništa, što bi te vuklo kući.

— Hajde, što drobiš, lezi pa spavaj!

»O, nesretnik jedan, ja skapavam nad njim, mrem, da se ne upropasti, da se ne uništi, a on meni veli, da drobim.«

— Ne drobim ja. Ja znam šta govorim, ali ti ne znaš, šta radiš. Zašto uzalud svoju mladost, svoju snagu prosipaš kojekuda? Što se ne oženiš? Što ne dovedeš mladu djevojku, da se imaš oko šta svijati, pa će ti kuća omiliti.

— Ti, ti to meni?

— Da, ja. Nego šta!

— A šta će biti s tebe?

— Pa i ja ostajem. Ja sam tvoja žena. Ali tebi treba i mati tvoje djece. Ti nju nađi, i svi ćemo zajedno živjeti!

— Subhija moja, — i u glasu mu je zadrhtala suza.

— Zlatni moj!

— Ne će tebi biti krivo? — bojazan je treptila u pitanju.

— Ne će. Ako je nisi našao, ja ću ti je tražiti. Ja ću joj sve svoje, što imam, dati. Ja ću i kadiju moliti, ako bi iznalazio kakve zapreke, da vas vjenča, jer ja to hoću više nego ti. Vi se ništa ne trebate brinuti. Ja ću i oko djece. Ja to umijem. Ja sam i Mušanovu i Omerovu djecu svu na noge digla. Odmah ću stan sklopiti i pelenice i povoje nastaviti tkati. Samo, ti, oči moje, ja ne tražim da polovicu budeš moj. Nek si ti sav njezin, a moj makar samo malko malacno. Makar samo katkad.

I zagrlili su se, a njemu su izvirale suze iz nekog izvora u duši, kojemu nije znao imena, dok ga je ona nježno milovala staračkim prstima po širokim ramenima, ne znajući, da li da zaplače od prigušenog bola, što ga prepušta drugoj, ili od radosti, što ga vraća domu.

TUMAČ RIJEČI: akšam — molitva odmah po zalazu sunca; jacija — molitva 1½ do 2 sata po zalazu sunca; sofra — prostrt sto; vàlâ — (od vallahi — tako mi Boga!) upotrebljava se kao usklik; mâl —imetak, obično marva; hajvan — marva; pirinač — riža.

MIRKO BREYER, ZAGREB

IZ ŽIVOTA I O TRAGIČNOJ SMRTI DUBROVČANINA FRANA MARIJE SAGRI-SAGROEVIĆA (1577—1616)

Među porodicama, koje su u šesnaestom stoljeću bile povezane što rodbinstvom, što pomorsko-poslovnim interesima s čuvenim bogatunom i najvećim dubrovačkim dobrotvorom Mihom Pracat-Pracatovićem, nalazila se i davno već izumrla porodica Sagri (Sagroević), koja je vukla lozu od bosanskih Krivonosovića.

Od Sagroevića (kako im je izvorno prezime zabilježeno u davnijim zapisima dubrovačkim), kasnijih Sagri, poznatiji je Niko, učen čovjek, koji je osobito bio upućen u znanost matematike, te slovio kao vrstan pomorac po iskustvima stečenim na mnogogodišnjim i dalekosežnim svojim putovanjima. Kao pomorski kapetan na glasu zapovijedao je — prema suvremenoj bilješci — pri kraju svoga života »najvećim brodom, što je morima plovio u njegovo vrijeme«. Umro je 1573. u Manfredoniji. Ostavio je u rukopisu, na talijanskom jeziku, valjano stručno djelo o morskoj plimi i osjeci: »Ragionamenti sopra le varietà dei flussi et riflussi del Mare Oceano occidentale« i sličnu malenu raspravu o istom predmetu: »Discorso dei flussi e riflussi del Faro di Messina«. Jedno i drugo djelo izdao je, po njegovoj smrti, štampom u Veneciji 1574. i 1580. njegov brat Ivan Marija. Prvom spomenutom djelu, koje je pisano u obliku razgovora između Dubrovčanâ Vinka Sabića kormilara i Ambrozija Gučetića s dva strana mornara, prethodi posveta izdavača Senatu dubrovačke republike. Tu on među ostalim zanosno spominje slavu Dubrovnika kao nadaleko glasovite pomorske vlasti, koje stotina brodova plovi morima sviju četiri dijelova svijeta.

Nikoli i Ivanu Marije Sagri bijaše sestra Vica Pracatović, druga žena Mihova. Ona je bila kćerka Frana Sagroevića, koji je zadržao staro ime svoje porodice, dok joj je majka bila iz porodice Cicinovića. Vrijednoj i uglednoj ovoj Dubrovkinji sačuvao se lijep spomen. Ona je živjela u uzornoj ljubavi i slozi sa svojim mužem preko pedeset godina (1551.—1607.), a izatoga kao udovica još sve do 1620. Bila je požrtvovna, vanredno revna kućanica i poslovna pomoćnica svoga muža, a mnogo je pridonijela velikoj imovini, izvoru širokogrude njegove dobrotvornosti. Kako je i sâma pripadala otmjenoj pučkoj porodici, u kojoj je bilo učenjaka, glasovitih kapetana i vlasnika brodova, ona je uvelike unaprijedila ugled Pracatovićeva doma.

Ivan Marija Sagri ostavio je udovicu Andrijanu, koja se po smrti muža preudala za pomorskog kapetana Ivana Ratkovića sa Lopuda. Živjela je u prvoj četvrti sedamnaestog stoljeća s porodicom u Napulju. Nemajući Vica Pracatović vlastita poroda, pokćerila je Andrijanu i učinila je glavnom svojom baštinicom. Andrijana je imala iz prvog braka više sinova, među njima Frana Mariju i Ivana Baptista, kćeri Anicu (udatu za Vicka Balaka) i Mariju, koja se valjada zaredila.[1])

Fran Marija Sagri rodio se 1577. Prva poznata nam vijest o njemu potječe iz god. 1603., kad saznajemo o pismima, što ih je upravljao učenjaku tada vele glasovitom, Flamancu Justu Lipsiusu.

Ovaj mu piše 15. srpnja 1603. iz Louvaina u Belgiji: »Nemoj zaista meni prigovarati zbog neuljudnosti, već okrivljuj tuđu nepouzdanost ili nezgodu, koja je kriva, da nisam primio nikakovo tvoje pismo do ovoga jednoga. Zar bih ja to prešutio, a pogotovo prema onima, koje preporučuje ne samo njihova obrazovanost, nego koji su odlični i po mjestu prebivanja. Jer ako sam dobro shvatio, ti si građanin ili stanovnik Dubrovnika, plemenite republike, koja nas dijeli od Barbarije, a uljuđena je po zakonima i dobrim običajima.[2]) Tu prijaznu poslanicu završuje

[1]) Vidi: *Tadić dr. J.* Miho Pracatović-Pracat (1933). — *Pavlić O. Aug.* Tristota obljetnica smrti Miha Pracata (Njegov testamenat) (»Srđ« 1907). — *Vučetić A.* Miho Pracat (»Srđ« 1907). — Dopunjeno po meni novim podacima.

[2]) »Si enim rectè verba capio, Ragusia te habet civem aut incolam, nobilis Respublica, et quae Barbariam a nobis dividit, legibus et moribus polita«.

Lipsius riječima: »Duša moja, vele učeni mužu, jednako ti je naklonjena, i već ti se sada pridružuje dragošću i ljubavlju.[3])

Dade se naslutiti, da su prijašnja Lipsiusu upravljena pisma Sagrijeva možda bila zbog svog sadržaja po vlasti zaplijenjena i zatomljena. Ova se pretpostavka temelji s jedne strane na prilikama Lipsiusova života i naučnog rada, a s druge pako na tragičnom toku života i smrti Frana Marije Sagrija. Mada nam za pretežni dio života potonjega nedostaju vijesti, pa napose malo što znamo o njegovim ličnim prilikama, već činjenica njegova dopisivanja s jednom od najkrupnijih ličnosti tadašnje intelektualne Evrope pokazuje nam ga kao čovjeka od pera i nesumnjivo više inteligencije i naobrazbe. Očitovat će nam se usto u daljem razvitku, da je stajao pod snažnim uplivom onih zamašnih problema, koji su se ispoljavali u njegovo uzbuđeno vrijeme jakih vjersko-političkih previranja i borbâ.

Justus Lipsius (Joest Lips) (1547.—1606.), mnogostran i vanredno plodan pisac brojnih djela staroklasično-povijesno-filološkog i filozofijsko-političkog sadržaja, koji usto slovi kao vrstan poznavalac i obnavljač nauke stoicizma, uživao je za svoga vijeka najveći ugled. Slavni Montaigne veli o njemu: »Justus Lipsius, najučeniji čovjek što ga imamo, skupio je u jednom pregledu mišljenja starih filozofa, o prirodi našega bivstvovanja i našeg moralà«. Aubert Le Mire pak ide u superlativu tako daleko, da ga naziva »najdivotnijim svijetlom svijeta« (»la plus merveilleuse lumière du monde«). Bio je historiograf španjolskog kralja Filipa II. i persona grata u Rimu i Beču. Kao širokogrudni kozmopolit ispovijedao je načela jedinstva sviju naroda, vječnog mira i sveopćeg bratimljenja. Nasuprot tome bio je podvržen vazdašnjem grozničavom nemiru i fatalnoj po njega nedosljednosti. Rodio se i umro kao katolik, bio pitomac i trajan privrženik Isusovaca, ali se u svojoj vječitoj nestalnosti dva puta priklonio iz oportuniteta, kao profesor na sveučilištima u Jeni i Leydenu, reformatorskoj struji. Napokon se bijegom odijelio od takovih

[3]) Štampano u: *Justi Lipsij Epistolarum selectarum.* Antverpiae 1604—11 (pod natpisom »Epistola, Francesco Mariae Sagri Illyrio. S. D.«).

stramputica, vrativši se njemu prirođenom, u roditeljskom domu tradicionalnom katolicizmu. U kasnijim godinama života snašao ga nemili udarac, što je njegovo nekada čuveno djelo: »Politicorum, sive civilis doctrinae libri sex« (1589.) stavljeno na rimski indeks zabranjenih knjiga. Baveći se u tom djelu kao jedan od prvih među ostalim i zamršenim i toliko osjetljivim područjem odnosa između crkve i države, posrnuo je ovaj po svojoj naravi, ćudi i odgoju inače izraziti ultramontanac i ogriješio se o ustaljena crkveno-politička gledišta i naučanja. Naposljetku morao se podvrgnuti diktatu isusovačkih cenzora, poreći mnogo toga, što je bio napisao i pružiti dokaze i jamstva bezuvjetne pokornosti. Tada nastade njegova knjiga »De Cruce« i posljednja štampom priopćena njegova djela o čudotvornim belgijskim prošteništima, kojima je dovršio svoje literarno djelovanje.[4])

Ime Frana Marije našao sam dalje zabilježeno god. 1607. u trećem prilogu oporuke Miha Pracatovića, kao jednog od imenovanih epitropa (nadziratelja) i izvršitelja posljednje njegove volje. To je valjada bilo u vezi s onim dijelom Pracatovićeve imovine, koja se nalazila u Napulju, tadašnjem boravištu Franine majke i njene porodice.[5])

U istom Napulju bio je skoro zatim Fran Marija prijavljen napuljskom nadbiskupu zbog nedoličnih riječi, što ih je javno upotrijebio u razgovorima, a uperenih protiv papina dostojanstva, prava i svjetovne njegove vlasti. Na početku godine 1608. upućen je sudu inkvizicije u Rimu.[6])

[4]) Vidi: *Nisard Ch.* Le triumvirat littéraire au XVIe siècle. Juste Lipse, Jos. Scaliger et Isaac Casaubon. Paris (1852). — *Amiel Ém.* Juste Lipse. Paris 1884.

[5]) »Očitujem, da imam u ulagaonicama u Italiji dobru svotu novaca, naime u Rimu, Napulju i Genovi«. (Priopćeno po o. Aug. Pavliću u »Srđu« 1907: »Ex libro testamentorum publice Notarie Ragusine de 1607 fol. 96.)

[6]) Ovo, i što dalje slijedi, iznosi se ovdje u izvatku po prvi put iz izvornih zapisnika Rimske inkvizicije, što se čuvaju u »Library of Trinity College« u Dublinu. (Ovi »Documenti dell'Inquisizione di Roma« dospješe prigodom pljačke i odnošenja rimskih arkiva po vojnicima Napoleona I. u Francusku, a odanle u Irsku.) Fotostatički snimci u mene.

U tridesetiprvoj svojoj godini našao se u Rimu pred vrhovnim komesarom »Svete i univerzalne rimske inkvizicije« Fra Stefanom Vicari da Garessio.[7]) Ovaj ga oslovi riječima: »Ti, Fran Marija, sin pokojnog Ivana Marije Sagrija Dubrovčanina, prijavljen si i po više svjedoka tužen Nadbiskupskom dvoru u Napulju, da si izustio riječi i heretička mišljenja protiv Svete apostolske stolice i protiv autoriteta uzvišenih Pâpa.

»Da si tečajem jednog razgovora s drugim osobama ustvrdio, da je izbor biskupâ stvar svećenstva, ali da su si to od nekog vremena amo rimski Pape uzurpirali, a riječ uzurpirali više si puta ponovio. Mada si bio prekoren, ipak si isto uporno i dalje ponovio i naprezao se, da iznosiš činjenice i potkrepe u dokaz tvojih tvrdnja i uz omalovažavanje autoriteta Svetog Bernarda i drugih protiv tebe istaknutih odličnih crkvenih doktora.

Kad je bila riječ o svjetovnoj vlasti Pape i bile navedene riječi »Pasce oves meas«, a jedan od prisutnih kod razgovora istaknuo tom prilikom važnost Svetog Evanđelja u potkrepu autoriteta uzvišenog rimskog Pape, ti si protusloveći uzvratio citatom »Regnum meum non est de hoc mundo« (Kraljevstvo moje nije od ovoga svijeta). Dodao si, da je Papa samo rimski biskup ili biskup Laterana i Kristov vikar, da nema druge vlasti doli rješavanja i utvrđivanja vjerskih pitanja i da kao rimski biskup nije pretpostavljen ostalim biskupima.

»Istodobno rekao si«, nastavio je inkvizitor, »da bi se ti kao svjetovni vladar smijao crkvenim anatemama i kaznama, označivši ih prezirno praporcima (»con nome di campanelle«); da bi kao vladalac znao obraniti tvoju vlast, i da ne bi dopustio tolike novotarije, koje neprestano pronalaze Pape za proširenje svoje jurisdikcije. Da si se usto prijekorno izrazio o zabrani jedne knjige poznatog ti pisca, koju je Sveta Kongregacija minulih godina bila obustavila. Ti si se pak hvalio jednom svojom knjigom, u

[7]) »Fratre Stefano Vicarij da Garessio, dell'Ordine de'Predicatori, Maestro di Sacra Teologia, Commissario Generale dell'officio della Santa et Universale Inquisizione Romana.«

kojoj se pobijaju sve novotarije i izjavio, da ćeš je dati u štampu na mjestu, gdje ne će biti tolika strogost cenzure«.

Pozvan, da se izjavi o navedenim, po zaprisegnutim svjedocima protiv njega iznesenim prijavama, zbog kojih bijaše prvobitno utamničen na Nadbiskupskom dvoru u Napulju, Sagri prizna dobar dio onoga, radi čega ga okriviše. Ali je nastojao, da oslabi dojam inkriminiranih svojih riječi, da im (dijelom) s mnogo dijalektike dade drugi smisao i značenje. Za neke od njih izjavi, da su bile svijesno ili nesvijesno izopačene, dok se drugih nije nikako htio sjećati. Izjavu, da je Papa sebi uzurpirao pravo imenovanja biskupâ, označio je kao lapsus linguae, koji mu se potkrao, kad je primijetio, da ga smatraju heretikom. Za sve ostalo, što se ticalo Papinske vlasti i djelokruga, očituje, da nije imao opaku namjeru klevete i poricanja sveopćeg autoriteta Pape i da se pokorava svemu, što o tome drži i vjeruje Sveta crkva, moleći ujedno milostivu poduku za budućnost.

Dalje je Sagri nastojao, da protumači smisao svojih riječi o crkvenim cenzurama i onom, što je rekao o svjetovnim vladarima u vezi s crkvenom anatemom i kaznama. Ako je sve to doista izustio, nije to — kako izjavi — učinio u vlastito, već u ime sâmih vladara, a samo koliko se tiče nepravednih cenzura, jer pravednih i opravdanih — kako dometnu — treba da se svatko boji. Glede spomenute knjige (nekog Kamila de Curtisa) vjerovao je, da je bila pomutnjom zabranjena, ali kako je sâm nije vidio, ne može prosuditi, da li u knjizi ima što protiv religije, što bi bilo zabranu opravdalo. Ponovo je dodao, da se i u tom podvrgava zaključcima Svete crkve. Druge njemu pripisane izjave, kojih se ne sjeća, a koje je moguće ipak upotrijebio, da su nastale u kreševu strastveno raspaljenih razgovora, gdje se nesvijesno i nenamjerno jedna riječ hvata druge.

Poslije toga slijedila je izjava inkvizitora, da je sud na temelju provedenih izvida ustanovio, da je optuženi doista vazda živio životom dobra katolika i da je kod premetačine kod njega nađena među spisima i rasprava napisana u prilog autoriteta crkve. Uzevši sve bitno u obzir, odlučena je ipak primjena stro-

žeg ispitivanja na mukama (rigoroso esamine), kako bi se došlo do potpune istine u pogledu namjere i uvjerenja kod izricanja heretičkih namisli, kao i poradi ustanovljenja kakovih istomišljenika i sukrivaca. Kod toga ustrajao je okrivljenik kod svoje prijašnje obrane.

Osuda, prema vremenu i prilikama vanredno blaga, koja je potom izrečena glasom dekreta Svete Kongregacije na osnovi mišljenja »Časnih otaca meštara bogoslovlja i doktora jednog i drugog prava« (RR. Padri Maestri in Teologia, et Dottori dell' una e dell' altra legge«) glasila je, da se okrivljeni ogriješio herezijom lakšeg stepena (»essersi reso leggermente sospetto d'heresia«). Nalaže mu se s toga, da se odreče svih zabluda, zbog kojih je bio optužen, i da se strogo drži svega, što ispovijeda, vjeruje i naučava Sveta katolička i apostolska rimska crkva. Da se unaprijed i zauvijek kloni raspravljanja o takovim ili sličnim pitanjima, koliko u javnosti toliko i privatno, pod prijetnjom sudovanja i kazne Svete Kongregacije. U svako pak doba da bude spreman odazvati se pozivu Svetog Oficija, a za sve treba da pruži propisana jamstva. Još je i opomenut, da se kani svake uvrede i napastovanja svjedoka, koji su protiv njega nastupili i iskazivali tečajem sudskih rasprava.

Određuje mu se ujedno za spas njegove duše, da obiđe sedam na broj glavnih crkava, unutar i izvan zidina grada Rima. Nadalje da u razdoblju od idućih deset godina obavi propisane mu, vremenski i sadržajno točno označene molitve, ispovijesti, postove i druge duhovne vježbe i pokore.

Pokleknuvši pred članovima suda, izjavi Sagri svečano: »Iskrena srca i istinske vjere odričem se, zaklinjem se i proklinjem spomenute zablude i herezije, zbog kojih sam bio u lakšem stepenu osumnjičen, i uopće svake i svakakve druge zablude i herezije protivne Svetoj rimskoj crkvi. Zaklinjem se i obećajem, da ne samo ubuduće ne ću nikad više počiniti ovakovu zabludu, po kojoj bi se za mene mogla poroditi takova sumnja, već da ću, saznavši za sličnog prestupnika, dojaviti ga ovom Svetom Oficiju. Zaklinjem se također i obećajem, da ću se u punoj mjeri držati svih naloženih mi pokora i da ću ih i izvršiti. Zgriješim li

protiv ma kojeg od ovih obećanja i zakletvâ, od čega me Bog očuvao, podređujem se svim kaznama i pedepsama određenim po Svetom kanonskom pravu i drugim zakonskim ustanovama protiv ove vrsti zločinaca. Tako mi Bog pomogao i Presveta Evanđelja, kojih se vlastitim rukama dotičem!

»Ja gore rečeni Fran Marija Sagri odrekao sam se, zakleo se i obećao, i obvezao se kako gore, i u dokaz istine napisao sam i potpisao vlastitom rukom ovaj spis i riječ po riječ glasno ga pročitao«.

Osam punih godina iza ovog pokajničkog očitovanja nalazio se Sagri god. 1616. kao na smrt osuđeni heretik nanovo u rimskoj tamnici. Dok za čitavo ovo razdoblje do rane i okrutne njegove smrti nisu dosada poznati nikakvi podaci, sačuvao se u zapisnicima »Redovničke bratovštine Sv. Ivana Glavosjeka, zvane od Milosrđa u Rimu«, tužan spomen posljednjih njegovih časova. Ova je bratovština vršila kroz stoljeća (sve do god. 1870.) namijenjeni joj zadatak, da isprati na smrt osuđene do stratišta i da se prema vjerskim propisima pobrine za spas njihovih duša.[8])

»U petak prvoga srpnja 1616. u 24 sata javljeno je našoj bratovštini iz ureda Monsignora guvernera Rima, da će se drugoga jutra vršiti pravda nad jednim heretikom (»far giustitia d'un eretico«), koji se nalazio u tamnici Torre di Nona i da će smaknuće uslijediti u 7 sati u noći.

»Sakupljeni svi tješioci (,confortatori'), naš kapelan, providur, oba sakristana i izvršitelj, uputismo se zajedno iz oratorija ,della Pietà', gdje se bijasmo sastali, o jednoj uri u noći pojedinačno prema tamnici Torre di Nona. Ušavši, pođosmo u kapelu, gdje su nam poslije uobičajenih molitava čuvari rečene tamnice izručili na smrt osuđenog, i to F. Mariju Sagrija Dubrovčanina.

[8]) »I libri del Provveditore della Venerabile Arciconfraternità di San Giovanni Decollato detta della Misericordia in Roma«, nalaze se u Državnom arkivu u Rimu. Štampom priopćeno 1904. po Domeniku Orano u knjizi: »Liberi pensatori bruciati a Roma dal XVI al XVIII secolo.« (Ovdje u prijevodu priopćeni izvještaj o Sagriju na str. 97—98.)

»On, opomenut na strpljivost, pripravio se u kršćanskom duhu (,molto cristianamente') na ispovijest. Pošto se poslije molitve skrušeno ispovjedio, bio je upitan, da li želi ostaviti kakovu poruku ili ima li još što da kaže. Tada je on kazivao u pero i svojoj rukom potpisao ovo pismo upravljeno njegovoj majci: ,Gospođi Andrijani Ratković Dubrovkinji u Napulju'.[9])

,Gospo Majko, svidjelo se Dobrom Bogu, Gospodinu Našem, kao i ovoj Presvijetloj Gospodi, da kazne grijehe moje mladosti osuđujući me na smrt, kako mi je to objavljeno, i sada se nalazim u kapeli zajedno sa braćom redovnicima (insieme con li confrati), na svom posljednjem putu. Znam, da sam vam prema dužnosti svojoj i prema vašoj vrlini bio premalo poslušan sin, ali uza sve to, kako Dobri Bog, koji je bez grijeha, po svojstvenoj njemu velebnosti može da prašta grješnicima pokajnicima, tako vas pokorno molim, da bi vam se svidjelo slijediti u tome Njegovo Božansko Veličanstvo, i da mi oprostite i dadete služiti koju misu na povlaštenom oltaru za spas moje duše. I molim vas, da sve ono, što bi me moglo zapasti ili od očeve baštine ili od vašega miraza, dobrohotno podjednako razdijelite među moje dvije sestre Anicu i Mariju, kao pripomoć kod udaje ili kod zaređenja Marije, i za Anicu, jer sam zahvalan njenom mužu, a želio bih imati mnogo više da se odužim, jer mu po savjesti dugujem i nešto novaca. Gospodi braći mojoj i rođacima preporučujem dušu svoju i molim ih, da ovu sramotu, koja će ih nesumnjivo zadesiti zbog moje smrti, uzmu kao poticaj na život bogoljuban i da se svojim djelima više opoštene, a ne osramote kao ja. Uostalom, utješite se, i molim Vas, da poklonite nešto milostinje za moju dušu, jer ja umirem u Gospodinu i predan Njegovoj svetoj volji. Dne 2. srpnja 1616., u tamnici Torre di Nona. Vašemu Gospodstvu odani Frano'.

»Iza toga, vrativši se opet u kapelu, ispovjedio se, slušao misu i, bivši po našem kapelanu za vrijeme mise pričešćen, izreče na kraju propisana uvjeravanja.

[9]) »Alla Sigra Andriana Ratcovich Ragusea a Napoli, della strada di non Francesco della Goletta vicino alla Guardiola delli Spagnoli.«

»U sedam sati bio je po službenicima pravde odveden na Campo di Fiore, praćen zakukuljenim tješiocima bez raspela, uz tiho pjevanje litanija u pô glasa. Iza prispjetka opet se pomiri, bude vješan, potom spaljen, a poslije smrti njegove pjevao se običajni psalam s molitvom«.

Na svršetku ovog tužnog zapisnika zabilježeni su troškovi: »Za slatko grčko vino i slatkiš« (Per greco e confetti) bai. 15«. — »Sakristianu i faktoru bai 45.« — »Petru fakinu za prenos pepela smaknutoga, našoj družbi na sahranu bai. 40«.

Kasnije, po providuru Francesku Cavalcante dodana bilješka glasi, da je izvorno pismo upravljeno majci Sagrijevoj, pročitao sâm Papa Pavao V., a prijepis pisma da je po naročitoj želji uručen kardinalu de Araceli.

Tok života, kao i mnogo toga, što je prethodilo ranoj i toliko tragičnoj smrti Frana Marije Sagrija, ostat će i dalje prekrito velom duboke tajne. Ostat će nam valjada napose nepoznata, uz vanjske uplive, i lokalna zbivanja oko Sagrija, koja sudbonosno urodiše konačnom njegovom pogibijom.

Da li se smrtna osuda temeljila na ponovljenom deliktu herezije ili je ona bila u izravnoj vezi s nekadašnjom njegovom krivnjom? Na ovo posljednje upućivala bi nas njegova izjava »da je osuđen za grijehe svoje mladosti«, a i činjenica, da je takovih slučajeva bilo i inače na osnovi naknadno pronađenih novih podataka ili zbog nepotvrđene prvobitne osude.

Možda su i posljedice one toliko blage osude bile znatno teže i ozbiljnije, nego to iz spisa proizlazi. Možda je odonda u svojoj slobodi bio trajno ograničen ili u kojem zatočenju stalno nadziran. U svom pismu naziva on braću redovnike svojim »konfratrima«. To bi se moglo tumačiti tako, da je pripadao kojoj vjerskoj bratovštini, koliko to nema koje drugo — nama nepoznato — značenje.

ANTUN BARAC, ZAGREB

PRIPOVIJESTI ADOLFA VEBERA TKALČEVIĆA

1

»Djela« Adolfa Vebera Tkalčevića bila su, prema odluci pisca, štampana samo u dvadeset primjeraka, koji uopće nisu bili određeni za prodaju, nego su bili poklonjeni samo nekim knjižnicama. Ali ni tih dvadeset primjeraka ne čita danas gotovo nitko. To je žalostan udes cijelog životnog nastojanja ovoga književnika, koji je na početku svoje literarne djelatnosti, još g. 1847., pisao u »Danici«: »Što nam je dakle raditi, da se osiguraju ti uspjesi? (t. j. nacionalni). — Pisati knjige! Knjige neka nam kao iz neba cure! Svako tko ćuti u sebi snage, zasuči rukave pa škripi perom. ... Pišimo dakle, braćo, pišimo neumorno!«

Vjeran svome mladenačkom programu, Adolf Veber Tkalčević doista je kroj cijeli život neumorno pisao. Prema vlastitim riječima u autobiografiji (u pristupu »Djelima«), on je radio toliko, da se znao od prenaporna rada razboljeti. Devet svezaka njegovih »Djela« samo je jedan dio onoga, što je napisao. U tim odebelim svescima sabrane su njegove pripovijetke, propovijedi, putopisi, filološki članci, kritike, polemike itd. Pored toga Veber je napisao više školskih knjiga, prevodio s različitih jezika. Kad bi se sve to sabralo, moglo bi se ispuniti još devet isto tako debelih knjiga.

Veber je pripadao onome pokoljenju hrvatskih kulturnih radnika, koje je svojim djelovanjem započelo još za vrijeme ilirizma, usisavši u se, za cio život, i njegove vidike i njegove zanose. Ali su članovi tog pokoljenja morali kasnije raditi u drugačijim prilikama nego što su bile prilike u doba preporoda. Pedesetih i šezdesetih godina 19. vijeka nije se više moglo raditi na nacionalnim ciljevima samo pjesmom, već je trebalo udarati čvršće temelje samostalnom hrvatskom kulturnom životu. Od

kulturnih radnika ovih decenija tražila se i veća sprema, ali i sposobnost, da razvijaju svoju snagu na različitim područjima. Veber je bio možda najizrazitiji predstavnik toga vremena. Pametan, ustrajan, žilav, spajajući u sebi svojstva oca Moravca i majke Bakarke, on je punih četrdeset godina radio na svima gotovo granama književnosti, dospjevši ujedno da se istakne i kao pedagog, i kao svećenik, a donekle i kao politik. Počevši književno raditi već g. 1847., Veber je takvim radom produžio sve do pred samu smrt (1889.), kad su u hrvatskoj književnosti bile vladale drugačije ideje nego što su vladale u njegovoj mladosti,a i drugačije su ljudi došli do izražaja. Mlađi kulturni radnici, ne toliko mnogostruki kao on, ali zato spremniji, već su od šezdesetih godina stali ćutke ili s osmijehom prelaziti preko tog čovjeka, koji je uporno htio da vodi i dalje prvu riječ, pa i u stvarima, o kojima je imao samo osnovne pojmove. U sukobima s pripadnicima novih pokoljenja proveo je Veber najbolnije godine svog života. Dok su ostali hrvatski književnici njegova tipa u promijenjenim prilikama prestali pisati, on je i dalje štampao svoje spise i ujedno vodio žilave polemike sa svakim onim, koji se usudio kazati nešto nepovoljno o njegovu radu. Umro je ojađen, držeći, da ga mlađi ljudi ne shvaćaju i da mu ne priznaju ni onih zasluga, koje mu je svakako trebalo priznati. Zato je i dao, da se njegova sabrana djela štampaju samo u dvadeset primjeraka: ne za njegove suvremenike, koji ih ne znaju cijeniti, nego za nova pokoljenja, koja će ih bolje shvatiti.

U našoj kulturnoj povijesti drže Vebera uglavnom filologom, najizrazitijim predstavnikom tzv. zagrebačke škole. Veber se doista mnogo isticao kao filolog, ali je njegov rad i širi i značajniji, zadirući u velik dio hrvatskoga duhovnoga života. Pa ako je najveći dio njegovih spisa i bio izgubio svoju vrijednost već u doba, kad ih je on stao preštampavati u knjige (1885.), opet u njemu imade literarno-historijski važnijih elemenata.

Navedene Veberove rečenice iz g. 1847. osvjetljuju jarko cijelu ličnost svoga pisca: on nije pisao zbog vlastitih stvara-

lačkih potreba, nego zbog nacionalnih prilika — o svemu i svačemu. — Svršivši u Pešti bogoslovne nauke, on je putovao kući u Bakar (1846.) i držao je potrebnim, da o tome piše članak (Kratak opis duga puta, Danica 1847.). Nalazio se u Bakru — i odmah pisao o svom rodnom gradu (Danica 1847.).Boravio je na liječenju u Varaždinskim Toplicama — pa je odmah pisao i o tome mjestu. Za školske potrebe sastavljao je gramatike — i držao, da može prema tome pisati i naučne rasprave o jeziku. U stihovima preveo je njemačku pjesmu »Junakinja Mila« (1862.) — i držao potrebnim, da nešto napiše i o principima hrvatske metrike. Iako je ovakvo pisanje o svemu i svačemu samo produkt čistog diletantizma, opet u svemu tome imade i jedna veoma simpatična crta. Zbog nacionalnih prilika i potreba Veber se prihvatio veoma različitih poslova, ali je onda, kad se nečega prihvatio, nastojao da što bolje shvati svoj predmet. Pa ako na svim tim područjima nije ostavljao djela trajnije vrijednosti, ipak je često davao poticaje.

Za poznavanje Veberove književničke ličnosti karakterističan je jedan odlomak iz njegove autobiografije. G. 1855. zamolio ga je urednik »Nevena«, Praus, da za list napiše novelu. »Obećah« — veli Veber — »ni ne znajući, hoću li uspjeti u toj novoj pjesničkoj vrsti pismenstva. Izabrah si predmet iz zagrebačkoga života, ter osnovah »Zagrepkinju«. Ali kad sam počeo raditi, ni zapeti. Bio bih bacio taj tuđinski za mene posao, ali me je vezala zadana riječ. Zato iziđoh na ladanje, pa šećući po šumah i livadah, htjedoh crpiti nadahnuće. Piši pa briši, briši pa piši, napokon teškom mukom opisah samo dva čovjeka, Vinka i Vojka. Zlovoljan sa jalova uspjeha, vratim se u Zagreb, zabaciv i misao na daljnju izradbu. Ali hoćeš, urednik »Nevena« navaljuje; napokon sjednem, da ispunim zadanu riječ, koja mi je u životu bila uvijek sveta, pak ovako podžaren izlijem na jedan mah cijelu pripovijetku. Općinstvo mi blagohotno primi radnju, što me ponuka, da je nastavim u tom smjeru. Čovjek, ako ne sve, mnogo može, samo kad hoće.«

U svome književnom radu, u kome su, prema njegovim riječima, više odlučivali spoljašnji negoli unutrašnji faktori,

Veber je i u književnosti ostajao pravi Primorac. Zbog oskudnosti njihova kraja, Primorci se bave svima mogućim zanatima, ne postižući nigdje savršenstva, ali udovoljavajući, što je najviše moguće, potrebama svoga kućanstva. Od tog obilnog Veberova djelovanja u užoj je vezi s umjetnošću njegov rad oko jezika, metrike i književne kritike.

Veber je pedesetih i početkom šezdesetih godina bio na glasu kao prvi hrvatski filolog. Već polovicom šezdesetih godina Jagić je u svojim člancima konstatirao, kako ovome piscu nisu jasni ni osnovni pogledi na lingvistiku kao nauku, jer je on jezik prekrajao prema tome, kako mu se što činilo bolje. — Jagić je imao pravo. Ali su već suvremenici[1]) priznali Veberu zasluge za širenje hrvatskoga književnog jezika: prekrajajući hrvatski jezik prema vlastitim nazorima (prema logici, kako je sam govorio), Veber je jezik na neki način ujednostavio, omogućujući tako Hrvatima kajkavcima, da što lakše nauče štokavštinu. — Njegova rasprava »Ustroj hrvatskoga jezika« (Neven 1856.), bez obzira na to, što je pisana bez dublje naučne spreme, pokazuje, kako je on osjetio jedan važan problem: koliko je naš jezik prikladan za umjetnički izražaj. — Ta je rasprava napisana 4 godine prije Preradovićeve pjesme »Rodu o jeziku«, i nema sumnje, da je Preradović našao u njoj i poticaj i osnovne misli za svoju pjesmu.

Veber je sam sebe držao osnivačem hrvatske metrike. To su mu poricali mladi književnici i učenjaci (Šenoa, Šrepel), nazivajući ocem hrvatske metrike Trnskoga. Veber je žestoko ustajao protiv takva shvaćanja, braneći svoje prvenstvo (Tko je čemu ocem, Vijenac 1887.). Trnski je doista svojom raspravom o hrvatskom stihotvorstvu (Vijenac 1874.) definitivno riješio pitanje: da li se hrvatski stih ima zasnivati na akcentu ili na kvantiteti. Ali pitanje hrvatskog ritma Trnski nije riješio — kako su to mislili Šenoa i Šrepel —, jer ono ni do danas nije riješeno. Zato treba priznati, da je Veber k njemu pristupio prije Trnskoga. Prevodeći »Junakinju Milu«, osjetio je on, kako

[1]) Obzor 1868., br. 308.

hrvatski stihotvorci uopće nemaju određenih principa, prema kojima grade stihove, te se prvi zabavio problemom našeg ritma. Došao je do zaključka, da se taj ritam ima zasnivati na akcentu, ali da se može uzeti u obzir i kvantiteta. Njegovi su rezultati bez vrijednosti, ali je činjenica, da je on problem postavio.

Početkom pedesetih godina Vebera su držali najboljim hrvatskim kritikom, upravo osnivačem hrvatske kritike. To je donekle istina. Iako je Vraz u hrvatskoj modernoj književnosti prvi počeo pisati književne ocjene, ipak on nije razvio nikakve kritičke metode, nije pokazao, na što kritik i čitalac imadu u umjetničkom djelu paziti. Tek je Veber svojom analizom Banove »Mejrime« kušao da u raspravljanje o književnosti unese neke određene kriterije.

Svoj literarni ukus, samostalnost u mišljenju i poznavanje književnih djela pokazao je Veber naročito svojim prijevodima s različitih evropskih jezika. U vrijeme, kad se u Hrvatskoj gajila hajdučko-turska i historijska novela, kad su književni radnici u narodnoj pjesmi gledali uzor, prema kome treba težiti, i kad je narodni deseterac važio kao stih, kojim treba da se služe svi naši pjesnici, Veber je svojim prijevodima (Mickiewicz, Krasiński) htio i publici i umjetnicima pokazati, kako u svijetu imade i drugačijih djela nego što su djela naše književnosti. U svom prijevodu »Iridiona« (1865.) on je to i otvoreno rekao: »Drugi uzrok ovomu prijevodu jest nakana pokazati, da povrh prostonarodnoga pjesničkoga sloga, kojim se služe mnogi naši pisci, ima još i viši umjetnički slog, koji se preporučuje pjesnikom radećim oko uzvišenijih predmeta.«

2

Temperamentan, pronicav, pokretljiv, s mnogo životnoga iskustva, Veber nije bio suh filolog, nego je imao i nešto umjetničko u sebi. Već su njegovi članci u »Danici« (1847. i 1848.) pisani živo, s osjećajem, a njegovi putopisi, naročito »Listovi o Italiji« (u »Nevenu«) sadrže i danas vrlo svježih strana. Samo je ovaj pisac i tu bio više praktičan radnik negoli umjetnik. Opisavši živo jedan dio Italije, završio je putopis, kad je trebao da opiše sjevernu Italiju — s obrazloženjem, da ju je opisao Nijemčić, i da prema tome nije potreban njegov opis!

Od cijelog njegova književnog rada najbliže stoje umjetnosti njegove pripovijetke. I njih je on, kao i sve ostalo, što je radio, stao pisati zbog prilika u Hrvatskoj, zbog nestašice originalne hrvatske novele. Ali je u svojoj autobiografiji iskreno priznao, da bi se bio sasvim dao na tu granu književnosti, da ga nisu u tome priječili drugi poslovi.

Veber je napisao šest pripovijesti: Zagrepkinja (1855.), Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode (1855.), Nadala Bakarka (1870.), Paskva (1874.), Dobrotvor đački (1879.), Božićno zvonce (1886.). Prve dvije štampane su u »Nevenu«, druge tri u »Vijencu«, a posljednja u kalendaru »Danici«. — Već po godinama njihova postanja vidi se, da su one pisane u različitim književnim razdobljima: prve dvije u godinama, kad je trebalo stvarati hrvatsku novelu, treća i četvrta u godinama, kad se već bio stao razvijati Šenoa, peta u vrijeme, kad je već bio štampan i »Diogenes« i »Seljačka buna«, a i »Kletva nevjere« i »Baruničina ljubav«. Šesta je bila napisana u doba realizma, nakon »Illustrissimusa Bathorycha«, »Ladanjske sekte«, »Olge i Line«. Kao produkt staračkih godina, napisana za puk, s odviše naglašenom tendencijom, ova pripovijetka nema veza s umjetnošću.

Veberove pripovijesti imadu prije svega određeno literarnohistorijsko značenje. U vrijeme, kad su izišle prve od njih, još su živjeli osnivači hrvatske novele (Kukuljević, Vukotinović, Demeter). Njihove su pripovijesti bile mahom historijske, katkad s mnogo povijesnih detalja, katkad s vrlo napetom fabulom ili aktuelnom tendencijom, ali umjetnosti u njima nije bilo, a jedva da je u njima bilo dodira s realnim životom vremena, u kome su nastale. Novelisti Veberova pokoljenja (Bogović, Tombor, Filipović i Ferdo Filipović) stvorili su uglavnom tip hajdučko-turske novele. Nešto prizvuka realnog života svoga vremena unio je u svoje pripovijetke Janko Jurković, ali velikim dijelom prema stranim uzorima. Nešto elementa 19. vi-

jeka imade u pripovijetkama Dragojle Jarnevićeve, ali tim stvarima većinom nedostaje i psihologija i logika.

Svojim pripovijetkama Veber je dokazao, da imade jasan pogled i na književnu građu i na umjetničku vrijednost književnih djela. U vrijeme, kad su se hrvatski novelisti lomili između tipa hajdučko-turske novele, između folklora u pripovijesti i između težnje, da stvore što napetiju fabulu, Veber je već u svojoj prvoj noveli (»Zagrepkinja«) otvoreno iznio cilj, za kojim ide. U njoj dva prijatelja — bonvivan Vojko i književnik Vinko, idealist — govore o zadacima književnosti. Vojko, neprijatelj književnosti, shvaća pisce kao ljude, koji samo idealiziraju svijet:

— Vi učeni ljudi poznajete svijet iz knjiga, jer uzimate sliku za istinu, ali valja zaviriti i pod koprenu, pa ćete vidjeti i mrskâ; pisci ne pišu što jest, već što bi imalo biti.

Ali književnik Vojko shvaća književnost drugačije, izričući tako u neku ruku i poglede samoga Vebera:

— Tašte riječi! Pisci motre narav, da joj prave sliku, a što je na njoj sjene, to je samo, da se ljepše vidi svijetlo; pak i svatko prispodablja sliku s naravi.

U riječima »Pisci motre narav, da joj prave sliku« u neku je ruku sadržana teorija realizma, koju je dakle Veber u noveli iznio već g. 1855. Pa iako je on u svojim teorijskim člancima bio pristalica umjetničkog idealizma, ipak je upravo za njegov novelistički rad karakteristično, kako on već u prvoj noveli iznosi načelo: promatranje naravi.

I doista najvažnije je obilježje ove prve Veberove pripovijesti to, da u njoj pisac iznosi realni zagrebački život svoga vremena, — nastavljajući, da u daljim svojim pripovijestima iznosi realni život svog rodnog mjesta, Bakra.

Realizam Adolfa Vebera nije produkt neke literarne mode, nego realizam čovjeka, koji znade gledati svijet oko sebe, koji vrlo dobro poznaje ljude, i koji opisuje ono, što vidi — bez ikakvih literarnih kalupa. Zato se taj realizam osjeća i u izboru građe, i u karakteristici lica, i u tehnici, i u opisima, i u jeziku, i u uzgrednim zapažanjima. — U svojoj autobiografiji iznosi

Veber, kako je prve dvije pripovijesti pisao prema istinitim događajima.

»Zagrepkinja« je pripovijest iz Veberova vremena. Iako pisac u njoj nije označio vrijeme, kad se dešava njezina radnja, može se to razabrati po ljudima, koji su u njoj izneseni i po nekim pojedinostima. Glavno muško lice u njoj, književnik Vinko, jedan je od onih naših ljudi iz vremena ilirizma, koji su htjeli raditi za narod kao slobodni književnici, ali su, zbog kruha, ipak morali uzeti kakvo činovničko mjesto. Glavno je pak žensko lice djevojka Milica, koja je osjetila nacionalno strujanje među našim svijetom, ali ipak najradije čita romane Suea i Dumasa, u njemačkim prijevodima. — Za određenje vremena, iz koga je Veber uzeo građu za tu pripovijest, važan je još jedan detalj: Vinko daje Milici da čita prijevod »Pana Podstologa« (od Krasickoga) — knjigu, koju je preveo Veber i koja je u tom njegovu prijevodu izišla g. 1849. — Prema svemu tome Veber je u »Zagrepkinji« prikazao odsjek zagrebačkog života između g. 1849., kad je izašao prijevod »Pana Podstologa«, i g. 1855., kad je napisana i štampana ta pripovijest.

Fabula je »Zagrepkinje«: ljubav idealista književnika Vinka prema lijepoj zagrebačkoj djevojci Milici. Milica nije ni dobra ni zločesta, nego prosječna Zagrepčanka — koja ne zna dobro hrvatski, koja čita strane romane, o kojoj se ne može reći ništa zlo, koja mužu obećaje sve, što on želi, koja čak iskreno nastoji da se zanosi onim, čime se zanosi on. Ali su njegovi zanosi njoj ipak strani, a njezine naoko sitne želje, koje ona mužu izriče mazeći se, ipak su takve, da se on, ispunjavajući ih, postepeno upropaštava. Na kraju mu se i ona, bez naročite unutarnje borbe, iznevjerava s njegovim prijateljem. Vinko umire, slomljen od bola i razočaranja, a ona propada u bijedi.

Pored ove okosnice, iz koje se vidi, kako je Veber u svojoj pripovijesti htio prikazati tipičnu Zagrepčanku svoga vremena u odnosu s hrvatskim idealistom, i posljedice, koje iz takva spoja nastaju, iznio je on još neke tipove zagrebačkoga društva: ženskara i bonvivana Vojka, besposlenog kicoša Batalovića,

bračne trokute — koji se inače smatraju u toj pripovijesti nečim sasvim običnim — itd.

Veberova je karakteristika zagrebačkog kicoša: »Batalović išao je u red onih mladića, koji, nemajući nikakva posla, hodaju iz kavane u kavanu, slušajući, što se pripovijeda ob advokatih, o muževih, o ženah, o sluškinjah, o sastancih, ob ormarih, itd. Kad se tu naslušaju koječega, i kad im se dim od cigarâ živo zagrize u oči, ispadaju iz kavane, lunjaju po ulicah, zaviruju u svaki štacun, prisluškuju razgovore prednjakâ, pa se utrudenih štapićih postavljaju na uglovih od ulicâ, osobito na Jelačićevu trgu, da vide, tko će proći, tko će koga voditi, itd.... Pocrpivši tako sve izvore građanskih tajna, vraćaju se kano u slavlju u kavanu, te sakupivši oko sebe cijele hrpe znaličnih slušateljâ, pripovijedaju tiho, važno i tajno, kano da o tom visi spas domovine.«

Zagrebačke bračne trokute opisuje Veber na ovaj način: »U kojoj je loži muž i žena, tu se gdješto nađe i treća muška glava. Gospođe su bistroumne i voljne na govoru, te jim muževi, koji su se već iscrpli, ne dotječu, pa jim treba trećega, koji jih govorom zabavlja. To su dame bistra, krepka duha, pak jim se muževi ponose, kad se oko njih muškarci vrte.«

Svoj realistički instinkt pokazao je Veber i time, što je u svojoj »Zagrepkinji« iznio dosta živo neke crte tadanjega Zagreba. Pripovijetka se počinje opisom male krčme na Savskoj cesti, s nazivom »Pott Vrboj«. U daljem opisu spominje se Pruknerov hotel, prikazuju se nedjeljni izleti Zagrepčana u Maksimir, detaljnim opisom samog vrta i zabava u njemu, napominju se ulice, u kojima se zbivaju pojedini događaji pripovijesti (Jelačićev trg, Mesnička ulica, Jurjevska ulica). — Veberova lica, pored toga, govore onim jezikom, kojim su govorili Zagrepčani njegova vremena: Vinko i Vojko, kao inteligenti, štokavštinom, a Zagrepčani kajkavštinom, ili mješavinom hrvatskog i njemačkog jezika.

Milica govori svojoj majci (koja znade samo hrvatski) na ovaj način:

— Draga muter! to im je tak, oni govoriju, kak su ih stara mamica navčili, a ja, kak su me lererice navčile; svaki polag svojega gevonhajta.

Veberovi Zagrepčani govore ovako:

— Kaj bi to na sajtleke? — poviče netko u drugom kutu — kelner, draj mas her!

— Budu krstitke, Bog te živi, znaš, s onom.

— *Bog živi!*

Svojom »Zagrepkinjom« istupio je Veber u literaturi kao objektivan slikar smjelosti, koliko je do njega i u njegovo vrijeme nije od hrvatskih pisaca pokazao niti jedan. Tek Šenoa s »Ljubicom« i Kumičić sa svojim zagrebačkim romanima pošli su njegovim tragom. Inače ova je pripovijest prožeta moralističkom tendencijom: pisac je očito htio da pokaže, do čega dovodi ženska lakoumnost, naoko nevina težnja za gizdom, naoko nevino koketiranje, do čega dovodi, kad čovjek zbog kratkotrajnog seksualnog užitka vara najboljeg prijatelja. Itd. — Veber je k Zagrebu pristupio kao analizator, nastojeći da obuhvati što više crta ovoga grada, i simpatičnih (građani u svojim nevinim zabavama, tradicionalni obiteljski život) i manje simpatičnih (različiti tipovi ljudi u trci za užicima, novcem, uzdizanjem pred drugima). On je nastojao da se što više približi Zagrebu, ali se osjeća, da on k tome gradu ipak pristupa kao nekakav stranac — koji ga raščinja, ali ga još ne voli onom ljubavlju, kojom čovjek voli mjesto, koje je nekako sraslo s njegovom nutrinjom. Sam natpis pripovijetke, »Zagrepkinja«, pokazuje, kako Veber u Milici nije vidio samo izuzetan slučaj ženske površnosti, nego da je tu ženu držao tipičnom Zagrepčankom.

Nešto drukčiji bio je Veberov odnošaj prema građi, koju je iznio u svojim pripovijestima iz Bakra (Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode, Nadala Bakarka, Paskva). Veber je htio analizirati i bakarski život, ali je k svom rodnom gradu ipak pristupio prije srcem negoli umom.

Osnovne realističke crte Veberove, koje su došle do izražaja u »Zagrepkinji«, izbile su i u bakarskim pripovijetkama.

U njima je pisac zahvatio u društveni i moralni život svoga mjesta, prikazujući i njegove različite tipove ljudi, i njegove moralne karakteristike. U njima kao da su se izređali bakarski ljudi svih položaja: brodovlasnici, kapetani, mornari, činovnici domaći i strani, svećenici, švelje, starice udovice, mlade žene pomoraca, koji kroz godine putuju po dalekim morima. U njima je naslikan i bakarski domaći i spoljašnji život: radinost i štedljivost u kući, razgovori na obali, primorske ćakule, dodiri s Rijekom, berba, vožnja po moru, izleti u Sv. Kuzam i Bakarac, sajam na Margaretinje, riječke krčmice, u koje zalaze bakarski pomorci itd.

Na pozadini, koja je imala da pruži što vjerniju sliku bakarskog života na razmeđu prve i druge polovice 19. vijeka, Veber je iznio život ljudi, koji su se našli između starog, patrijarhalnog shvaćanja svijeta i između novih pogleda, što su ih donijeli muškarci iz svijeta. »Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode« pripovijest su o mladiću, koji je kao brodski pisar vidio nešto svijeta, koji je ljepušan, koji je kod kuće dobio nekakvo pisarsko mjestance, i koji se vjeri s dobrom i priprostom Francikom. Ali osjetivši, da su mu i druge djevojke sklone, vrti se on kao leptir oko svih, postajući sve bezobrazniji, i prema muškarcima i prema ženama. Ali su ga prozreli i prezreli svi, te ostaje na kraju osramoćen i osamljen. — »Paskva« je po sadržaju slična »Avelinu«, tek što je njezin glavni muškarac, Fran Požarić, siromašan ali elegantan bakarski pomorac, u duši gori od Avelina, varajući svijesno onu, koja ga bezgranično voli (Paskva), i ostavljajući je dva puta radi djevojaka, od kojih je u životu očekivao ili novaca ili ugleda. Svaki se put prevario, i svaki se put vratio Paskvi, i svaki put mu je ona, kao djevojka, koja ljubi samo jednom u životu, oprostila. Ali su je njegovi postupci skršili toliko, da ona na dan vjenčanja umire. — »Nadala Bakarka« pripovijest je o ženi, koja čuva vjeru svome mužu u najtežim prilikama, uz napast i izdajstvo u vlastitoj kući. Kad je muž — koji je kroz godine putovao svijetom — ipak u nju posumnjao na osnovi govorkanja u Bakru, ne dajući joj ni do riječi, da mu objasni slučaj, zbog

kojega je stadoše ogovarati, ona je prestala da ga voli. Kad je je poslije bilo dokazano, kako je ona nevina, i kad je on zamoli za oproštenje, ona ne će više da mu se vraća: oprostiti mu može njegov postupak prema njoj, ali se njezina umrla ljubav više ne može oživjeti.

Okosnica je dakle i Veberovih triju bakarskih novela ista kao i okosnica »Zagrepkinje«: problem vjere i nevjere u žena i muškaraca. Dok je u svojoj prvoj pripovijesti prikazao ženu naoko ni dobru ni lošu, koja ubija svojom lakoumnošću muža, u svojim je bakarskim pripovijestima ovaj pisac iznio tipove žena, koje su, kao stare Primorke, oličenje ženske postojanosti i vjere, kojima je strana pomisao na nevjeru, i koje zbog nevjere ili nepostojanosti muškarca ili umiru, ili im se sledenjuje srce, kad u njih posumnja onaj, zbog koga su žrtvovale sve. — Za razliku od »Zagrepkinje«, u kojoj je prikazana lakoumna žena, koja nasljeduje sve, što je tuđe, u bakarskim su Veberovim pripovijestima žene čuvarice starog morala i starih običaja, a muškarci su oni, koji iz stranih zemalja unose površniji moral i nove običaje, i tako uzrokuju nesreće.

Za razliku od »Zagrepkinje«, u kojoj je hladno raščinjao zagrebački život, u svojim pripovijetkama iz Bakra Veber je pustio da izbije sve ono unutarnje, što ga je vezalo s rodnim krajem njegova zavičaja, moral njegov, ono, što čovjeka veže sa zemljom, na kojoj je niknuo i što se ne da sasvim objasniti, ali što daje biljeg svakom njegovu činu. — Ali i u tim pripovijestima izbijaju sve književničke karakteristike pisca, kako su izbile u njegovoj prvoj noveli.

To je, prije svega, smisao za karakteristike Bakra. U svojim bakarskim pripovijestima kao da je Veber htio iznijeti cijelu atmosferu svog rodnog mjesta: i općeni dojam, što ga ono ostavlja na putnika, koji ga gleda s istočne strane, i dojam, što ga čovjek dobiva, kad ga gleda iz Sv. Kuzma, i dojam, što ga u čovjeka ostavlja pogled iz samog mjesta na sjevernu stranu, na vinograde i njive po Rebru. — Događaje svojih pripovijesti Veber je lokalizirao na različita mjesta Bakra (Primorje, Lokaj, Vrata). Ujedno je kušao iznijeti sav onaj dojam, što ga čovjek

dobiva u tome gradiću uskih ulica, gdje su kuće, kao od straha pred silinom bure, stisnute jedna uz drugu.

Već na početku »Avelina Bakranina ljuveznih zgoda i nezgoda« Veber je opisao Bakar. Opis je doduše tvrd, ali se iz njega osjeća, kako je njegov pisac osjetio ono, što je u tome gradu neobično.

»Grad je pao duboko u dragu, okruženu sa svih strana brdinami, pak se je kanda bi htio slobodnije disati u Božjem zraku, digao pružat svoje kuće po brdu, koje mu za leđima stoji... Kuće su se tako poredale, da jedna viri preko druge u suprotne brdine i u more, koje jim pete cjeliva. Sa svakoga prozora vidiš cijelu okolicu, a odasvud svaki prozor: nikad ljepše prilike za znalično oko, nikad čarobnijega pogleda za rasvijetljena grada...

Narav je u tih krajevih skoro posvuda, a imenito ovdje, krš i klisura, koju su prvi stanovnici lomili zubom i rastipali prahom, da pod njim što zemlje uhvate. Sada su brda do polovice nanizana trsjem, rastavljenim gromačami, da se pozna, što je čije. Po trsju se vidi pokoja smokvica ili breskvica, na kojoj je opaziti glad, kojom ju hrani zemljište. Nigdje bujnih njiva, nigdje zelenih pašnjaka, malo pojnih lugova, dapače malo i povrtelja: narav je većinom ispržena, al' ispod toga garišta majke naravi teku mnogi vruci prestudene vode, riječju, Bakar je čudo za svakoga inostranca koji se nije u kršu rodio i odgojio.«

Ali kroz sve siromaštvo, kojim se Bakar i njegova okolica doimaju na prvi pogled, Veber je osjetio svu ljepotu, što je taj grad pruža očima, koje znadu gledati s ljubavlju. — U »Nadali Bakarki« opisuje on put mladog mornara Antuna sa ženom Nadalom uzbrdo prema Sv. Kuzmu, kad na istoku, od Bakarca, izlazi sunce i baca svoje zrake na Bakar:

»Na raskrižju stare ceste s novom okrenu se oboje prema rođenomu gradu, koji sav titra u neopisivoj dici. More podno grada, prozori u gradu i stijenje oko grada, upivši sunčano zlato, tiskaju ga u jedno mjesto, iz koga se zlatna svjetlost prelijeva po gradu, ter misliš, da su iz bajoslovne dobe doplovili u Bakar brodovi, kojim katarke u čistom zlatu sjaju.

— Mili Bože! — sad će prvi Antun — čudna li mi grada, toli siromašna, i opet toli bogata. Nema u svem svijetu, koji sam obašao, mjesta, gdje bi se stanovnici morali zadovoljavati rupicom palente i rijetkim bruditom još rjeđih u njemu riba, a gdje bi bilo toliko fizičke i duševne ljepote.«

Čini se, da je upravo ovaj kontrast: kako je Bakar i toliko siromašan i ujedno toliko bogat duševnom i fizičkom ljepotom,

i dirnuo u Vebera u neku njegovu sentimentalnu, a pomalo i stvaralačku žicu, da iznese u pripovijetkama ono, što je osjetio.

Bakarske pripovijetke Adolfa Vebera su o mornarima, koji se obijaju po svim morima, pateći se i štedeći, samo da mogu koji mjesec provesti kod kuće. To su pripovijesti o ženama i djevojkama, koje kod kuće, kroz mjesece i godine, čekaju svoje muževe i vjerenike, ostajući uvijek vjerne i otporne pred napastima. To su pripovijesti o ambijentu, u kome se javljaju i poroci, ali koji te poroke snagom svog ukorijenjenog morala znade svladati. To su priče o ljudima, koji žive skromno, oskudijevajući, ili u teškom domaćem radu, ali s osjećanjem ličnog ponosa i gospodstva. Jer taj njihov osjećaj gospodstva ne dolazi od bogatstva, nego od uvjerenja u vlastitu ličnu i moralnu vrijednost.

Kao čovjek iz puka, Veber je svoje bakarske žene (žene mornara, švelje, obične kućanice) prikazao kao otmjena bića, koja ponosno stupaju kroz život, jer na svojim položajima vrše što je najviše moguće svoje ljudske dužnosti. Obrnuto, pripadnike viših slojeva nije prikazao sa simpatijom (sudac stranac, s težnjom da zavodi Bakarke; plemić Barolin i njegova kćerka Adelhaida). Bakarske su djevojke plebejke povučene, a plemenitašica Adelhaida nameće se lijepom plebejcu Bakraninu. Ona se ne skanjuje, da s mladićem ide na noćne sastanke, ili pak dopušta, da on dolazi po noći k njoj u vrt. Veber se slaže sa shvaćanjem Bakranina, da je mladić, koji triput dođe u kuću djevojčinih roditelja, time već postao djevojčinim vjerenikom.

Kao u »Zagrepkinji«, i u svojim bakarskim pripovijestima Veber je dao licima da govore svojim domaćim narječjem:

»— Gospa Zvanica! neka gredu malo na ponestru — progovori nekoga jutra gospođa Jelica s prozora protivne kuće.

— O, ca su to oni, kuma Jelica, ca te mi ca?

— Su culi ca se od njihovoga neputa Avelina govori?

— Ca da su divojki va njega namurane, a mladić je lip i dobar, pak neka su.

— A ja, ma da su ga videli, kako je jednu buseval, i ca ja znam ca jos.

— A pak, kuma Jelice, borme mladić će, a pravo jin bilo kad mu se daju.

— A ca će, takova je roda...«

Svojim pak Riječanima u krčmi (»donjem skorupu građana, što se u dno hvata«) dao je Veber da govore svojim riječkim dijalektom, mješavinom hrvatskog i talijanskog jezika. Pored mnogobrojnih elemenata bakarskoga, i ponešto riječkoga života, Veber je znao u svoje pripovijesti uplesti elemente specijalnog bakarskog humora (kojim Bakrani naročito šibaju one, koji se žele istaći iznad drugih), običaje, kako Bakar javno kažnjava žensku nevjeru, način, kako se u Bakru glasovi šire brže od munje, itd.

3

Među Veberovim pripovijestima zauzima naročito mjesto »Dobrotvor đački«. Napisana i štampana g. 1879., ona je u štampi onoga vremena ocijenjena kao vrlo slaba stvar. A i u novije je vrijeme primijećeno[2]), kako je njome pisac iz realizma pao natrag u romantizam, i kako je udario u »antikvirane žice«. U stvari, ova je pripovijest pisana prema istinitu događaju, i jedva da je što u njoj izmišljeno. O samom događaju pisano je u nas i prije nego što je ona napisana, a i poslije toga[3]). U njoj je dodirnuto vrijeme od g. 1822. do g. 1877., do tobožnje smrti glavnog lica. Napisao ju je na osnovi pripovijedanja, kako su zagrebački đaci g. 1828. oslobodili svog druga Adalberta Krajačića iz zatvora, u koji ga je bio bacio njegov ujak Špeletić, mučeći ga gladom i zimom, samo da što prije umre. Prigodom svog oslobođenja dao je Krajačić zavjet, da će sav svoj život, u znak zahvalnosti, posvetiti đacima odričući se ličnih zadovoljstava. Svoj je zavjet i izvršio.

[2]) Sloboda 1880., br. 26. — Andrić, Pod apsolutizmom. — Ježić: Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda.

[3]) Đ. Deželić. u Glasonoši g. 1862., Vl. Mažuranić i Dimitrija Demeter: Teuta i Grobničko Polje, izd. g. 1891.), Vodnik: Pod apsolutizmom (Savremenik 1907.), Vel. Deželić: Izvor Veberova »Dobrotvora đačkog« (Nastavni Vjesnik, 1921.).

U vrijeme, kad je Veber pisao i štampao svoju pripovijest, Adalbert Krajačić bio je još živ: čak je nadživio i Vebera. — (Umro je g. 1893.). Što je pisac o događaju iz g. 1828. mogao znati i što je iz njega stvarno preuzeo u svoju pripovijest, nije toliko važno za prosuđivanje njegovih stvaralačkih sposobnosti. Kao zagrebački kanonik mogao je on mnogo detalja čuti od zagrebačkih svećenika, mogao je imati u rukama spise o tome slučaju, a možda i novine, koje su o njemu pisale. Prema jednom članku u »Obzoru« g. 1893. (br. 34.), napisanom prigodom Krajačićeve smrti, čini se, da je Veber glavne podatke primio od samog junaka pripovijetke. U tome članku stoji, da Veber nije o ovom slučaju iznio sve, što je znao, jer starac (Krajačić) nije htio, da se za njega živa iznose na javu neke stvari, koje se tiču njegovih roditelja i rođaka. Istina je dakle bila još groznija negoli je to u svojoj pripovijesti iznio pisac »Dobrotvora đačkog«. A to se vidi također iz članka Velimira Deželića (u »Nastavnom Vjesniku«).

Što se samog historijskog materijala tiče, čini se, da je Veber nastojao, da u svojoj pripovijesti sačuva sve ono, što je u samom događaju bilo važno. Tako je promijenio samo prezime glavnog junaka, a ime je zadržao. Historijski dobrotvor đački zvao se Adalbert Krajačić, a u Vebera zove se on Adalbert Jerković. Njegov okrutni ujak zvao se Špeletić, a u noveli zove se Šimunić. Ali je inače Veber u pripovijetku unio historijska lica prema njihovim pravim imenima, prema značenju, što su ga imali u samom događaju, a i u našoj kulturnoj i političkoj povijesti. Tu se po svome pravome imenu spominje đački vođa Havliček, koji vodi đake, kad treba spasti Jerkovića. (Samo u »Vijencu« g. 1879. promijenio mu je bio prezime u Pavliček). Tu se spominje profesor i advokat Ljudevit Jelačić kao čovjek pametan, rodoljubiv i slobodouman. Spominje se i profesor na zagrebačkoj akademiji Štivalić, kao čovjek, koji u mladeži budi smisao za hrvatski nacionalni osjećaj.

Ali važnije od pitanja građe u ovom je slučaju pitanje: što je Veber u svoju pripovijest unio svoje, lično, stvaralačko, i da li u njoj imade nešto, što je kao umjetninu veže s ostalim njegovim pripovijestima.

Kao i u ostalim svojim pripovijestima, i u »Dobrotvoru đačkom« pokazao je Veber svoj realistički instinkt. U ovoj pripovijesti iznio je on niz pojedinosti iz zagrebačkoga života dvadesetih godina 19. vijeka, a i detalja iz života zagrebačke okolice. Iznio je nešto slika iz obiteljskog života hrvatske vlastele, opis sajma na Kraljevo, đački život u Zagrebu, odnos đaka prema školi, odnos služinčadi prema gospodarima, zagrebačke socijalne i nacionalne prilike uoči narodnog preporoda, đačke zabave, pravnički ples, itd.

Jedna od značajnih Veberovih crta u ovoj pripovijesti i opet je piščev pogled na socijalne odnošaje u Hrvatskoj, prije oslobođenja kmetstva. Veber je stao potpuno na stranu seljaka, a protiv vlastele, po njegovu mišljenju sebične i nepravedne. Moglo bi se doduše primijetiti, da je »Dobrotor đački« štampan iza Bogovićeva »Matije Gupca« i Šenoine »Seljačke Bune«. Ali je Veber svoje socijalne poglede iznio već g. 1848., u člancima »Razmatranja domorodna« (u »Danici«), pa je u ovoj pripovijesti na drugi način iznio samo ono, što je već bio izrekao prije.

U »Dobrotvoru đačkom« Veber i nije trebao da spominje socijalnih problema, jer je Adalbert Krajačić bio plemićsko dijete, pa se njegov slučaj zbivao uglavnom među višim slojevima. On je tu plemiće prikazao kao gostoljubive, ali i rastrošne ljude, koji zbog velikih izdataka nikad ne mogu pravo izilaziti na kraj, i zato se služe kojekakvim sredstvima, da mogu pokriti troškove kućanstva. Tako sudac Jerković, Adalbertov otac, smišlja kojekakve smicalice, samo da od seljaka može uzeti ono, na što je bacio oko. Različitim egzekucijama, koje kao sudac daje izvršivati, jedini je cilj, da on pri tom za sebe prigrabi što više. Sudstvo je udešeno tako, da plemić, makar što radio, ne može bogzna kako stradati. — Pored prizora, u kojima je prikazao seljake pred sucem, Veber je i direktno govorio o tadašnjim društvenim prilikama:

»Plemićke su povlastice opsežne: obrađuj svoje zemlje muškom tlakom; vozi se bez maltarine po cestah muškim znojem navažanih; sudi mužu po svojoj volji, pače i na dereš ga povaljuj, kad ti se svidi; zapremljuj sam sve časti i dostojanstva; koristi se njimi što više možeš na svoju slast i last, na svoju narednost i bogatstvo; samo ćeš dati nekoliko banderijalaca caru, kad jih za pedeset godina ustreba za rat. To je sve po zakonu. Ali tko da izbroji, što se je sve radilo mimo njega? Ako se je muž, gonjen do zdvojnosti, potužio, da mu je plemić oderao ma koliko rali zemlje, otjerao stoku, oskvrnio ženu ili kćerku, nemaš drugoga suda do plemićkoga, pa kadija te pre, kadija ti sudi, ne možeš nikad steći pravice. Pozove li se na viša mjesta, onda se tekar opisuje kao divljak, buntovnik, pak s klupe na dereš, da sve tutnji po zemlji. Pače bilo je i slučajeva, da si kano plemić slobodno i pucao po mužu, ako ti je mimo idući otresao koju šljivu.«

Po ovoj svojoj crti — koju nije nikako izazivao sam materijal, što ga je pisac mogao imati o slučaju Adalberta Krajačića — pripovijetka »Dobrotor đački« veže se uz Veberove pripovijesti iz bakarskog života, u kojima je pisac sa simpatijom prikazivao mali svijet, a s porugom i antipatijom život i držanje plemića.

Imade još jedna crta, koja po stvaralačkim karakteristikama samoga pisca veže sve Veberove pripovijesti. Kao iskusan i pronicav čovjek, vidio je Veber, kako u svijetu ne ide onako, kako bi trebalo ići, nego da u njemu pobjeđuju odvažni i rđavi ljudi, i da dobri ljudi imadu u životu jedinu zadovoljštinu: da ostaju moralno uzvišeni nad onima, koji ih pobjeđuju. Iz toga se onda rađa duševni mir, koji može značiti i sreću — kao posljedicu uvjerenja, da su u svakom času radili onako, kako su kao ljudi morali raditi. U svim Veberovim pripovijestima imade mnogo više žalosti negoli veselja. U »Zagrepkinji« umire idealist Vinko, »Paskva« umire pred vjenčanjem, Nadala ostaje sama, da se pati kroz cio život. A Adalbert Jerković u »Dobrotoru đačkom«, koji je svoju ličnu sreću žrtvovao đacima, koji je kroz dugi svoj život digao na noge velik broj mladih ljudi, umire gotovo zaboravljen i gladan — u gotovo isto takvom kocu, u kakav ga je u mladosti bio zatvorio ujak Šimunić.

4

O Veberovim pripovijestima pisano je vrlo malo. U svome prikazu Veberova života i rada (u Spomen-knjizi Matice hrvatske) Franjo Marković je te pripovijesti jedva zabilježio i ka-

rakterizirao ih jednom jedinom rečenicom: »... obrađuje... pripadom pripovijest iz bakarskoga i zagrebačkoga života, držeći se laka realistična smjera i najviše nastojeći oko zorne jasnoće.« Tek je Nikola Andrić u svojoj knjizi »Pod apsolutizmom« (1906.) izrekao Veberu ono priznanje, što ga kao pripovijedača ide. Andrić je opširno prikazao i način Veberova stvaranja (iznijevši također odlomke Veberove autobiografije o postanku »Zagrepkinje«), i realistički karakter njegova pripovjedalačkog rada, i mnoštvo životnih detalja, što ih je on iznio, i uzvišenost njegovih bakarskih žena, naročito Nadale. Neke Andrićeve rečenice zadržale su svoju punu vrijednost do danas: »Veber je po svojim novelističkim radovima pisac hladna razbora. Tipovi mu izlaze ispod pera odmjereni, jasni i konsekventni. Kao da nisu potekli iz književnikove fantazije, nego kao da su se iz života prilijepili ravno na papir. Opisi okoline obrezani su plastički, a cijeli je tehnički sklop pripovijesti prirodan do najmanje sitnice. Na prvi pogled razabireš sređenost uma, koji se je izoštrio i utvrdio na nekoj naučnoj disciplini. Sve mu polazi nekako realno i istinito za rukom. Očito je dakle, da je Veber uz Jurkovića — možda i nesvijesno — jedan od prvih preteča našeg književničkog realizma. U koncepciji radnje nije mnogo izmišljao, nego ono, što je sebi preduzeo da obradi, najprije hladnom razmnivom rasporedao, a onda od karaktera do karaktera, od situacije do situacije, lijepo i natenani opisivao, nastojeći, da nam sve prikaže jasno i neprisiljeno.« — Andrić je usto iznio različite početničke nedostatke »Zagrepkinje« i »Avelina Bakranina ljuveznih zgoda i nezgoda«, ali je ujedno istaknuo i sve prednosti »Paskve« i »Nadale Bakarke«. Nije bio pravedan samo prema »Dobrotvoru đačkom«, jer nije imao podataka o istinskoj pozadini novele, i zato je među ostalim izrekao i rečenicu: »Fabula ove pete Veberove pripovijesti iskićena je strašnom romantičnošću, koja steže srce, a zaustavlja dah.«

Ali je nakon toga Prohaska, u svome članku »Naraštaji najnovije hrvatske književnosti« (Savremenik 1916.) nazvao Vebera »čudnim novelistom«, misleći time očito, da je ovaj pisac samo čudom zapao među pripovjedače. Tek je Slavko Ježić opet

Veberu dao ono mjesto, što ga među hrvatskim novelistima ide (u svojoj antologiji »Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda«).

Veberove se pripovijesti mogu prosuđivati s različitih stajališta — ali u prvom redu s obzirom na njihovo značenje u vremenu, kad su nastale, i s obzirom na njihovo umjetničko značenje u sklopu cjelokupne hrvatske novele.

Literarno-historijsko značenje Veberovih pripovijesti jasno je istakao Andrić. Veber je pokazao više smisla za istinski realizam negoli ijedan od njegovih hrvatskih suvremenika. Jurković je prikazivao samo pojedinačne tipove, a Veber je prikazivao i sredinu, u kojoj njegova lica žive. — Neke Veberove strane Andrić je s pravom, zbog metode, koju je Veber upotrebio pišući ih, isporedio za Zolinima.

Ali realizam sam po sebi ne mora u književnosti biti prednost, jer može biti produkt mode, kao i svaka druga literarna naklonost. No realistička je crta veoma važna u slučaju, kad je ona znak, da se pisac nije dao smesti pomodnim književnim shvaćanjima, nego je naprosto iznosio ono, što je vidio i kako je svijet osjećao. A Veber je upravo od takvih pisaca, koji su pisali ono, što su osjećali i što su vidjeli, bez obzira na duhovna strujanja njihova vremena i pravce, prema kojima se književnost razvija. U hrvatskoj književnosti svog vremena on je bio gotovo osamljen — ispovijedajući u teoriji i sam idealističke nazore, a iznoseći u svojim pripovijestima svijet onako, kako ga je doživljavao. Tako ovaj njegov realizam dobiva umjetničko značenje.

Po svojim pogledima na književnost Veber je bio moralist. I njegove pripovijesti imadu, svaka za sebe, određenu tendenciju i moral. U nekima od njih taj je moral i otvoreno izrečen. »Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode« svršavaju se rečenicom: »Mili Bože, teška li je djevojačka kletva, do neba se čuje.« »Nadala Bakarka« sadrži moral, koji — s obzirom na vladanje Nadalina muža prema ženi — izriče Nadalin drug iz djetinjstva i spasilac: »Kazna prokšenosti i naglosti«. — »Paskva« se, među ostalim, završuje i rečenicom: »Neka se vrši volja Božja«.

Ipak, u Veberovim se pripovijestima (osim u spomenutom »Božićnom zvoncetu«) ne osjeća, da je moral narinut. Veber nije

zbog tendencije svoja lica povlačio po svojoj volji, nego je u njega moral organski vezan s fabulom i licima. To je u vezi s organskim razvitkom njegovih fabula, u čemu se vidi njegova umjetnička crta.

Da je Veber — pored njegovih pozitivnih crta, koje je dosta istaknuo Andrić — bio donekle umjetnik, vidi se još naročito po dvjema njegovim važnim crtama: po množini lica, koja je iznio i individualizirao, i po organskom razvitku njegovih pripovijesti.

U svojim pripovijestima Veber je iznio vrlo velik broj lica. Neka su od njih samo nabačena: on ih je opisao, označio im karaktere, ali ona ne žive svojim životom. U prvoj njegovoj pripovijesti, »Zagrepkinji«, dva su glavna muška lica, Vinko i Vojko, više tipovi nego ličnosti. I u »Dobrotvoru đačkom« mnoga su lica samo nabačena, ostajući blijedima (Štivalić, Havliček, Jelačić). I neka od glavnijih svojih lica Veber je katkad označio tek s nekoliko crta. Ali je on, pored lica, koja je samo nabacio, znao da stvori i razmjerno velik broj ličnosti, koje se doimaju svojom živošću, vjerojatnošću, punoćom. Već se u »Zagrepkinji« ističe s dosta punoće lik Milice, djevojke bez određene duševne fiziognomije, ali sa svim crtama ženske lutke, koja uništava i sebe i muža. U toj pripovijesti udara u oči i lik Miličine majke — koja je zaljubljena u svoju kćerku, koja katkad izriče sumnju, da li je baš najbolje ono, što Milica radi, ali uvijek brzo popušta, jer drži, da kćerka znade sve bolje od nje, kad je prošla škole.

Sposobnost da iznese živa lica, ili da bar nabaci crte, po kojima se brojna njegova lica razlikuju jedno od drugoga, pokazao je Veber još više u svojim bakarskim pripovijestima. Avelin Bakranin i Fran Požarić (junak »Paskve«) u mnogome su slični. Ali je razlika u tom, što je Avelin površan, plitak, i postaje ženskarom stoga, što uživa, da mu se svi dive, a ne od prirođene zloće. Fran Požarić je pak proračunan, misleći u prvom redu na novac i ugled. Avelin se vraća Franciki, kad je spoznao vlastite pogreške, a Fran Požarić hoće da uzme Paskvu tek onda, kad su mu izmakle djevojke, od kojih je očekivao više. — U pripovijesti »Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode« prikazao je Veber vrlo živo dvije djevojke — Franciku i Ljubicu. Francika je dobra, poštena i vjerna, te se u svakom času prikazuje onakvom, kakva jest: bez koketerije, ona samo voli, ali se ni jednom gestom ne narivava Avelinu. Ljubica je pak temperamentna, koketna, teži da pošto poto osvoji i priveže uza se tog mladića. Kad Francika drži, da joj se zaručnik iznevjerio, ona se s ponosom povlači. Ljubica pak ne popušta, nego hoće da se osveti, i izvršava to na čisto bakarski način. Znajući, kakav je njezin rodni grad i u kakvom je duševnom položaju Francika (da je vrlo teško opet stekla vjeru u prevrtljivog Avelina), ona ne čini ništa zlo, nego se jednom na ulici prilijepi uz Avelina, koji se tako protiv svoje volje s njom morao prošetati bakarskim ulicama. Kako je Ljubica ispravno računala, glas o toj šetnji došao je k Franciki prije negoli joj je Avelin objasnio taj slučaj — i Francika je, držeći, da je on i dalje ostao isti, pred njim zauvijek zatvorila vrata.

Veber je s osobitom pomnjom i ljubavlju prikazivao bakarske žene. Avelinova majka kao da je već karakterizirana riječima, koje govori sinu: »Ave, sinko!« — jer je u tim riječima izražena i njezina majčinska ljubav, i njezin strah za sina, i njezina poniznost. — U Franciki, Paskvi i Nadali Veber je iznio svoje tri najsimpatičnije ženske ličnosti, prikazavši u njima ujedno sintezu onoga najboljega, što je on vidio u ženama Bakra: ljepotu, dobrotu, radinost, požrtvovnost, ustrajnost, vjeru. Iako su ove tri žene dosta slične, one se u mnogome razlikuju. Francika je djevojka, koja voli — tiha, povučena, ali ponosna: ona se povlači, čim osjeti kolebanje i neiskrenost u onoga, koga ljubi. Paskva je samostalnija djevojka, koja ne živi u sjeni majke i obitelji. Ona ljubi, ali svoju ljubav krije duboko u duši. Kad je osjetila nevjeru zaručnikovu, ona se lomi u sebi, ali ne govori o tome. Sposobna da voli samo jednom u životu, ona prašta nevjerniku ono, što joj je učinio, ali je druga njegova nevjera fizički potpuno skrši.

Nadala u »Nadali Bakarki« je najizrazitije Veberovo žensko lice, i ujedno jedno od najljepših ženskih lica u starijoj hrvatskoj novelistici. Mlada, zdrava, lijepa, puna ljubavi prema mužu, Nadala je ujedno i oličenje radinosti, veselja, požrtvovnosti i vjernosti. I sama pomisao na nevjeru uzbuni je čitavu. U najte-

žim prilikama života ostaje ona jaka, uzdržavajući za vrijeme muževa putovanja po svijetu i sebe i maćehu, vjerujući, da će se muž vratiti i da će sve biti dobro. Kao prava Primorka, ona znade i da se nestašno našali — ali čuvajući uvijek granicu, preko koje poštena žena ne smije prijeći. Veber ju je prikazao u nekoliko zanimljivih prizora sa sucem ženskarom: kako je došla k njemu da, po nagovoru maćehe, tuži susjeda; kako ju je sudac zvao k sebi u vrijeme, kad ne uređuje, da joj tobože dade upute, ali kako je ona prirođenom ženskom oštroumnošću shvatila, za čim on ide, pa mu je na fin način izmakla:

»... dođite, krasna moja gospođo — pogladi joj opet ručicu, koju ona usteže — u nedjelju k meni, pa ću Vam kazati što Vam je činiti; znate, u nedjelju imam više vremena, pa ćemo se opširnije moći razgovarati.

— Lijepa hvala, gospodine suče, — odvrati Nadala s takvom odanošću, kakvu pokazuje čovjek, koji je svu nadu izgubio — ne trudite se za mene; plemenitost svoju pokažite onim, koji su tako sretni imati za suca tako draga gospodina — nasmjehnu mu se Nadala tako prijazno, da su mu oči planule strasnim žarom.

— Nemojte gubiti nade — napinje se sudac da na svoj mlin navede vodu — samo dođite u nedjelju pouzdano k meni.

— U nedjelju? O, to pak posve nikako! Ujutro velika misa i prodika, a poslije jedne blagoslov. Hvala lijepa, gospodine suče — ostanite zdravo i veselo.«

Na berbi se Nadala i mlade Bakarke šale s tim istim sucem gotovo obijesno:

»— Ala lijepa para! — progovori jedna težakinja, kojoj je što od sunca, što od kapi bevandice gorjelo lice, namjenjujući sucu i Nadali, — kano golubići.

— Uh, što ste to rekli, Marice? — prihvati Nadala. — Gospodinu se ne dopadaju Bakarke. Hrvaticu koju da ste mu namijenili. Nije ni čudo, borme — produlji Nadala, bockajući ga šaljivo — one crvene, bijelim prahom posute, mi crne i garave, kako nas je majka rodila.

— Što će mi to? — odvrati Marica, služeći se slobodom, koju joj svečanost daje — ni u našem oku vrag ne spava, ni naša krv nije voda za takova tulipančića.

— Svijet je svijet — opazi druga težakinja — malo bolji, malo gori, malo ljepši, malo grđi. Bome će i u Bakru gospodin osjetiti da hlače nosi.«

Ali kad je sudac krivo shvatio susretljivost i gostoljubivost Nadalinu, te posegnuo dalje nego što je smio, usprijećila se Nadala uvijek s ponosom vjerne i uvrijeđene žene. I taj ženski ponos

i vjera držali su je i u najtežim časovima, i u vrijeme gladi i oskudice, kad ju je muževljeva maćeha u njezinoj kući gurala u naručje tom istom sucu, a i u časovima, kad su svi sumnjali u nju, jer je sve naoko govorilo protiv nje. Ali i teškoće, koje su nadošle, kad ju je je muž, nevinu, otjerao iz kuće, podnosila je ona mirno, držeći, da je to kazna zato, što je bila odviše prijazna i nestašna. Kad je muž tjera iz kuće, ona mu kaže samo jedno: »Bog bi dao, te se ne pokajao.« — On se kasnije ljuto pokajao, spoznavši njezinu nevinost. Ali je u njoj već bilo nestalo ljubavi — jer ako su svi u nju posumnjali, nije smio on: »Puklo srce slijepiti se ne da.« I ona ne će da se vraća k mužu, nego nastavlja svoj osamljenički život.

Ali je u Vebera bila još jedna umjetnička crta, najveća od svih dosad spomenutih. Izazvavši u život svoja lica, Veber ih nije kao marionete povlačio po svojoj volji (kao što je to radila većina njegovih hrvatskih suvremenika u noveli), niti su ta lica imala samo da ilustriraju fabulu ili moral; nego su se ona u njegovim pripovijetkama naprosto iživljavala. Njegove su fabule organski proizišle iz karakteristika njegovih lica.

Već se u »Zagrepkinji« vidi nešto značajno za ovo Veberovo umjetničko svojstvo. Milica nije ni dobra ni loša djevojka, nego ima sve crte prosječne Zagrepčanke. Ona se povodi za modom, čita ono, što čitaju ostale njezine vršnjakinje, hoće da se malo istakne time, što u govoru upotrebljava strane riječi. Inače živi povučeno, skromno. Pričinja se na prvi pogled kao dobar materijal, iz koga se, uz malo dobre volje, može načiniti sve, što se hoće. Zato se idealist Vinko i zagrije za nju, jer je u nje vidio toliko istinski dobrih svojstava, i jer je bio uvjeren, da će ona pod njegovom rukom postati onakvom ženom, kakvu on, kao domoljub, želi imati. — Sličnu fabulu — o muškarcu narodnjaku i djevojci zadojenoj stranim duhom, ali inače dobroj — iznijeli su u noveli i drugi naši pisci, na pr. i Dragojla Jarnevićeva. Tendencija je u takvim pripovijetkama jasna: trebalo je u novelama dati primjer našim muškarcima, kako treba uzgajati žene, i ženama, kako treba da budu patriotkinje. Zato je u najvećem dijelu takvih naših pripovijesti svršetak jasan: muž uspijeva u svom

odgajanju žene, i žena (ili vjerenica) postaje oduševljenom domoljupkom.

Veber — iskusan čovjek, ali i umjetnik — nije dopustio, da u njegovoj pripovijesti prevagne nacionalna tendencija, nego je dao, da se njegova Milica naprosto iživi. Skromna, povučena, pažljiva prema vjereniku kao djevojka, Milica je u braku ipak s više slobode mogla da pokazuje one svoje lične crte i težnje, koje su isprva bile jedva zamjetljive. Iako nastoji da sluša muža i da živi u skladu s njegovim dohocima, ona ipak, nevino, izriče sad ovu, sad onu želju, i muž se materijalno sve više upropašćuje, jer nema snage, da joj išta odbije, kad ona izričito ne traži, da joj on te želje ispunjava. Milica doista hoće da postane onakvom Hrvaticom, kako to želi njezin muž, pa i čita knjige, što ih joj on donosi — ali sve to čini nevoljko, i njezine su simpatije ipak na strani njemačke lektire. Kad joj prijatelj njezina muža počinje udvarati, ona se isprva zgraža, ali joj to poslije postaje nečim naravnim — i ona počinje varati muža, padajući zatim sve dublje.

Iznijevši isprva tek neke crte svog glavnog lica, Veber ih je u toku pripovijesti samo dalje razvijao, i svršetak »Zagrepkinje« samo je nužna posljedica tih isprva jedva zamjetljivih crta. A taj je svršetak sasvim drugačiji negoli u sličnim hrvatskim novelama s patriotskom tendencijom.

Sličan je slučaj i s ostalim Veberovim pripovijetkama. Ni u njima se fabula ne razvija prema unaprijed stvorenu planu i prema moralu pripovijetke, nego se i u njima lica samo iživljavaju. Avelin Bakranin nije — kao ni Milica — ni dobar ni zao, nego lakomislen i površan mladić, koji bi, pod jakom rukom, mogao bio postati i vrijedan čovjek. Ali kad je došao u Bakar, kad je vidio, kakve uspjehe postizava kod djevojaka pripovijestima o svome mornarskome životu, kad je vidio, kako ga djevojke i inače rado gledaju, on malo pomalo razvija svoje zavodničke sposobnosti, postajući sve smjeliji i sve bezobrazniji — odbijajući na koncu od sebe sve čestite ljude, i izigravajući se potpunoma. — Fran Požarić je više kicoš negoli pokvarenjak, u njega je jača crta slabosti prema teškoćama života negoli prava zloća. Ali

u prilikama, u kojima je živio, te se njegove crte razvijaju tako, da on unesrećava onu, koja ga najviše voli, i koja više vrijedi nego sve odlične ili bogate djevojke, zbog kojih je bio spreman ostaviti priprostu i siromašnu Paskvu.

Za tu Veberovu istinsku umjetničku crtu najznačajniji je »Dobrotvor đački«. Iako je za tu svoju pripovijest imao pred sobom gotov materijal i živa glavnog junaka, te se nije mogao slobodno kretati, Veber je ipak u njoj učinio nešto smjelo i zanimljivo. Kao čovjek, koji je poznavao život, on nije svršio fabulu pobjedom dobra, nego tako reći njegovim porazom. Ni tu on nije, za volju morala ili da čitaocima pruži dobar primjer, kako treba podupirati omladinu, htio da svog Adalberta Jerkovića kao starca okruži slavljem i zahvalnošću, nego je fabulu razvijao prema iskustvima iz života. Njegov je »Dobrotvor đački« valjda jedinstven slučaj, da pisac piše prema živu modelu i završava život glavnog lica prije negoli je ono stvarno umrlo. Veberov Jerković umire u noveli g. 1877., a pravi dobrotvor đački, Adalbert Krajačić, umro je g. 1893., četrnaest godina poslije svoje fiktivne smrti u Veberovoj pripovijesti, i četiri godine poslije smrti samoga pisca. Ali je značajno, da je pravi Krajačić, četrnaest godina nakon toga, što je izišao »Dobrotvor đački«, umro gotovo u istim prilikama, u kojima je umro i u Veberovoj noveli. Od svih onih ljudi, koje je digao na noge, i od kojih su mnogi bili na visokim položajima, nije ga se sjetio nitko, te je umro osamljen, a pokopan je kao prosjak.[4]) Osjećaj za logiku života bio je dakle u Vebera jači negoli njegove moralističke dispozicije, i ta logika života pokazala je, da je on u svojim shvaćanjima ljudskih prilika i karaktera imao pravo. — Možda je on, završavajući svog »Dobrotvora đačkog« g. 1879. na ovaj način, htio da pobudi smilovanje za još živa Adalberta Krajačića, jer je ovaj doista pred smrt dobio neku malu potporu. Ali to ne mijenja ništa na činjenici, da je on događaje, prije negoli su se desili, prikazao tako, kako su se oni kasnije doista i zbili.

[4]) Drechsler, Pod apsolutizmom (Savremenik 1909.), Obzor 1893., 34.

Po ovim se svojim crtama Veberove pripovijetke uzdižu u hrvatskoj novelistici svoga vremena nad većinu tadašnjih naših novelističkih pokusa, i po njima je ovaj pisac za hrvatsku književnost ipak značajniji nego što bi bio kao predstavnik »-ahavaca«. U tu novelistiku, koja je bila prožeta uglavnom samo fantastičnim i pseudohistorijskim elementima, i koja je velikim dijelom bila i bez psihologije i vjerojatnosti, Veber je stao smjelo unositi i crte svoga vremena, ali i neku umjetničku crtu. Ta umjetnost nije bila bogzna kako velika, pa nije naročito znatna ni u okviru hrvatske književnosti. Veber je kao pripovjedač dosta tvrd, bez podatljivosti. Ali je njegovo značenje ipak u tome, što je tu umjetničku crtu imao, i što ju je među prvima stao unositi u hrvatsku književnost. On je osjećao život oko sebe, i u svojim je pripovijestima ostavio jedan dio tog života. A osjećao je i to, da umjetničko djelo ne smije da bude ni gola tendencija, ni moral, ni pouka, nego nešto živo, što živi za sebe i od sebe.

TRIDESET GODINA PUTOVANJA

Anđele, pogledaj natrag kući
i plači;
no meni pusti, da budem jači:
ja ne ću ući.

Mrzi me da gledam svoju mladost.
Mrzi me da me prošlost veže.
I u bijedi ima radost
što nema mreže.

Ja nemam mreže, ja nemam veže,
Ja gubim sebe desetljeća.
Ima u meni pomama cvijeća,
i još imam ravnoteže.

Čemu se vraćati na stara mjesta?
Ja mrzim groblja i starinu,
i cijenim svijetlo i širinu:
postoji cesta.

Imaju kuće stare i nove.
Tuđe.
Ja nemam kuće.
Ništa me ne zove.

Trideset godina putovanja,
brda prokletstva.
Bez posla i zanimanja,
bez sredstva.

Sotono, ne daj mi kući.
Anđele, plači.
Ja stradam, ja sam jači,
Ja ne ću ući.

Daj mi na kišu
i pusti
statui da čuva nišu,
da mene vampiri sišu,
da budu tusti.

PJEŠAČENJE FAKIRA K DUŠAMA

Širom karte zemlje tražim svoju kuću.
Pod kržljavim stablom za me nema hlada.
Ne mogu da svladam atmosferu vruću.
Nema k meni bistre vode vodopada.

I za noge s trpnjom vrućine i zime
ne nalazim doma niti prave klime.

I pošto se nisam obuko u lišće,
glupa me je čeljad odjela u cunje.
Natekle mi ruke mravinjaci grist će,
poštena će stabla oboriti munje.

Povrh glave nemam krova niti zida,
a podnosim mukli bol Karijatida.

Kao da sam Atlas, koji nebo drži.
Moja kuća nije za kost no za duše.
Nezahvalno sunce moju zebnju prži,
a cestama misli tuđi vjetar puše.

Pa i pak će duše nedostupne u me,
čim me vjetri, magle, vatre izbezume.

Za glad zuba jest ću aromatski korjen,
pritisnut ću usne na mir ledenjaka.
I prohodan bono, ofuren i koren
napustit ću zaklon zadnjih pustinjaka.

I smatrat ću, da je uzduh Maharani
što me s ruku skupa s ptičicama hrani.

DOZRIJEVANJE LJEPOTE

Javila se rano, poslije jedne zore,
s pozivom, da djeca obustave suzu,
i s molbom, da oci svrše razgovore.
I bilo je sporno: kako krstit Muzu?

Javila se, kada kosa mijenja boju,
i kada u tijelu skrućuju se kosti.
U čas, kada miris prožima svu hvoju,
smješila se s praga bez goropadnosti.

Ali dugo nisu trpjeli joj ime.
Kao šaka praha, zlatni trak u zraku,
bezgranični trepet vladala je svime
i zgažena bila na svakom koraku.

Njeno mlado meso, sedef Nejasnoće,
duša amalgame, biser što se cakli,
dvostruko je cvalo, kao stidno voće,
dvostruko je sjalo, i nisu ga takli.

Jednog dana preliv otide po svijetu
da bere značenja teška kao breme.
S tim je došla nježna Ljepota svom dlijetu,
ko pečat se na nju urezalo vrijeme.

Nekada bez vijeka, kasno istom mlada
prešla je u kristal, sad već crta čista.
Nije dala, da je poznaju sred grada
govoreći rulji: Nisam Ona Ista.

Imala je pravo. Bila je čeznuće,
san o zori, vjetar, bijes što steže gušu.
Samo s putovanjem stekla je pregnuće,
godinama zrijenja dobila je dušu.

Tako se pjesma rodila dva puta.
I dva razna bića ne treba da miješa.
Veliko iskustvo nosi s prahom puta,
no s težine sreće sad nju nije preša.

Tin Ujević

NOVAK SIMIĆ, ZAGREB

ZID MLADOSTI

Kad je Rodinan ušao, Beba je ležala na sofi u polumraku, prebačene noge, lijeno gaseći čik na stoliću do sebe. Kroz spuštene žaluzije prokradale se dvije tri, zagasite zrake kasnog jesenjeg sunca i drhtale po šarama velikog perzijskog saga. U sobi je bilo toplo i mirisalo po rubenini, po tkaninama, puderima i parfemu. S toaletnog stolića odbljeskivalo je zrcalo kao površina kakve prozirne lokve, a u Rodinanove zjene zasadiše se njene noge u tamnoj svili čarapa, lijepe i zaobljene kao u izlogu kakve konfekcije. Pokuša, da ih ne opaža. Kroz polutamu doleprša Bebin glas mazno umiljat:

— Boli me cijeli dan glava, smeta mi svijetlo, ako nemaš ništa protiv toga, neka ostanu zatvoreni kapci... Ta priđi, što si stao. Ah, ti si još uvijek onaj stari, plašljivi momak.

Rodinan se usiljeno nasmija: — Možda sam se promijenio.

— Ne, ni si, takvi, kao što si ti, ne mijenjaju se, za druge ne velim. — Govorila je zaklopljenih očiju, kao da nešto duboko razmišlja, o čemu još nije posve načistu. Netko s druge strane za zidom zalupi vratima i ču se prigušeni mrmolj glasova kao zuj kukaca po proljetnoj livadi. U tišini, što je nastala, u škrtoj šturoj svjetlosti nekako žućkastoj poput svijetla voštanicâ po crkvama, njeno lice bez šminke i ruža, šiljasto i bijelo-blijedo s velikim, crnim podočnjacima, stisnutih usana kao u napregnutoj tihoj srdžbi, nauznak i podignuto na ležaju, izgledalo je silno razjađeno i umorno. Ni traga nije bilo one njene uobičajene vedre veselosti, one malko čapkunaste bezbrižnosti zadovoljnog i sretnog božjeg stvorenja, koga ne more nikakvi jadi, nikakve tegobe i sumnje — već uživa u svojoj mladosti i ljepoti punim grudima blaženo i mirno, kao da je život besprekidna svetkovina.

Ležala je tu pred njim posve intimno, prirodno i ljudski. Nije to lijepa razglednica, djevojka iz bolje kuće, koja pazi na svoje kretnje, niti društveno biće s maskom i pretvornošću, već

mala ženica, ženka, koju nešto muči, koju boli glava i kojoj je sve svejedno. I u tome svom jadu, svojoj umornoj tuzi, koja je tiho izbijala iz cijele nje ovako polegle po divanu s podnimljenim rukama i sklopljenih očiju, dok su joj se mala prsa uzburkano talasala, izgledala mu je mnogo ljepša, mnogo krasnija nego inače. Gledao je s prijateljskom pažnjom, žaleći je, htijući, da joj pomogne, da rekne riječcu dvije, što bi je utješile i raspoložile, ali nije znao, što je tišti i zabrinjuje, premda eto nekako sluti i domišlja se. Ali ako nije ono, što on misli, ako je pogriješio, ako je nešto deseto pa ispadne smiješan i brzoplet? Možda ga je samo onako zvala! Tko ti ga znao, šta se sve može da mota po tim ženskim mozgovima! Rodinan odluči pričekati.

— Zašto ne zapušiš, trže se ona, osjetivši, da ju gleda.

— Hvala, uzet ću!

— Ti si vrlo smiješan mladić.

— To su mi i drugi rekli.

Beba pokuša, da se nasmije: — Kako? I drugi su ti rekli. Sigurno si i kod drugih ovako sjedio i buljio kao lipov svetac. Ah ne, popravi se, još ću i tebe uvrijediti. Je l' da mi praštaš, ta ja sam u takvom raspoloženju, u takvom raspoloženju, dragi moj, kad čovjek koješta izvaljuje. Što, nisi se uvrijedio? Pa da, zlatno srce. Ili ti je ostala stara slabost prema meni. Sjećaš li se, kako si bio u me zaljubljen i silno te smetalo, što smo u rodu. — Beba se pridignu i skupi noge poda se, kao što se to čini u Bosni, — hoćeš li dopustiti, da te poljubim, premda smo rođaci, tako si me jednom pitao, onda kad si bio preko praznika kod nas. Ha, ha, ha... ta zar se pitaju djevojke, kad ih hoćeš poljubiti, to je samo tebi slično, dobra dušo. Svi smo te voljeli, pa čak i moja mama, a ona nikoga osim same sebe ne voli. Upravo tako... fuj, što sam se zabrbljala. Beba se najednom smrači, kao da se nečega sjetila.

— A što, jesi li opet u koga zaljubljen?

— Ne.

— A u mene?

— Pa ti si mi kao sestra.

— Bravo!

— A otkada?

— Pa čim sam vidio, da ti se Mišković sviđa.

Beba se sva izmijeni, kad on spomenu Miškovića, i to Rodinanu ne izmače, — dakle sam naslutio zašto me zove. Ona se učini, kao da je prečula.

— Čitavih pet godina ima otada.

— Više, bit će i šest.

Da, i Beba mu se toplo primače, — i nikada se ja nisam ni s kim porazgovarala prijateljski, svojski o tome. Nikad da se sjetim tebe. A ti si mi jedini prijatelj, jedini, kome je srce čisto. Znaš li, da sam bila glupa guska onda. Tek kasnije mi je bilo žao. — Ona se ljutito prekide. Disala je užurbano i naglo, blijedo lice počinjalo joj se crveniti kao u groznici. — Ah uvijek sam žudila otkriti se nekome, tko bi me razumio, nekome, tko bi me gledao ne kao ženu nego kao prijatelja. Dosadili su mi ti ljubavni izlivi, sentimentalne jadikovke. Molba na usnama, pohota u očima. Svi su samo cvilili. Kažu, da nije lijepo vidjeti ženu, kad plače, a tek što da se rekne za muškarca. I sve one kojekakve geste kao na pozornici. u kakvoj opereti ili melodrami, glava među rukama, trzanje ramenima, izbečene oči kao u pečenog ovna, najposlije čak i revolveri. Revolveri, dragi moj! Svi osim... pa da šta se ja tu pred tobom prenemažem, a pozvala sam te jedino za to. Ti znaš, ti znaš, kako je teško reći odmah nešto, što ti leži na srcu, što te tišti. Moraš razgovarati o svemu i svačemu, ta kako ćemo zaboga s neba pa u rebra.

Najednom mu se prinese: — Znaš li ti, zašto sam te pozvala?

— Pa domišljam se po prilici, ali o čemu se zapravo radi, to ne znam. Upravo sam razmišljao, što se dogodilo.

— Sve i ništa. Ti dakle ne znaš.

— Da je u vezi s Nenadom, dalje ne...

— Stani! Kad si bio zadnji put s njim?

— Sinoć.

Beba se začudi, čak se podiže sva presenećena: — Sinoć, kažeš. — Rodinan zausti, da nešto rekne. — Pričekaj, pričekaj. Mahnu ona na njega rukom skoro ljutito. — Sinoć (ona je to

»sinoć«, kao da ne može doći sebi, ponavljala već po treći put, trudeći se sva, da nešto rekne što ju je odavna morilo, nešto, što je provaljivalo iz nje i zašto je tražila pravu riječ)... ništarija. Ne govori, ne govori. Je li ti što govorio o meni? Gdje ste bili? Uopće jeste li se zadnji dana sastajali? Sve mi reci, sve, razumiješ li. Radi toga sam te jedino i zvala. — Ona poče nervozno paliti cigaretu. Ta znaš li ti, ne — prvo mi sve ispripovijedaj. Najbolje počni ispočetka, odonda, kad smo se našli s njim prije mjesec dana u Maksimiru. I ti si se onda s njim prvi put vidio, otkad je u Zagrebu, zar ne? Ta ima tu nešto, što me silno zanima, nešto, što hoću da istražim. Hajde dakle, ali brzo i jasno, nemoj oduljivati, a poslije ćeš mi potanko rastumačiti...

Rodinanu je bilo sve to neobično, a naročito ta Bebina užurbanost i usplahirena ljutnja. Šta li je to između nje i Nenada, pitao se, šta li joj je samo učinio. Jer nešto mora biti po srijedi i to veliko. Inače se ovako ne govori, inače se ne viče tako brzo i lako — »ništarija«. Uostalom sad će znati, i Rodinan pogleda Bebu s izvjedljivošću: — Pa tu nema ništa osobito da ti kažem, ne ćeš mi vjerovati, ali ja sam bio odonda u Maksimiru po prvi put sinoć s njime, a i to sam slučajno na njega na ulici natrapao. Držao se ja tajanstveno i govorio o zidovima, koji se ne mogu prijeći i o koje se glava razbija, ali iz svega onoga, što je govorio, ja sam vrlo malo ili, da bolje kažem, nisam ništa razumio. Osjetio sam samo, da on nešto proživljuje, nešto posebno i svoje i za njega silno važno. Ali šta, šta? Ne znam, brzo se je oprostio i nestalo ga je kao sjene. Eto ti, to je sve...

Beba je ustala i hodala uznemireno po sobi, dok je govorio: — Vrlo zanimljivo, silno zanimljivo kimala je glavom. Onda stade pred njega žarkih, presvijetlih očiju unoseći mu se u lice tako, da ga je skoro dodirivala viticama svoje svijetlo-plave kose. Uhvati ga potom čvrsto za rame. — Da ti ne lažeš, da te on nije uputio, što ćeš preda mnom govoriti, ako te sastanem? Sve je to on mogao lijepo izračunati t. j. da ću ja tebe zgrabiti, to je posve logično i jasno. Ali ja računam, da si ti pošten, da... uh, kud sam zabrazdila, ta nije ni on takav. Upravo iskrenost i otvorenost bile su njegove glavne crte. I što ja samo go-

vorim, kakve objede sve ne svaljujem. Pa ti si prosto zinuo. Imaš pravo. Imaš pravo. Ali možda je ipak ovako, kako govorim, možda ne griješim, ta teorije su tu po srijedi. Vaše teorije, njegove teorije. Prema svinji treba biti svinja, to su njegove vlastite riječi. Malograđani su svinje, a ja sam u njegovim očima uvijek bila malograđanka. Sve je to bilo neiskreno i lažno, čitav ovaj mjesec, što smo bili skupa, ali ne s moje strane, o ne, ne... Ta ja sam nekome prvi put povjerovala i povjerila se. Prvi put, dragi moj, a dotle je on držao, da sam svinja. Što si se uklembesio, kao da ništa ne znaš i nemaš pojma ni o čemu, šta se prenavljaš. — Izgledalo je, da će svaki čas briznuti u plač, u krikove, početi se tresti ili uopće nešto nesmotreno i neočekivano učiniti.

Rodinan se nije mogao snaći u toj bujici riječi i prijekora, ali jedno mu je ipak bilo jasno: Mišković je nečim silno uvrijedio Bebu, nečim pozlijedio i ta ozlijeđenost, to unutrašnje njeno ojađenje, u vezi je s prijašnjom njegovom izjavom, da je sinoć bio s njim, i to je djelovalo, da taj pritajeni, nakupljeni čemer, zlovolja i povrijeđenost provali se i surva, bukne kao potaknuta vatra.

— Kako se ja mogu prenavljati, radi čega i zašto? Kažem ti ponovo, odonda u Maksimiru ja sam ga sinoć prvi put vidio. I sve ono, što se s njim događa, zamagljeno je. Mogu sumnjati, mogu slutiti, ali tvrditi ne mogu ništa. Nešto ga je smlavilo. Ali što? — pitam se cijelo vrijeme. Sad opet vidim, da je nešto i s tobom. Reći ću ti otvoreno, da sam spočetka pomišljao, da si ti po srijedi, ali vidim, nisi. Jer čemu bi pitala mene o njemu, da si s njim u vezi. I on je sinoć bio usplahiren i silno, silno zabrinut. A nitko ništa ne kazuje. Ja vas nisam vidio do zadnjih dana, njega sinoć, a tebe danas. Kazuj, što je? Bili ste skupa i posvadili se?

Ali mu ona na to ne odgovori, postajala je sve zamišljenija i prijašnji bijes bio je posve splasnuo. — On tebi nije ništa govorio o meni? — upita ga namrštena čela — da smo se viđali, da mi je zalazio?

— Ni slovca, to sve od tebe prvi put čujem.

— Vrlo čudnovato, vrlo čudnovato — ponovi ona zabrinuto. Ta vi ste bili nekad najbolji prijatelji. Da me bar spomene, deset je dana. A u tome i jeste sve, inače ga ne bi tako najednom nestalo, — mrmljala je više za sebe. Onda se najednom obrati Rodinanu: — Ivane, a znaš li ti, da smo se mi bili gotovo posve spetljali. Da je on bio neprestano kod mene, i onda najednom (danas je upravo deseti dan) nesta ga. Bili smo u kazalištu tu večer, a poslije smo tu svratili. Popili kavu i čak odigrali dvije partije šaha. Onda se zapripovijedao, maštao, kako ćemo otići u inozemstvo. Samo dok dobije parnicu s onom tvrtkom, kod koje je radio. Bio je raspoložen, i ostao je do kasno u noći. Govorio o Rožiću, znaš onom advokatu i njegovim kćerima, i smijao se. Pokazivao pismo nekakve tvrtke radi otkupa onog njegovog automatskog gnojnika. Nadovezao poslije, da će ići nekakvoj vrlo lijepoj dami i, da ne budem ljubomorna, ukratko pripovijedao o svemu i svačemu, bio, što je rijetkost kod njega, zabavan i duhovit, a ne mrk i šutljiv. Bio čak obijestan kao kakvo raspušteno derle. Šta ti je? — pitala sam ga, kao da sam slutila, da to ne vodi dobru — večeras si nekako neobičan, skoro me je strah. — Ne znam ni sam — odgovorio je prostodušno — drago mi je naprosto da sam živ. Hoću da bar jedan dan, jedno veče budem sretan. — A danas si sretan — pitala sam ga? Jeste — odgovorio je — večeras sam sretan. I ja sam se taj tren sjetila, kako smo onda nas troje, kad smo se susreli, sjedjeli u onoj prljavoj gostionici predgrađa, i on nam pripovijedao o našim bosanskim kasabama, o sebi, svom očaju, nezadovoljstvu, mržnji. Je li to onaj osvetnik od prije nekoliko tjedana? Kao da se svega riješio, sve skinuo, saprao sa sebe. I eto, kad smo se tako narazgovarali, htio je pjevati, jedva sam ga stišala. Misliš, da je bio pripit? Ni kapi cijelo veče nije okusio. I otišao je negdje oko tri sata ujutro, otišao i rekao, da će pred veče doći, i nije došao, ni taj ni iduće dane. Nestalo ga. Deseti dan, dragi moj, ravno deseti dan. Ja sam ga čekala tada i čekala, čekala do sedam, do osam, do deset, do pola noći i tek sam oko jedan legla. Misliš, da sam spavala? Prevrtala sam se i osluškivala, prozoru prilazila, kad bi netko zvižduknuo ulicom, mislila,

da on zviždi, toliko sam luda bila. Dragi moj, dragi moj, ja koja nisam nikada nikog čekala, ni radi koga strepila, ni za što se brinula, ja, pred kojom su se muškarci lomili i puzili, koja sam puštala druge da čekaju, ne dolazila im, ja sam od devet sati kroz prozor stalno zurila na ulicu i od svake mi se sjene on pričiđao, na svaki se šušanj trzala, srce mi premiralo, kad bi se netko penjao stepenicama, a ja ga nisam vidjela, tko je, jer dok sam gledala na jednu stranu ulice, sa suprotne strane došao je taj i ušao! Koliko sam se puta htjela trgnuti do vrata i otići, da ga dočekam, jer je morao biti on zasigurno. Uistinu i jedino! A ako nije, javljala se sumnja. Može zviždnuti i ja ga ne ću čuti i on će otići. O koliko sam se lomila, i koliko smiješnih i besmislenih stvari mi je prohujalo glavom! Ta zar se može penjati uz stepenice, kad nemaš ključa, a devet je sati prošlo, prošlo. I kažem ti, najposlije sam legla, ali oka nisam sklopila. Tu noć i sutra dan (ta jučer se sigurno radi poslova zadržao, spriječilo ga nešto) i noć opet i sutradan (obilazila sam oko njegova stana— stanuje ti negdje na kraju grada u Škrlčevoj ulici, blizu Maksimira — obilazila i strahovala, možda me on opet kod kuće traži, jurila tamo i ovamo, nakanjivala, da pozvonim). Ja sam spoznala i duboko proživjela šta to znači čekati nekoga, nekoga, tko ne dolazi i koga nema. — Bolestan je možda — tješila sam se pa ne može da dođe, ali pisati bi mogao, — ne može da piše — zavaravala sam se, toliko je bolestan, toliko iscrpen, tko zna, što je s njim, i peti dan zazvonila na vrata njegova stana. Otvorila mi je neka četrdesetgodišnja žena, podbrađena i zasukanih rukava i gledala me sažalno, jest, Boga mi, sažalno. — Ta gospodin Mišković je otputovao i nije bolestan — odgovorila je na moje pitanje, što je s njim. — Otputovao? — pitala sam ja, a sva sam se bila sledila, ukočila, da nisam više ćutjela svojih vlastitih udova. — Da se ne varate? — Ne gospođice. Prije četiri dana mi je rekao, da putuje, i da će se možda vratiti za mjesec dana, a ako se ne vrati kroz mjesec dana i ništa ne javi, onda mogu stan izdati. Platio je unaprijed, pokupio stvari i otišao, i što me se onda tiče. Adrese mu ne znam, žao mi je, gospođice, i ja sam bila u vašem položaju. Ali kažem vam, miran

je stanar bio, doduše nije puno stanovao, ali opet, opet, ženske nije dovlačio, a tko je od tih ljudi trčisuknja, odmah se pokaže, promoli papke. — Ja sam u nju buljila i ona je brbljala i brbljala, i u stan me uvukla, nekakvom kavom s cikorijom častila.

Beba zasta sva zadihana, svijetle sunčane pruge na sagu se izgubiše i soba dođe još mračnija, još tmurnija, nego što je bila. U crnini tišine, u tmini, u kojoj se više nisu raspoznavali izrazi i oblici, ona se i sama rasplinjavala i postajala taman obris, mrka večernja sjena, što je govorila riječi pucketave i tužne:

— Ne znam, kako sam otišla od nje — nastavi — lutala sam ulicama kao ostavljena šiparica, kao licejka, mala prodavačica, koju je iznevjerio dragan, premetala po glavi sve događaje, sve riječi i najmanje mijene na njegovu licu, drhtaje u izrazu, tvrdoće u glasu. I ništa, ništa nisam našla, nikakova stvarnog uzroka, nikakova povoda, da tako što učini, da ode, ne rekavši ni zbogom. Da je napisao nekoliko riječi. Jednu bar! Ničega. Praznina i ulice i ja na njima. Nisam nikad znala, što je jad ostavljenosti, što je očaj, što udaranje glavom o zid. Ta ja sam tada udarila glavom o zid, dragi moj, o tvrdi kameni zid neizvjesnosti, sumnja, gorčina, o tvrdi zid ničega. Nije li to najgore, kad se tako s neba, na prazno, od zraka, da kažem, nađeš u očaju? I večer je bila tada kao ova smeđa i čudnovata, ili se je samo meni činilo. U takvim se trenucima koješta čovjeku pričinja, i ja znam samo, da mi je sve izgledalo strano i daleko, kao da stojim za staklenom pregradom — na jednoj sam strani ja, na drugoj čitav ostali svijet. Onda sam susrela Martu Rožić i njenog udvarača; pozvali me u društvo. I pošla sam. Htjela sam se svega otresti. Večerali smo kod »Janjeta« i išli na nekakav lumperaj. Muškarci su bili pijani, nekakvi časnici, nekakvi odvjetnici, trgovci i slično, i ja sam se s njima opila. Bila sam pijana, treštena pijana, otmjeno, kako se već opijaju po našim boljim društvima dame, i nisam skoro znala za se. U »Piku« su mi cipele svukli i pili šampanjac iz njih, a ja sam davala poljupce za svaku popijenu cipelu. Grlila sam pijane smokinge, pijane odore, pijana crna odijela, razbijala čaše o nečiju ćelavu glavu. Još i sada se naježim, kad se sjetim njene hladne ozno-

*

jenosti. Pjevala, i bila tako raskalašno vesela, toliko vesela, da sam svud po sebi osjećala ruke, koje su me pipkale i pretraživale. Iskorišćavala su priliku gospoda, da mogu pogladiti struk, nogu, but, koljena, prevući prstima preko grudi — kakvo slavno uživanje! Ogledala su razbijali, povraćali, ječali, puhali, nemoćno padali po naslonjačima klonuli i iscrpeni od alkohola, a ja sam bjesnila i bjesnila. Pa ipak uvijek s malim tračkom svijesti, s maljušnim. Kazivao je on, da je to sve, što radim, lažno i dazalud s bunom, urljavom, alkoholom, hoću da umrtvim svoju nutrinu, svoj očaj. Svakome čovjeku u očaju treba samo buke, buke, buke. I opet buke. I imala sam je. Igrala sam se karata sa samom sobom. Vrištala, kikotala, a plakati sam zapravo htjela. Marta mi je rekla, da nije ni znala, da sam tako divna društvena djevojka, opet ona stara. — Draga moja — šaptala mi je skoro u besvijesti — treba iskoristiti mladost. Hoću da živim, da živim! A valjda će mi to i biti nekakav život, kad se udam za ovog glupana Pletikosića, za ovog podlog ljubomornog majmuna. Mi smo napredne djevojke. Jazz i orgije! Jazz i orgije kao i prije četiri, prije tri godine, kad sam bila tek došla u Zagreb i osjetila se slobodnom i mislila naći životnog sadržaja u lokalima, na zabavama u Glazbenom zavodu, Esplanadi, Grilu, okružena hrpom praznih glava, tvrdih košulja, besramnih njuška. Prosipala mladost (divnu, drhtavu mladost) po zadimljenim kavanama, večerama i žurovima, trčala tamo, trčala ovamo, brbljala i tračala, zavodila muškarce i smijala im se, smijala samoj sebi. A kroz sve je strujalo jedno duboko unutarnje nezadovoljstvo, tuga, spoznaja: sve to nema nikakova smisla. Svaki novi dan, svaki sutrašnji dan očekivala sam, desit će se nešto, što će dati sadržaja mom bitisanju, donijeti nešto novo i osobito. Ništa se nije zbivalo, ništa dolazilo. Uvijek varke, uvijek obmane, praznina, kudgod se okreneš. Kako da ga se ne sjetim. Kako da se ne spomenem. Njega, koji je bio drukčiji od svega toga. U tom luđačkom kankanu, vrtoglavoj jurnjavi živci se napinju, uzrujavaš se, lomataš i vidiš poslije svega, na istom si, nisi se ni za dlaku maknuo. Dolaziš ujutro kući i po glavi se zibaju i vrte događaji prošle noći, burno i uskomešano, i opažaš, kad se sva

ta pjena slegne: zavaravala sam samu sebe. Ta iz provincije sam došla, iz kasabe, gdje taj gradski život imućnog svijeta izgleda silno tajanstven i nedokučiv i o njemu se potajice sanjari i čezne. Dočepaš ga se i vidiš najednom jasno i bistro — iza tog blještavog naličja, iza te raskošne pozlate sjede očajnici i šarlatani, snobovi i glupani. Oh, morala bi biti posve bez glave, kao uostalom mnoge druge, pa da nađem samo u tome smisla. Što je onda život, pitala sam se često. Imam sve, što želim i hoću, i opet sam nezadovoljna. Težila sam nečemu velikom, a eto to veliko vrlo je, vrlo malo. Kako da onda ne iskrsne davna, stara ljubav, natmureni instruktor moga mlađeg brata, uvijek ozbiljan, uvijek zakopčano hladan i mrk. Ta ja sam se onda oduševila za njega, a on me nije opažao (ili se tako gradio) i držao se, kao da ne postojim. Meni su onda maturanti i brucoši, mladi trgovci i činovnici pisali ljubavna pisma i ja nisam znala, kud ću sa sobom, dok se je on uzvišeno i prezirno smješkao, kad bih progovorila koju riječ s njim. Poučavao me i ispravljao u govoru, kao da nisam djevojka, a ti sigurno znaš, kako su šenaestgodišnje djevojčice uobražene, nego derište, razmaženo dijete, prema kome se čovjek drži dobrohotno i s visine. I odlučila sam, da ga skršim, da slomim toga nadutog mrskog(!) mladića, da, skoro sam ga zamrzila radi toga njegova držanja prema mojim sjajnim, milookim pogledima i vrckanju za onih prvih dana, kad se u našoj kući pojavio. Ponosio se svojim siromaštvom i skoro nije krio svog prezira prema nama, koji smo bili bogati i imućni. — Sve to nije vašom zaslugom — rekao mi je jednog dana onda — ovaj luksuz, ovaj ugodni život i novci oteli su od ovakvih kao i ja, nama ste svukli, a na se obukli — Jest, tako mi je doslovce rekao, toga se još i sada kao na dlanu sjećam, a ja sam gledala u njega ko mače u žižak: mrzila ga i ujedno mi se sviđao, što je takav. A žene su silno lukave, kažem ti, i nitko ne može biti lukaviji od nas i luđi opet u nekim trenucima od nas. Dragi moj, dragi moj, htjela sam ga se dočepati. U đavola sam se pretvarala, štono se kaže. Zabavljalo me je silno, kako ću toga sveca, kako smo ga ja i moje drugarice u našim razgovorima zvale, osvojiti. Skupa smo djevojčice o tome

krojile planove. Ha, ha, zar nije smiješno, kakve ti samo tajne pripovijedam. Ali eto, takav trenutak dođe čovjeku, da se izgovori, jedna riječ izvlači drugu, pa ne znaš ni sam, što će sve iz toga ispasti. Gdje sam ono stala — Beba je opet nemirno šetkala i govor joj je postao glasniji, povišeniji — da, da, (ona se resko nasmija) i onda se Zdravka Plavšić prisjetila. Kaže: trebaš mu ludo sve potvrđivati i praviti se, da te zanima ono, što on izvaljuje. Sviđaš se ti njemu, samo se boji, da ne ispadne smiješan. Poznam ja takve. Zdravka je imala iskustva, bila starija od ostalih i važila kao glava među nama. Tako sam i uradila. Slušala sam njegove priče o seljacima, brdima, siromasima, pa čak i rekla, da ću svoje nasljedstvo dati za te orobljene i bespravne. Bilo je ljeto tog dana i ja sam ga medeno gledala, kroz baštu smo prolazili i on je knjige još imao pod rukom. Sunce je zalazilo i on je htio ići kući, kad sam pred njega istrčala, čim je završio sat s bratom. U drugoj sam sobi čekala i prisluškivala. — Sve se desilo kao slučajno. Rekla sam, da je dobro, što sam ga susrela. Da cijele noći mislim o onome, što mi je on govorio, čak sam i oči oborila i kao malo se zacrvenila od neprilike i neugodnosti radi toga priznanja i on se ukratko uhvatio na ljepak. Ta vidilo se po njemu, da mu to laska, da mu godi, da mu je silno drago. Eto pridobio me i našao vjernika. I u tom razgovoru, koji se razvio među nama, ja sam ga i za ruku uhvatila, kao nasumce, ali zapravo namjerno, da vidim, hoće li je pustiti i otkloniti, ili u svojoj zadržati, jer to mi je trebalo biti glavni znak, da li je već zreo i uletio u klopku. Sve je to bilo mudro i ženski prepredeno. Možda ja tada i nisam bila baš tako pametna, kako ispada iz ovih mojih sadašnjih riječi, i po svoj prilici da nisam, ali ako nisam svijesno to činila, ono sam instinktivno znala, što treba uraditi. Žene imaju instinkta, životinjskog prefinjenog, dragi moj, koga vi nemate i sva ta vaša pamet, taj vaš um često će vas prevariti i na krivo navesti, ali instinkt ne će. Nikada! Znala sam: sve dotle on ne će biti savladan, dok se ja njemu ne prikažem u onom svijetlu, u kome me on želi vidjeti t. j. on ne smije u meni gledati pripadnicu drugog društvenog sloja (mrzi ti buržujke takav naš mladi ljevičarčić i branič bi-

jednika) nego istomišljenika, pristalicu, vjernika i t. d. Obukla sam zato njegovu uniformu. I odmah nisam bila neprijatelj. O, kako je bio samo mlad, naivan i divan. Onda je to meni bilo samo zabava, ali danas nije, nije. — Ruku je zadržao i nije pustio i mračilo se, mi smo šetali i kako se sve više sutonilo, tako sam se i ja na njega sve više oslanjala: blijedio je i crvenio, brisao znoj s čela, govorio, kako je vrućina i nije me smio pogledati. Smućen je tada bio i skoro nije znao za sebe, a ja sam to sve dobro zapažala. Gledam u nj milo i podatno i mislim: gotov je, gotov zauvijek. Da li da ga odgurnem i viknem, kad me zgrabi, da li da ga ismijem ili i dalje se nastavim pretvarati, da vidim, kako sveci ljube? Triumf kod drugarica, ispitkivanja, uznošljivi pogledi. — Dakle si uspjela? — I zavidna pitanja. A u tom času on se sagnu i obujmi me, knjige mu ispadoše, ne mogu da do daha dođem, čini se, slomit će me. O, kako je bio silovito plah. Propadoše planovi, zamuti se glava, predah se i sama tome, đavo me odnio. Puštala sam se sva nemoćna i neprisebna. Onda se osvijestih, ili bolje osvijesti me neka žaba, što je kreketala zvonko u blizini i ja ga odgurnuh i pobjegoh ne slavno i pobjednički, već glupo, kao što već bježe šiparice nakon prvog poljupca. A nije mi bio prvi, što je najgore, nije mi bio prvi taj poljubac. U četrnaestoj godini već sam ga pokušala, ne ću reći, tko, možda ga znaš. Ti rođaci, ti gosti, nitkovi. Ti tridesetgodišnji polućevali mladići, hulje, što se igraju s djevojčicama, hvataju kao od šale za grudi, a one su malene, tek rastu, premire svaka i najmanja žilica. Takav je bio i taj, što me je prvi put poljubio. I vjeruj, bilo bi koješta, da se nije bojao mame (on, ne ja, jer šta sam ti ja zapravo o svemu tome znala!). Radoznalost, pubertet, i nejasni nemiri u krvi. Čime da opravdam, kakve ispovijesti je li? Intimne ispovijesti u mraku! Poraz i intimne ispovijesti. Budimo bar jednom iskreni. Kakva mjesečina, čežnje i gluposti. Nisam sentimentalna, večeras ne ću da lažem, suvremena sam djevojka, čedo svojih dana. I kad kažem, da je usprkos tih iskustava iz četrnaeste svoje godine, tek taj poljubac dvije godine kasnije u bašti, premda nisam ni sanjala, da će tako ispasti, — bio moj prvi pravi lju-

bavni poljubac, ne lažem. Nenad me je volio tada, znam, znam, izgarao, drhtao, plinuo. Ljubav, žrtvovanje, tuga, bijeli cvat voćaka. Plakala sam nakon bijega u svojoj sobi, uvrijeđena ne od njega, već od same sebe. Tako se zaboraviti, rugala sam se, ta ti ga možda i voliš luda glavo. Zar njega, njega? Mrzim ga kao i sada — prekide se Beba najednom u izlaganju i zalomata rukama. Rodinan je šuteći piljio u pod, tamu kao nenazočan duhom, ali zapravo vrlo pomno slušao, ne dajući znaka, da uopće postoji, jer ljudi, kad čine ovakva otkrivenja o sebi, kad se razgolićuju, ne smiju se upozoravati, da postoji slušalac. Mrak je, i ona nastavlja. Glas joj je grozničav, uzbuđena je, ona se sjeća, preživljuje sebe, nekoga, tko je bio ona, tko sada više nije ona, njoj se čini, da su to uspomene na nekoga, koga je nestalo, na mrtvu prijateljicu, koje povijest zna, povijest, koja joj je blizu i u kojoj je sudjelovala, ali nije njena, nije njena. I riječi izlaze same od sebe, riječi, za koje nije ni slutila, da su u njoj. U svijetlu tih riječi ona se preobražuje, postaje opet djevojčica od nekad, postaje to vrlo davno. Ona nije ona, ova sadašnja, ona je ona druga.

— Mrzila sam ga i voljela, plakala i smijala se, i htjela se osvetiti. Što ja imam s njim i šta mi treba on. Proći ću hladno pokraj njega, podsmješljivo i držanjem, ne riječima reći: kako mi je divno uspjela ta šala. A on će onda trčati, pisati mi pisma i moliti, blijedjeti, kad me vidi, očajavati i patiti, ponižavati se. Odbijat ću ga, on mi se ne sviđa, htjela sam da ga skršim, hoću sada i da ga ponizim. — Našli smo se u sobi moga brata sutradan. Prekapala sam po ormaru, namjerice sam bila u sobi baš u vrijeme, kad je trebao doći. Bila sam okrenuta leđima, kad je ušao, i čekala, što će mi reći i kako će pristupiti. Ali on mi nije pristupio, on mi nije ništa rekao; rekao je: dobar dan, i sjeo za stol. Šutjela sam, očekivala, to je bio udarac, iznenađenje. Pravio se, kao da i nisam unutra, i nešto čitao i ja bih život dala tog trena, da sam mogla znati, pretvara li se ili uistinu čita. Bijes me najednom svu obuzeo, pocrvenila sam, suze mi skoro od ljutine briznule. On te prezire i nipodaštava. Ta ja luda nisam ga razumjela i otkud da ga razumijem. Bio se prepao,

što sam pobjegla onako divlje dan prije, mislio, da sam uvrijeđena, nije me trebao onako zgrabiti i što ja znam sve. A ja sam mu prišla sva nakostriješena od pakosti, sva tamno crvena od huje: — mislim da ćete biti toliko pametni gospodine — rekla sam i zubi su mi cvokotali, premda sam se trudila, da se suspregnem i budem mirna i dostojanstvena (s dostojanstvom mora se to izvesti, s dostojanstvom i ponosom, glasila je unutrašnja odluka, nek ne misli, da ga volim, neka zna, da sam se igrala, neka si ne utvara) pa i vi smatrati, da je onaj jučerašnji događaj bio glupost, prenapregnutost živaca i da vi nemate prava na temelju toga išta tumačiti u svoju korist. — Bila sam sva izvan sebe, stajala pred njim puna mržnje, što je tako miran, zadaviti bih ga mogla. Luđak, umjesto da me je uhvatio za ramena i privukao k sebi, rekao — da sam glupa mala djevojčica, podragao me po licu i kosi, na koljena posadio, ja mu se sigurno ne bih otela, ne bih pobjegla, nego mu se obisnula o vrat sva u suzama i ljubila ga, ljubila. To su takvi osjećaji, prijelazni osjećaji, gdje se ne znaju granice, gdje se ništa ne zna: sve zavisi od trenutka, sve je ispremiješano i čovjek trči sad ovamo, sad onamo, iz njega provaljuje sad jedno, sad drugo i to je dvoje potpuno različito i ne slaže se nikako, odbija i isključuje, poštuješ i prezireš u isti čas, pljunula bih i poljubila — zavisi od pokreta, od izraza lica, treperenja glasa, boje dana, od svega i svačega i od ničega. Ta tko može reći, da zna sebe, da može upravljati sobom, i da mu ne će u odsudnom času izletjeti iz usta nešto pedeseto, što ni u snu nije sanjao, nešto iznebuha pa se kasnije satima i danima pa čak i godinama čudi, šta mu bi. Svima se nama to dešavalo ne jednom, već hiljadu i jednom. Ali on je jedva podigao oči s knjige i nije skočio, kako sam radi nečega očekivala (iznenađeno skočio!) već tiho i malko blijed odgovorio, da ja imam pravo, i on je toliko pametan, ne trebam se bojati, da ne bi nikad mogao pomisliti za ono jučerašnje drugo do da je šala, ta tko bi i mogao, tko je pri zdravoj svijesti, i posumnjati u kakve dublje i ozbiljnije osjećaje kćerke ugledne gospođe Babić-Tomašević prema sinu gradske pralje seka Perside, čiji je otac zaglavio pijan u grabi kao najobičnija skitnica.

On je tu samo instruktor gospodina sina i nasljednika, bijednik, što i preko praznika mora raditi, ne bi li skuckao koji novčić za putni trošak, za takse i knjige i možda još pomogao majci i sestri čime. — Jeste — nastavio je onim tihim, žalostivo tužnim glasom — milostiva gospođica može biti sigurna, da ja ništa sebi ne umišljavam, ništa ne tumačim i to će uvijek u mojem kasnijem držanju vidjeti, jer nikada i ničim ona ne će od danas opaziti, da bih ja prema njoj gojio išto drugo osim dužnog štovanja, a za ono, što sam bio jučer onakav, molim, da mi se oprosti; čovjek se zaboravi katkad. — Gorčina mu je bila iz glasa i rukom je cijelo vrijeme hvatao i puštao rub stola. Gledao je negdje mimo mene, kao da ne postojim i nema me. Ja sam onda sunula kao munja napolje, odletjela u hodnik, odjurila u svoju sobu. Opet me je vrijeđao, opet mi se podsmijevao, milostivom gospođicom zvao. A suze su kapale i ja sam jecala, valjala se po divanu, udarala nogama, razbacivala jastuke, razbacivala stvari, cijepala modne žurnale. Ponizio me, bio jači, nadmoćniji. Osjećala sam se kao miš u mišolovci. U stupicu, koju sam spremala za njega, uhvatila sam se sama. Voljela sam ga, što je bio ponosan, jak i snažan i nije se dao svinuti, što je bio muško, muškarac. Imao je sve one osebine, koje privlače ženu, čine je robom, pokornom i blagom. Mrzila, jer me nije opažao, nije htio da vidi moje ljubavi. Koliko sam puta poslije tog događaja prošla pokraj njega uzdignute glave, hladna i nepristupačna na oči, dok je sva moja nutrina buktila neugasivom vatrom, dok sam premirala, da se ne odam i ne briznem u plač, ne padnem pred njim na koljena, ne zajaučem, učinim kakvu bilo neoprostivu i smiješnu glupost. Na njegov uljudno mirni, jedva poznanički pozdrav, najnezainteresiranijeg čovjeka na svijetu, pozdrav, kojim se pozdravljaju ljudi, što su se upoznali na plesu ili kakvom sijelu — ja sam kimala lagano glavom ćutke, da me ne bi možda glas odao. Promijenila sam se. Nisam više s prijateljicama brbljala, na pitanje, da li mi je uspio pothvat, mahnula sam rukom i rekla: ne zanima me taj glupan. Da, glupanom sam ga zvala. O koliko, koliko samo pogrdnih imena sam mu ponadijevala u svojim noćnim razmišljanjima, koliko jecanja, koliko je suza samo proliveno pri sjećanju na sve uvrede, koje mi je nanio. Jer za sve ja sam okrivljivala samo njega. Zaljubljen čovjek je nepriseban, on nema misli i razuma, ničega od ostalih ljudi. To je odvojeno biće, kojim gospodare tamni osjećaji, mrke sile dubina, tko ti ga zna, što, ali samo ne svijest. On drukčije gleda, kod njega je sve prebojeno drugim bojama, osvijetljeno posebnom svjetlošću. Tko zna, što je ljubav i iz čega se rađa! Ta ja sam mislila, cijelu tu godinu dana mislila, i grizla se, kako je došlo do toga, da sam se zaljubila, upala u to i nisam ništa smislila, ničeg se stvarnog uhvatila. Htjela sam se zabavljati. Mamila me je njegova ozbiljnost i zakopčanost, htjela vidjeti, što se iza nje krije, vidjeti ga pred nogama, ništa više. I da se je tako zbilo, kako sam bila izračunala, znam, ne bi ničega bilo. Ali zar se u životu išta događa onako, kako mi mislimo, kako naš razum zaključuje i hoće? Sve se događa naprotiv obratno, iskrsava nešto deseto, što nismo htjeli, čemu se nismo nadali. Zar da ne reknem, da nema veće varalice, većeg opsjenara od tog našeg uma. Sve je prije njega. Mrak i ponori. Ruševine i garišta. Pustinje i mora.

Tmina je bila gusta, tmina se skrutnjavala. U njoj je bio Bebin glas. U njoj su promicali događaji, prošli događaji od prije šest godina. Poznata i stara od pamtivijeka stvar. I glumci su poznati — njegov prijatelj i njegova rođakinja, djevojka, u koju je i on Rodinan bio jednih praznika zaljubljen. Tihi naivnik, nespretnjaković. Hoj, hoj! Iza prozorskih stakala je ulica: trka ljudi, automobila, treptaji izloga i svijetla. Slova na natpisima kao rojevi muha. Krovovi, dimnjaci, crkveni tornjevi i oblaci. U sobi je nagomilana tmina i riječi. Netko se tuži, netko ispovijeda. Tramvajske su žice u visini sobe. Varnice se izmjenjuju crvene i zlatne, crvene i zlatne, njihov odbljesak gdjekad zatitra, gdjekad osvijetli kroz žaluzije Bebu u hodu, i padne po licu: grozničave, žarke oči i lako rumenilo obraza i tmina opet.

— Ne pali svijetla, ne pali svijetla, da sve reknem, nikad nikome nisam rekla, tebi ću reći. Sve, sve. Gdje sam ono stala. I druge je godine na odmoru podučavao moga brata; imao je popravak iz matematike. Opet ga je mama pozvala. Protivila

sam se tome, rekla, samo njega ne, koga bilo drugoga. Nisam htjela da ga vidim. Bio je moj poraz. Podsjećao me je na moju slabost, na moju patnju. A meni se činilo — smirujem se. Zar ponova uragani, oluje? Zašto da mislim, da se kinim. Ali mama nije toga znala, nitko nije znao ništa. Mama je rekla: — Na njega smo naučili. Ivan ga je lani doveo (t. j. ti) i Ratko je položio. Što ti imaš protiv tog čestitog mladića. Što je, ako mu se otac propio i mati otišla u službu, valjda te to ne smeta. Mi ga plaćamo i on radi svoj posao i nas se ne smije ticati, iz kakve je porodice. Uostalom to je stara porodica, samo je propala. Da nije siromah, ne bi druge podučavao. On se satire radeći, sebe uzdržava na sveučilištu i majci još gdjekada šalje. Zar to nije lijepo? Što se petljaš u moje poslove. Da dovedem valjda kakvog fićfirića u kuću, pa da s njime ojnjaš, je li? — Tako je rekla mama. I ja sam se pokupila. Vidjela sam ga tada samo jednom, prvih dana srpnja, letimično i na čas. Prolazila sam kroz baštu, a u sjenici su sjedjeli on i moj brat. Udisala sam predvečernju svježinu poslije žarkog, vrelog dana i neki me nemir tresao, nešto strujalo tijelom kao elektrina, bila sam napeta, nisam znala, što mi je. On me je to gledao iz prikrajka, dok ja nisam ni slutila, da me promatra i stajala zamišljeno izgubljena pogleda i nesretna, ne znajući, kud ću i što ću sa sobom. Bila sam vrlo mlada i vrlo zbunjena. Sedamnaest godina i tuga, što sam je krila u smijeh, ishitreno veselje, zvrkavost. Pred drugim, pred svijetom bila sam bezbrižno, čapkunasto stvorenje, leptirić, što uživa u suncu, ali unutra, u meni je zjapila praznina. Pa kad sam ostajala sama sa sobom, onda se to sve vanjsko gubilo i ja sam postajala nezadovoljna, mala ojađena djevojčica. Stajala sam onda u bašti, stajala bespomoćno i pokunjeno i mislila, kako je život neradosna, tmurna laž, kako je sve laž i kako sam i ja sama laž. Takav je to suzan, mutan osjećaj bio u meni. Laže mama, i očuh laže, i svi ljudi lažu i izigravaju lakrdije sami sa sobom. I taj Nenad laže. Ja sam ga voljela. Zavidi mi, što sam bogata. On nas sve smatra neprijaljima. Mi smo ogavne krvopije za njega. Svi oni tako misle, ja sam jednom prisluškivala naše sluge. Sluge vam se klanjaju,

mašu kao psi ponizno repom, a kad su nasamo, mrze i psuju gospodu. I on je sluga najposlije i njegove su misli, misli sluganske. Nikakve razlike uostalom. Ići ću na more, na dva mjeseca i tako ga bar ne ću gledati, tog ogavnog, podlog slugu. A ja sam ga eto voljela. Da slugu, slugu sam toga voljela. Ne, on nije sluga, on je ponosan, a sluge nisu ponosne. Šta me se tiče, šta... Nemir je rastao, penjao se sve više i više, gušio, i meni se činilo, razletjet ću se, raspršiti u hiljade komada. Onda sam se okrenula, okrenula naglo i neočekivano (ta kroz cijelo vrijeme mi se pričinjalo, netko me promatra, nečiji pogled radoznalo počiva na meni, ispituje, kopka). On je sjedio i iz sjenice me gledao. U onom zaokretu, posve nepredviđenom za nj, vidjela sam, kako je brže bolje oborio oči. Dakle to je bio njegov pogled kroz cijelo vrijeme i on je mislio, da ga ne vidim. To je bila prva pomisao. Druga, da je on mene iznenadio, uhvatio, kako sam tužna i zamišljena; možda me čak i žali. Ne, on me ne žali. Njemu je sve svejedno. Ali zašto me je onda gledao? Slučajno! Nije slučajno! Zanimalo ga. Zašto? Možda me je mnogo puta tako iz prikrajka gledao i naslađivao se. Zlobnik. Da mu reknem, da mu zabranim, da me gleda. Ispalo bi smiješno. Sutradan sam otputovala.

Sunce i suncobrani i pijesak sitan i drobljiv i slan miris mora, smeđa tjelesa, kupaći kostimi — ja među njima. Mijenjam oprave, mijenjam udvarače, suncobrane, kupam se, sjedim po hotelskim halovima, sjedim u tišini čempresa, akacija, bakarno sam smeđa, bogata i mlada. Noću barke i mjesečina, mandoline i jazz. Igram, sunčam se, provodim. Pušim cigarete i ispijam likere, učim piti koktejle i flirtovati. Mornarski časnici, bankiri, varalice, posjednici, diplomati. Koliko lica, nosova, glava, glasova, riječi. Ja se zabavljam. Bilo je to veselo ljeto, divno ljeto, žarko ljeto. Iz liceja, zavoda, gdje ljubakaju djevojčice međusobno, poslije prve nesretne ljubavi (zašto, zašto su sve prve ljubavi nesretne, znaš li da sam pronašla, nije vic, da je prva ljubav ostala, ne bi došla druga, ha, ha, zgodno!) poslije te grozomorne smiješne, čudne, lude godine, kad sam bila kao izvan svijeta, otrgnuta i sama, nitko uza me, opet

sam bila među ljudima, ljudima zdravim, običnim, smirenim, koje je zanimalo sunce, hrana, hotelski računi, odjeća, brbljarije, udvaranja — nikakvo uskucalo srce, nikakve zebnje, strepnje, nikakva pretvaranja, nade, osvete, sni, suze. Do đavola, riješila sam se mòre, osjećala puno i sito, kao što je pun i sit zrak morski u vrelini ljetnog popodneva, sve je za mnom. Izmorena trkom, suncem i vozanjem u barkama, zabavama, svim onim, što mi je činilo dan i veliki dio noći, ja se više nisam prevrtala mučena tugom misli po postelji, nego, kako bi legla, odmah sam i zaspala bez snova i bez ičega. Oporavljala sam se, zaboravljala. Svoju pustoš, prazninu, jad pokopala sam, bacila na dno duše i pritisnula debelim naslagama kamenja vremena i daljine. Učila sam čak i tenis. Ja, koja sam dotada bila jednostavna i nisam baš osobitu brigu vodila o odijevanju i sličnom, počela sam listati žurnale, šminkati se, manikirati, ukratko postala, kako je rekla moja mama, kad me je ugledala po povratku, prava pravcata dama. Imala sam i prosaca. Nisam se htjela udavati. Biti slobodna. Ne ću u institute. Sad će mi osamnaest. Rekla sam mami, da hoću na Glazbenu akademiju u Zagreb. Ona je plakala. Otići ću, pustila me ili ne, imam nasljedstvo od oca. Ona je rekla, da nisam punoljetna. — Pobjeći ću — odgovorila sam. Svađali smo se cijeli taj dan moga povratka. Onda je došla vijest o smrti tvoje majke. Mama je plakala radi tvoje majke i radi sebe valjda. Na veče smo imali goste.

I eto na toj večeri, koju je priredio moj očuh, bio je i Nenad. Malo sam se ljutnula, krivo mi je bilo, kad sam ga najednom i da nisam znala, jer mi mama nije ništa rekla, da je i on pozvan, ugledala, kako sjedi u dnu stola među beznačajnim gostima već po običaju. Bila sam nešto zakasnila, jer sam se zadržala s prijateljicama. Kasnije, kad smo večerali i prešli iz blagovaonice u salon, ja sam se slučajno radi spreme svratila u blagovaonicu i njega zatekla, kako sjedi potpuno nenazočna duha, udubljena u neke teške misli, u neredu i zbrci nepospremljenih stolova. Nije me ni opazio, tako mi se bar učinilo, i nešto me je taklo, nešto stegnulo u srcu i ja sam mu prišla i tiho

upitala: — Htio si sa mnom govoriti? — On me je pogledao nemarno i mirno, pomalo začuđeno odgovorio: — Ne, Beba, ja nemam s tobom šta da razgovaram. — Nasmiješila sam se i uvrijeđeno otišla. Kasnije mi je i očuhov brat Jakov govorio, da ga je i on tako zatekao i upustio se s njim u razgovor. Pripovijedao mu je Nenad o Turcima, o raji, seljacima, čemu li i Jakov se kao lud tome kikotao. — Kakav smiješan, čudan mladić, govorio je, tome mora da nije sve u glavi u redu. — On je idealist, rekla sam ja. — Dakle blesan, odvratio je Jakov i nastavio se kikotati.

Kasnije, nakon mjesec i više dana, on se spleo s nekakvim radnicima i strpali ga u zatvor. — Usijana glava — rekla je mama. — Tko bi rekao onaj naš mirni instruktor. Svi su se čudili pa čak i ja, ali nešto mi nije dalo mira, nešto me smetalo. I ja sam otišla njegovoj majci i odnijela joj novaca, dala svoje stare oprave njegovoj sestri, a njemu poslala cigareta. Šta misliš, da ih je primio? Vratio ih je, dragi moj, vratio ponositi čovo. Poslije su ga prognali i uzalud mu je majka plakala i molila. Otada se za njega više nije čulo u našem gradiću. Ja sam pred zimu došla ovamo na Glazbenu akademiju, a o praznicima sam čula, da mu je majka umrla, a sestra udala za nekog prometnika.

Ima nečega, što zrači, nečega svijetlog u takvim ljudima, kao što je on. S početka po dolasku ovamo ja nisam skoro nikada mislila na njega. Rijetko kad bi ga se i spomenula, možda u pola godine jedamput. Našla sam se tu potpuno sama i potpuno slobodna. Bila sam lijepa mlada i imućna. Živjela sam. Oko mene su se uvijek motali muškarci, padale ljubavne izjave. Tada sam se upoznala s Martom Rožić. Učila je medicinu, bila strogo držana od roditelja, ali je bila već pokvarena. Ona je nemirna djevojka, voli muškarce, nemoćna je prema njima i ne umije se savladati. Orgijala sam skupa s njom. Tada sam nekoliko puta mislila, da sam se zaljubila i nekoliko puta dolazila do zaključka, da sam se prevarila i da mi se ti muškarci ne sviđaju, da su glupi, površni i prazni. Da svi brbljaju iste stvari, da im se sviđa moje tijelo i moj novac, ali ne ja, ono

nešto nezavisno od svega i od tijela i od novaca, društva, vanjskog, ja ličnost. Bila sam glupa lutka, čitavo vrijeme sam upotrebljavala na dotjerivanje, udešavanje, onduliranje, vrag ga znao najposlije, u što. Ali iza svega toga, sve te huke i halabuke, morila me je neka tuga, umor, spoznaja, da sve to nema zapravo nikakve svrhe i da je sve to samo strah, prekrivanje unutrašnjosti, zabašurivanje i varanje same sebe. Htjela sam voljeti, biti voljena od nekoga, tko bi bio moj gospodar, a ne sluga.

Zar da mi poslije sedam ljubavnika, što sam ih imala u ove četiri godine, poslije sedam razočaranja, što sam s njima doživjela, jer nisam u njima ništa drugo našla do najobičnije, najsebičnije ogavne mužjake, standart sprave za uživanje, to sve skupa ne dosadi i ne popne na vrh glave. Nigdje ničega dubljeg, ničega jačeg, nikakve veze, koja bi me privezala uz kojeg od njih do tijela i banalnosti postelje. Dosadni razgovori kao u lošim filmovima, njemačkim operetama. A ja sam imala i dušu, ja je imam, nitko to nije htio, nitko se potrudio, da je opazi. Ta ja nisam bludnica, a i one najposlije imaju nešto, što ih drži i veže za svijet. I polagano, polagano, neosjetno, ne znajući ni sama kako, u mene se ponovo useljavao Nenad, tako različit, tako osoben, tako svoj među ostalim. On, koji me je jedini istinski volio, na to sam nadošla u kasnijim razmišljanjima! Svaki čovjek, svaki čovjek pronađe nešto, od čega napravi ikonu, napravi kip, da mu se divi, da mu se klanja, da ga obožava. Jer kako bi se onda moglo živjeti na svijetu — bez ikona! Svaki je čovjek praznovjerni idolopoklonik. O njega objesi svoje osjećaje, misli, želje, razmatranja, u njega udune svoju dušu, duh i san. To smo možda mi sami, ja, koje volimo, jedino naše milo ja, kojem pozajmljujemo tuđi, toga drugoga lik. Ta čovjek ništa drugo i ne radi u životu, do što pravi smicalice sa samim sobom i s drugima.Tako je i Nenad bio za me jedna od onih velikih, čudnih varka, kojima se čovjek obmanjuje radi životnog sklada i mira. Ja ga se više nisam ni sjećala, kako izgleda, nisam ni znala, kakav je uistinu — meni je ostao samo u pameti netko, tko nije klečao preda mnom, tko nije moljakao, netko, tko je imao ponosa i volje, tko mi nije pripovijedao o igrankama i filmovima, nego o čudnim, ludim stvarima, koje kasnije nisam čula ni s jednih muških usta. To je bio on. On!

Pa je najednom i iskrsnuo, posve neočekivano. Zatekao me nespremnu, učinio me zbunjenom, nemoćnom. Htjela sam, da bude moj. Poslije sedam nitkova. To je bilo samo njegovo. Odvukla sam ga k sebi, sve mu rekla, sve, da ga volim, da sam ga uvijek voljela. Bio je umoran, smiješio se svojim čudnim, mekim, ali ipak odlučnim smiješkom. I ništa mi nije govorio o sebi. Mjesec dana bio je sa mnom i najednom ga je nestalo. Zašto sam ga pustila, zašto, zašto? Je li se osvećivao, htio poigrati, kao i ja nekad s njime? Dobio je eto zadovoljštinu, patila sam i plakala. Neka se vrati. Ja sam dobra, ja sam ponizna, pokorna mala ropkinja. Nema ga. Gdje je, gdje je on?

Beba ušuti i upitno pogleda Rodinana.

Rodinan mirno ustade i odvrnu svijetlo. Blijesak sijalice srebreno se preli po sobi, oštreći obrise. Tišina je rasla, bivala sve veća. Riječi, što su visjele na njegovim usnama, ostaše. On ne reče ništa. Čemu? Riječi su suvišne. Ona stoji tu lijepa, staklena, porculanasta. Tramvajske žice u visini prozora. Svijetla se izmjenjuju, varnice. Zlatne, crvene. Sedam dugih udaraca otkuca.

— Sedam sati — trže se Beba. Svijetlo je bilo stavilo stvarnost između njih. Samo se u tami čine ispovijesti.

— U sedam me je rekao čekati pred radnjom, jesam li ti to rekao? On nije bio ništa rekao. Ja ću ti ga dovesti.

— Ne, dat ću ti pismo. Već sam ga unaprijed spremila. Ona priđe stolu i pruži mu omot. Daj mu ga, ako ga vidiš, ja ću sutra popodne svratiti do tebe...

Začudi se, kad ugleda u svojoj sobi svijetlo. Tko je? Ključ je bio u bravi. Na najveće začuđenje otvori mu Beba. — Odaklen ti ovdje? — zapita zabezeknuto.

— Čekala sam tebe. Ako ga nisi našao, vrati mi pismo

— Što?

— Pismo.

— Bio sam s njim, evo ti odgovora. Kasnije ću ti rastumačiti.

Stajalo je:

»Između mene i tebe je moja mladost. Prešao sam preko toga, mislio, da sam taj zid preskočio. Draga moja, ja sam te volio onda prije šest godina, možda i sada. Ali kroz šest godina koješta se događalo sa mnom, ono, što ti ne možeš ni zamisliti. Jednu djevojčicu otrgao sam od doma, od roditelja, od vjere, Boga, društva. Da li sam to smio? Bila bi dobra majka, dobra supruga. Ovako nije bila ni jedno ni drugo, pa čak ni ono, što sam ja htio od nje učiniti: slobodan čovjek. Onaj dan, kad nisam više tebi došao, susreo sam je na samrti. Jadno je priznati, ali bio sam posve već zaboravio na nju. Pitam te, smijem li se ja više vratiti u zlatni kavez tvoje ljubavi i imutka, a druga žena, koju sam zaveo i koja je zbog mene potonula u kalu bijede, sad je mrtva i nema tih suza ni tih kajanja, koje je više mogu povratiti.

— Kažnjavam samoga sebe i velim: ne ćemo se više nikad nas dvoje vidjeti . . .«

ANTUN DABINOVIĆ, ZAGREB

DUALIZAM U POVIJESTI

Svako novo pokoljenje traži poseban način prikazivanja prošlosti. S političkim iskustvima oštri se historički vid. Mnogo tih događaja, kojima prije svjetskoga rata nismo obraćali pažnju, dobiva tim velikim doživljajem svoju posebnu značajnost.

Daleko su vremena, kada je epod sa svojim štapom skandirao u hladu dodonskih hrastova Homerove pjesme, i kada su ljudi na dvoru u Ferrari slušali Ariostova čitanja o lijepim damama i vitezovima, bitkama i ljubavi:

Le donne, i cavalier, l' armi, gli amori,
Le cortesie, le belle imprese io canto.

Nije mitologija uzalud stavila povijest pod okrilje muze Klio. Povijest je naime bila i onda čisto pjesništvo. Neobične zgode, junački pothvati, čudesni doživljaji — sve to mora primamiti ljude, koji su tražili od historije zabavu i razonodu. Ilijada i Odiseja, Nibelungi, Cid, Mahabárata i Ramájana, langobardske kraljevske priče, naši epski ciklusi, sve to ima jednu svrhu: da budi i da veže interes primitivne publike.

No, ako su epske priče posebna atrakcija svečanih gozba na dvorovima anakta ili velikih seoskih sajmova sve jedno da li prilikom hramovske i crkvene svečanosti ili prilikom koje velike svadbe, zahtijevaju ozbiljnija vremena, da se pojedine važnije zgode zapišu. Na mjesto zračne, sunčane epske poezije, začinjene masnim jelom i pićem, dolaze nezgrapne bilješke od ljudi, koji su više naviknuti da rade mačem nego perom. Stare kronike Asiraca, Egipćana, Hetita, američkih Indijanaca, samostanski i dijecezanski ljetopisi, kraljevske i arhontske liste, popisi svećeničkih kolegija u Rimu i u Grčkoj, konzularni fasti, koledari, rodoslovi.

Iza vedrine epskih krilatih prikaza, udešenih za žamorno veselje župnih krajeva, iza suhoparnosti praktičnog pamćenja ulazi u povijest odjek gradskih nesuglasica. Herodot je još uvijek napola u grčkom srednjem vijeku. Ali se već kod Tukidida može osjetiti, koliko se god on držao najstrože stvarnosti, odjek poli-

tičkih borba u Ateni između demokrata i konzervativaca. Isto će tako Polibije u svojim »Pragmatima«, — pragmata znače naime državne poslove, — tumačiti svojim zemljacima i potomstvu, zašto je propala sloboda bogate Kartage i kulturnije Grčke i zašto je moralo doći do pobjede kulturno zaostalog, ali u svojoj praktičnoj organizaciji nenadmašivog Rima. Tko nije primijetio kod Tita Livija konzervativnu crtu, koja je toliko odgovarala političkim sklonostima Oktavijana Augusta? Tko nije opet imao prilike da osjeća ponos i zadovoljstvo Trajanovih suvremenika u Tacitovu pakosnom opisu historije prvih cezara?

Ali i carski Rim je doživio, poslije zlatnog i srebrnog, svoje željezno doba. Na pragu između staroga i srednjega vijeka stoji novi prikaz o bitnosti i o zadaći historije, Augustinovo djelo »De civitate Dei«. Hiponski je biskup proveo dosta burnu mladost i stajao je dugo prije svoga obraćenja pod utjecajem Manihejaca. Zato se našlo ljudi, koji njegovo shvaćanje historije kao opis borbe između dobra i zla nadovezivahu na podražaje iz Augustinovih ranijih godina. Poslije Luciferova pada, to je Augustinovo izlaganje,opstoje na svijetu dvije suprotne sile. S jedne su strane sljedbenici pakla, Kainovo potomstvo, orijentalni despoti, krivovjerni rimski vladari, a s druge je strane Crkva. Borba između Božje i Sotonine djece ima da traje do prestanka svijeta. Sljedbenici dobra bit će izloženi napastovanjima i progonstvima. Ali će naposljetku, tik pred samim Sudnjim danom, načelo dobra iznijeti pobjedu, i Crkva će nadvladati sve svoje neprijatelje. Historija je dakle »sudište Božje«. Događaji se nemaju tumačiti ljudskim mjerilom, nego samo »sub specie aeternitatis«, »s pogledom upravljenim na našu prekogrobnu postojbinu«.

Borba za i protiv Augustinova historičkog dualizma može se pratiti do najnovijega vremena. Ali je usko skopčano s njom pitanje, kako se imaju tumačiti Augustinovi navodi. Već su Viklif i Hus nastojali da svoje nazore oslone na Augustinove izreke. Dalje će na tom putu ići Luther i Melanchton. Za njih nije Augustin ni htio da historiju prikaže kao opis borbe između rimske Crkve i njezinih protivnika. Kada je Augustin napisao svoje djelo, tvrde oni dalje, — nije papa vladao cijelom Crkvom, nego

samo rimskom biskupijom, pa je stoga bio podređen u političkom i u crkvenom pogledu, — otuda supremat Henrika VIII., — rimskom caru. Rimski je car bio naime »imperator et pontifex maximus«, vladar i vrhovni svećenik. Dualizam sv. Augustina nema dakle značiti, kako se to tumači s katoličke strane, oprečnost između rimske Crkve i njezinih protivnika, nego oprečnost između duha, t. j. načela dobra, i materije, t. j. načela zla. Duhovnost je naime po tome oslonjena na Boga, a tjelesnost na Sotonu.

Augustinov dualizam našao je svoga vatrenog zagovornika u »govoru o svjetskoj povijesti«, što ga je Bossuet upravio francuskom dofenu, sinu Luja XIV. Bossuet je u starobiblijskom zanosu gledao na historiju kao na izraz imanentne Božje pravde. Francuski je narod, za njega, isto kao izraelski, izabrani narod. Njegova konačna pobjeda je zapisana, tvrdio je dalje Bossuet, u Božjim odlukama.

Bossuet je bio na glasu kao izvrstan propovjednik. Njegov je ugled na dvoru Luja XIV. stajao izvan diskusije. Zato se dugo nije usudila da pokaže kritika protiv njega. Ali poslije smrti Luja XIV., a osobito poslije sloma Lawove banke, čuli su se protiv Bossuetovih pogleda dosta oštri prigovori. Montesquieu i d'Argenson su naime postavili ovu alternativu: ili historija jest izraz imanentne Božje pravde, a onda kako to, da je politika pravovjernog Luja XIV. doživjela neuspjeh, dok je uspjeh bio na strani njegovih krivovjernih protivnika, — ili historija nije izraz imanentne Božje pravde.

Voltaire će pače neposredno poslije sedmogodišnjeg rata g. 1765. izaći sa svojom znamenitom filozofijom historije u svojem mnogo čitanom »Essai sur les moeurs«. Njegove će misli dalje izgraditi Herder u svojem »Uvodu k idejama filozofije povijesti« (1784.). Filozofija historije, tvrdio je Herder, pripada kao samostalno područje u čistu filozofiju, isto kao što tamo pripadaju filozofija vjere, filozofija prava i t. d., jer prikazuju ona poglavlja vjeronauka, prava, historije, koja pripadaju u filozofiju. Za historika, tvrdi opet Herder, prijeko je potrebno, da prouči veze između historije i filozofije. Učenje filozofije nije za historika luksus, nego potreba. Historik treba naime da je svijestan onoga,

što treba da radi. Stručnjak se vara, kad misli, da ga ne vežu opća logična načela. Doduše, prije se nije mislilo na to. Ali već tim, što historik sudi o događajima i ljudima, vrši on, svijesno ili nesvijesno, svoju historičko-filozofsku zadaću.

Herderovi pogledi, a još više Voltaireov »Essai sur les moeurs«, ispunjen blistavom dokumentacijom i napisan uvjerljivom toplinom ovog majstora francuske proze, značili su osjetljiv udarac Bossuetovim nazorima i dosljedno tome, Augustinovu dualizmu. Ideja prosvijetljenosti nije naišla na dovoljno snažna protivnika. U Francuskoj su dalji pisci išli Voltaireovim tragom, i osobito će Rousseau u svojem »Contrat social« i u svojem »Discours sur l'inégalité« razviti do posljednjih granica svoja načela jednakosti i povratka k prirodi i time udariti temelje ideologiji francuske revolucije.

Doba poslije bečkoga kongresa doba je romantizma i Görresove konzervativne škole. Ali je već poslije srpanjskoga prevrata 1830. g. umni pravac Francuske nadovezao na uspomene iz revolucije. G. 1837. izdaje Auguste Comte svoj »Cours de philosophie positive« i time postaje začetnikom materijalističkog pravca u historiji. Dok su naime sve do Comtea i najžešći protivnici konzervativnih ideja deisti, dok su još Kant i Hegel zastupali stajalište imanentnih etičnih zasada, znači Comteovo stajalište prvo svijesno ograđivanje od moralnih faktora u historiji. O Bogu, — tvrdi Comte, — ne možemo znati ništa pouzdano. Apstraktne filozofske spekulacije ne mogu nas zadovoljiti. Jedino nepobitno i pozitivno jesu stvarni događaji. Zadaća je naša stoga, da proučimo njihovu bitnost i zakone njihova razvitka. Tu treba razlikovati tri razvojne faze. Tokom prve od njih misle ljudi, da je sve, što se odigrava oko njih, djelo natprirodne sile. Kasnije će se pojedinac truditi, da tumači stvarnost time, što dijeli i razlikuje bitno od nebitnog: njegov način prikazivanja bit će metafizičan i apstraktan. U trećem razvojnom stepenu, u pozitivizmu, bit će dosta da zabilježimo događaje i da proučimo zakone njihova postanka i razvitka. Pozitivizam nije međutim ograničen na spoznaju, nego zahvaća u sve kulturne pojave. Svako kulturno doba, — tvrdi Comte, — ima svoje karakterne crte, koje se mogu

primijeniti kod svih istovremenih individua. Utvrđenje tih zajedničkih crta zadatak je komparativne historije. Za Comtea i za pozitiviste nema dakle individualne, nego samo kolektivne psihologije. Događaji nisu posljedice ličnih odluka, nego proizvod sredine. Djelovanje sredine, milieua, može se proučiti iz sociologije. Sociologija je dakle predškola za povijest.

Isticanje uloge sredine prema pojedincu ima odlučnu važnost za dalji razvoj našeg načina mišljenja. Time naime, što ne ćemo da vjerujemo u opstanak individualnog faktora u historiji, odbacujemo iz nje sve osjećajne i ćudoredne motive. Historija nije sada drugo nego primijenjeni racionalizam. U tom će smjeru Buckle napisati svoju povijest engleske civilizacije. No kad jednom individualnom nastupu ne priznajemo nikakvu odlučnu važnost, ne preostaje nam drugo, nego da na događaje gledamo sa socijalne perspektive. Činjenice su onda samo zato, da potvrđuju ispravnost postavljenog socijalnog zakona. Ova će težnja ispuniti Taineovo zamašno djelo »Les origines de la France contemporaine«. Njemu su fizičke i moralne osobine pojedinca irelevantne, dok se odlučna uloga ima pripisati geografskoj i kulturnoj sredini. Henri Bourdeau (L' histoire et les historiens) ići će korak dalje. Njemu je zadaća historika prikazivanje kolektivnih činjenica u statističkom obliku s kratkim razjašnjenjem bitnih pojedinosti. Sve ostalo nije nego prazna literatura.

Na Comtea nadovezuje svojim biološkim materijalizmom Charles Darwin. Historija nije za njega nego primijenjeno prirodoslovlje. Bitna pojava historije i prirodnih nauka je naime borba za opstanak, odnosno njezina posljedica izlučenje slabijih, prirodno odabiranje jačih, zakon nasljedstva i prilagođivanja. Postanak i prestanak narodnih jedinica vrše se po prirodnim zakonima. Darwinizam ne znači još bezbožnost, jer priznaje opstanak više sile, koja ispunja sva bića životom. Ali na polju historije znači darwinizam biološki materijalizam (Woltmann, »Politische Anthropologie, eine Untersuchung über die Descendenzlehre auf die Lehre der politischen Entwicklung der Völker«, i W. Ostwald, »Grundlagen der Sozialbiologie« i »Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaften«).

Zanimljivo je zabilježiti, da se među najoštrijim protivnicima Ostwaldova biološkog materijalizma ističu u prvom redu marksisti, t. j. zagovornici ekonomskog materijalizma. Oslonjeni na Hegelovu filozofiju, prezirno se ograđujući od svih vjerskih predaja, odbijaju marksisti svaki kompromis s drugim historičkim pravcima. Uostalom, takav im je kompromis a priori onemogućen logičnom zatvorenošću i željeznom dosljednošću njihove doktrine. Za marksista je naime glavno, pače jedino poticalo političkih pokreta i intelektualnih pobuda pojedinaca ekonomski interes, odnosno produktivno stanje. Samo ekonomske i produktivne prilike bitno su važne za društveni život. Način i stepen savršenosti u organizaciji životnih prilika ravnaju se po količini raspoloživih sredstava i po tehničkoj izrađenosti proizvoda. Te prilike odlučuju o načinu, kako da se nabave, podijele i utroše ekonomska dobra. A odnosi proizvodnje određuju ekonomske prilike, utječu na blagostanje izvjesne kolektivne, eventualno narodne skupine, i stvaraju posebne oblike mišljenja i vjerovanja. Pravo i politika, izvjesne socijalne grupacije, kolektivna kulturna slika, sve je to uvjetovano ekonomskim pretpostavkama. Ali čim te pretpostavke prestaju, čim društveno uređenje ne odgovara novim zahtjevima, mora da bude uništeno. Historija nije stoga drugo nego niz borbâ između one interesne grupe, koja je prisvojila monopol proizvodnje, i onih grupa, koje ne će da joj taj monopol prepuste. Uzroci i ciljevi tih borba ne dolaze međutim do svijesti samih pripadnika pojedine interesne grupe, jer se takve borbe redovito prikazuju kao posljedice nesređenih prilika, kao ustavne, političko-vjerske i t. d. nesuglasice. Marksisti dopuštaju doduše, da može doći i do toga, da t. zv. neekonomski faktori prolazno utječu na društveni i politički sustav neke skupine. Ali i ovi neekonomski faktori stoje redovito pod utjecajem ekonomskih prauzroka, jer samo ekonomski prauzroci odlučuju o historičkim promjenama. Zadaća historije, koliko se historija može nazvati znanošću, stoji dakle, po mišljenju marksista, u traženju i u prikazivanju tih posljednjih uzroka. I jedino u tome. Stoga je ekonomski materijalizam, opet po shvaćanju marksista, »jedino moguće znanstveno prikazivanje historičkih događaja«.

Već je prije istaknuto, da između darwinističkog i marksističkog materijalizma postoji nepremostiva opreka. Time naime, što darwinizam prihvaća načelo borbe za opstanak kao korisno za oplemenjivanje ljudskog roda, dopušta slobodnu, ničim ne ometanu konkurenciju, a baš je protiv te slobodne konkurencije (koja ima za posljedicu propast slabijega) marksizam, koji tvrdi, da se darwinizam ima ograničiti na životinjski svijet. Buržujska historija, — dodaje tome Engels, — koja se klanja pred duhovnim vrlinama »mjerodavnih faktora«, ne vidi, da su baš ti faktori samo sluge i oruđe ekonomskih pretpostavaka.

Ekonomski materijalizam je zasnovan na točnim opažanjima i omogućio je tumačenje ekonomskih veza, o kojima se prije nije ni slutilo. Tom veličanstvenom otkrivenju historičke pozadine, sugestivnoj snazi logičnih i dosljednih zaključaka mora se pripisati dobar dio uspjeha, što ga je marksistička ideologija imala ne samo kod zainteresiranih širih masa, nego i kod nezainteresiranih intelektualaca.

Upravo sugestivno djeluje pak rad ekonomskih historika. Bourginova predavanja o evoluciji kapitalizma od XI. stoljeća do velikih otkrića, Burguburreyeve studije o fenomenima cirkulacije u ekonomskom tijelu, Gonnerotove studije o francuskim prometnim sredstvima u srednjem vijeku, Trudaineova proučavanja ekonomskog razvitka, ekonomsko prikazivanje Francuske revolucije, kako su ga, ne obazirući se na Blanca i Kropotkina, usvojili Albert Mathiez i George Lefevre, Tarléove istrage o radničkim pokretima tokom francuske revolucije, pa u zadnje vrijeme Aristoisova djela o oživljavanju spekulacije i o preporodu kapitalizma u sovjetskoj Rusiji, sve su to simptomi, da je marksizam predmet ozbiljnog pretresa u sveučilišnim krugovima Francuske i Švicarske (Lausanne), a ne samo kod zainteresiranih radničkih masa i među nekritičnim pseudointelektualcima. Nema sumnje da usponu marksizma pridonosi njegova dogmatska smionost, njegova dosljednost, njegova sigurnost nastupa. Pristalice marksizma pokazuju u političkoj borbi nevjerojatno veliko samopouzdanje. Za njih uopće nema problema, nema razloga za sumnju ni za oklijevanje. Ekonomsko je poticalo ključ u kulu

znanosti, ključ, koji otvara sve brave. Sve, što je kadro da komplicira geometrijsku jednostavnost ljudskog i socijalnog mehanizma, mora se odbaciti. U ime toga je svaka osjećajnost trica. Trice su plemenita čuvstva, idealni poleti, samoprijegori, sentimentalnost. Odrešito ponavljaju marksisti, da je sve, što sačinjava bitnost današnjeg poretka, zastarjelo i preživjelo, da su sve nade i očekivanja nedavne prošlosti neostvarivi, da je životni cilj, za koji su se zalagala čitava pokoljenja — varka. Ovo opsjenjivanje tuđinaca, strastveno suzbijanje sumnja i prigovora, kategorički zahtjev upravljen današnjem naraštaju, da žrtvuje svoju životnu radost i svoje blagostanje oživotvorenju boljeg čovječanstva, sve to zbunjuje mlađe ljude. Ali tko nam jamči, da se ti ljudi ne varaju i da njihova neumoljivo dosljedna logika zbilja znači ključ za svijetlu budućnost?

Između ljudi, koji sumnjaju u tu mogućnost, valja spomenuti Fredericka Williama Maitlanda, čiji su izabrani eseji baš nedavno izdani ponovno od sveučilišne štamparije u Cambridgeu. Uzimajući u pretres političke dogmatizme prošlih vremena i sadašnjega vremena, dolazi Maitland do zaključka, da je nejednakost na svijetu ne samo neizbježiva, nego upravo korisna, jer je to nužni preduvjet za životnu borbu i za svaki društveni i kulturni napredak. Dosljedno tomu ne vjeruje Maitland ni u budućnost marksizma. Koliko nije od prošlosti do danas izašlo na površinu političkih vjerovanja, koja su tvrdila, da im pripada monopol istine! I koliko se puta nije pokazalo nakon malo vremena, da ta integralna cjelovita istina ne samo nije cjelovita, nego ne sadržava ni četvrti dio istine. »Pustite nas da zaronimo u polutamu, ne na slijepu sreću, nego namjerno i znajući, što radimo, razmislimo o svim mogućnostima, pa ćemo doći do zaključka, da i onda, kad bi cijelo čovječanstvo sačinjavalo jednu jedinu društvenu klasu, opet bi bilo ljudi uvjerenih, da politički program znači samo pitanje, dok bi drugi izašli s tvrdnjom, da ono znači rješenje.«

Maitland ima čudnovat način, da u bezazleno ruho umije skriti krupne misli. Ovaj citat može poslužiti kao primjer. Jer ako pažljivo pratimo tok njegova razlaganja, možemo se dosjetiti, da je upravo pogodio karakterističnu pojavu svih revolucija, t. j. tragični nesporazum između teoretičara i praktičara revolucije, koji redovito nastupa i mora bezuvjetno nastupiti, netom je revolucija prevršila svoju kulminaciju. Od trenutka naime, kada je prevrat izvršen i kada revolucionarna vlada treba za svoju svagdanju zadaću onaj isti autoritet, što ga je morala oboriti, da se dočepa vlasti, nastaje neminovan, tragičan konflikt u njezinim redovima. Dvoboj između Verquiauda i Robespierrea, između Trockoga i Staljina, giljotina u Francuskoj, strijeljanja u Rusiji neizbježive su posljedice revolucionarnog stanja. Borba između onih, koji svoj program smatraju kao pitanje, i onih, koji ga hoće nametnuti kao rješenje, borba svih revolucija, logična je posljedica baš onog dualizma ljudske prirode, o kojemu nosioci revolucionarne ideologije nikako ne će da vode računa.

Dualizam ljudske prirode, kontrast između osjećaja i stvarnosti, između teorije i prakse, između pitanja i rješenja, između onoga, što bi moralo biti i onoga, što jest, zar je to tako nuzgredna, beznačajna pojava, da možemo pisati povijest ne vodeći o tome ni najmanje računa? Ovdje nije mjesto raspravljanju, da li ćemo prihvatiti crkveno stajalište o besmrtnoj duši u smrtnom tijelu, da li ćemo radije pristati uz Descartesov »c o g i t o, ergo sum« ili uz Shaftesburyjev »c o g i t a t, ergo sum«. Jedna činjenica je izvan svake diskusije: »cogitatio«, — naš misaoni rad. Jedna se stvarnost ne da poreći: da je čovjek u suštini misaono biće.

Pa ako se zbilja ljudski rod pokorava kategoričnom imperativu potrebe, ako zbilja ljudi ne slušaju nego samo privredne motive, ako novac zbilja vodi kolo u političkom, u društvenom, u porodičnom, u vjerskom životu, ako je jedina ili barem glavna naša pobuda težnja za koristi, ako je zbilja taj ekonomski zakon jedino odlučan u svim ljudskim zgodama od pamtivijeka do danas pa dokle god bude ljudskog roda, ako jednom riječju prihvatimo od alfe do omege sve, što nam pripovijeda komunistička ideologija u svim mogućim varijacijama, što opet proizlazi iz svega toga? Da je čovjek kao misaono biće

uočio svoju korist i da je razmišljajući o toj stvari prihvatio pravu ili krivu odluku. Odlučni faktor nije dakle ovdje objektivno materijalno stanje, nego onaj misaoni rad, koji vodi do subjektivne odluke. Historijsko zbivanje vrši se dakle u obliku rezultante između objektivnog stanja i subjektivne reakcije. To suočenje čovjeka kao misaonog bića sa stvarnošću, to odlučivanje od slučaja do slučaja vrši se gotovo mehanično, uz isti način svagdje i u svako doba. Normalna je pojava dakle odvojeno odlučivanje od slučaja do slučaja. Pojava postaje kolektivnom tek onda, kada dolazi u opseg interesne sfere koje veće ili manje društvene skupine. Od trenutka, kada pojedinac dolazi do svijesti, da njegovo djelo nije samo njegovo, od trenutka, kada se on počinje smatrati članom, sastavnim dijelom neke interesne skupine, od toga se trenutka počinje njegov položaj socijalnoga bića. Ali, da on dođe do te svijesti, treba da ga netko upozori. A baš to upozoravanje znači u suštini najodlučniji faktor u svakom revolucionarnom pokretu. Jer, kakvo god bilo objektivno stanje, koje ima za posljedicu revoluciju, samo po sebi ono znači veoma malo. Godine i desetljeća prolaze, čitava pokoljenja iščezavaju s površine zemlje, dok se jedan čovjek ne dosjeti, da podigne odlučan poklik.

Djelo revolucije nije dakle, kako tvrde revolucionarci, fatalna posljedica nekog nemogućeg objektivnog stanja, nego je direktna posljedica subjektivnog prikazivanja inače neprimijećenih svakodnevnih pojava. Tim sugestivnim prikazivanjem svraća pojedinac pozornost, nameće drugima svoje nazore, izaziva u njih gnjev ili negodovanje. Što je veći krug tako zadobivenih pristaša, to je kod njih manja sposobnost autokritike. Ljudi su sada nošeni kolektivnom halucinacijom i postaju, u rukama jednog vođe, njegovim bezvoljnim oruđem. Do kakva stepena može ići ovo aprioristično shvaćanje općeg položaja, vidi se iz vladavine Luja XVI. U Fracuskoj su još prije revolucije Rousseauova načela prodrla do samoga kraljevskog dvora. Članovi kraljevske porodice odgajali su se po uputama iz »Emila«. I sam je Luj XVI. izučio bravarski zanat. Rousseauov poziv na povratak prirodi prisvojila je pak Marija Antoaneta

i organizirala čitavo seosko gospodarstvo u malom Trianonu. Ali ova prihvatljivost novih nazora ne samo što nije smanjila otpor sljedbenika novih ideja prema kralju, nego je čak oduzela nosiocima vlasti onu odlučnost i sigurnost nastupa, koje su im bile potrebne, da zapriječe izbijanje revolucije. Uzalud traže stoga historici francuskih događaja god. 1789. daleke, tobože neminovne uzroke toga velikog pokreta. I sam Mathiez, koji odista nije zadojen konzervativnim predrasudama, mora na svršetku priznati, da su negativne strane karaktera Luja XVI. najviše pridonijele uspjehu revolucije. Uspostavljanje parlamenta, kraljeva neodlučnost prilikom nemira 14. srpnja i 5. listopada 1789. i juriša revolucionaraca na Tuilerije (10. kolovoza 1792.) najrječitiji su primjeri za to, da je baš u vrijeme revolucije najviše pridonijelo njezinu uspjehu to, što je potpuno moralno zatajila ona osoba, koja je imala da se brani od svojih protivnika. Luj XVI. nije umio da se brani, jer nije za to bio moralno oboružan, dok je ta moralna oboružanost postojala kod njegovih protivnika. Taj dakle moralni momenat, odlučuje o uspjehu svakog pokreta. Jer u trenucima, kada se od pojedinca traži pripravnost na najveću materijalnu žrtvu, prvi je preduvjet za to, da pojedinac bude potpuno uvjeren u pravednost svoje stvari. »Iustitia regnorum fundamentum« ne znači dakle objektivno vršenje pravde, nego subjektivnu svijest, da je stvar, za koju se netko bori, odista pravedna stvar. Važnost toga moralnog faktora priznaju i sami revolucionarci. Tom moralnom, dakle subjektivnom faktoru ima da služi propaganda, zastrašivanje, omalovažavanje sadašnjosti, dočaravanje zamamne slike neke idealne, po svoj prilici neostvarive budućnosti. Time se vrši moralna priprava. Materijalno izvršenje bit će onda to uspješnije.

Takva pretežnost moralnoga faktora može se jasno primijeniti baš u samom začetku revolucionarne akcije. Ljudi, kojima zapada u dio mahanje buntovnom bakljom, redovno su naime sasvim zasebne individualnosti. Njihova duševna intuicija ide neobično duboko, tako duboko, da se ne može zamisliti bez unutrašnjeg loma ili kidanja. I budući da lomljenje, kidanje

odgovara grčkom glagolu schizo: kidam, zovu se ljudi takve vrste shizoidi (Edmond Jaloux, Les Schizoïdes, Le Temps od 31. svibnja 1935.). Fenomen shizoidizma izazvao je čitavu literaturu (Bleuler, Kretschmer, Freud, Jung, Adler, Berze, Gruhle, Pierre Janet, Krappelin, Minkowski, Claude, de Morsier i Morel, Lucan, Gilbert, Robin, Adrien Borel i t. d.), koja je opisala stanje tih »budnih sanjalaca«.

To su ljudi, koji su u doticaju sa stvarnošću doživjeli razočaranje. Bili tomu krivi lični nedostaci ili nerazumijevanje sa strane drugih, odbijaju se osobito osjetljive, često plemenite prirode od vanjskog svijeta i traže svoje duševno ozdravljenje, svoje poremećeno ravnotežje u samoći. Tu se sabiru, pa im se može dogoditi dvoje. Neki ne će uopće više da izlaze iz svoje povučenosti. Drugi će opet, bolje naoružani, zagaziti nanovo u životnu borbu. Ako im je dosuđeno, poslije drugog ili trećeg pokušaja, da postignu potpun uspjeh, može se lako dogoditi, da se razviju do značaja ljudi prodorne energije, kao što su bili, na primjer, Aleksandar Veliki, Luther, Napoleon... Neki će pak, žrtve svoje neobuzdane mašte, ići od neuspjeha do neuspjeha, bit će predmet podsmijeha i sažaljenja kao Cervantesov Don Kihot. Oni, koji se ne mogu odvažiti, da se izlože grubostima svakidašnje borbe, postaju često velikim sanjarima i ideolozima, koji će svoje umne konstrukcije izgraditi do najsmionijih razmjera. Prijelaz shizoidije u shizofreniju ne dolazi ovdje u obzir: to je bolest onih nesretnika, koji zbog duševnih i tjelesnih nedostataka ne mogu da se bar izdaleka prilagode svojoj okolini. Njihovo stanje predmet je psihijatrije.

Shizoidima, t. j. neprilagođenim prirodama, suprotstavljaju liječnici »syntone«, t. j. one ljude, koji se potpuno snalaze u svojoj okolini. Veseljaci, uvijek raspoloženi, zabavljaju svoje društvo, puni životne snage, impulzivni, rođeni za uspjeh.

Između njih i shizoida razvija se obično dosta duboka nesnošljivost. Syntoni će ljudi biti u najzdravijem smislu riječi konzervativci: oni se osjećaju dobro u društvu onakvu, kakvo jest. Shizoidi će naprotiv nalaziti, da je njihova okolina loša, pa će stoga tražiti promjene, u nadi, da će se bolje snaći pod

drugim prilikama. U tom izmijenjenom društvu, nada se shizoid, da će on i ljudi slični njemu postići onaj položaj, koji im pripada i koji odgovara njihovim težnjama. Shizoid je uvijek sklon, da idealizira svoj slučaj i da svoje težnje zamišlja kao sastavni dio revindikacija čitave socijalne grupe. No kad zamišljamo ljude, koji se ne mogu snaći u svojoj okolini, moramo u isto vrijeme zamisliti i okolinu, koja traži od pojedinaca veliku, ne svakom urođenu sposobnost prilagođivanja. Shizoidâ će se stoga naći najviše među pripadnicima tako zvane društvene elite. K njima treba brojiti i pripadnike skromnijih društvenih slojeva, koji trpe od toga, da, premda su umno sposobniji, nemaju pristupa u bolje krugove (Voltaire, Rousseau). Sve do same revolucije rekrutiraju se najžešći buntovnici iz plemstva ili iz bolje buržoazije. Montesquieu, d'Argeson, Voltaire i čak sam Rousseau ljudi su, koji su se kretali u aristokratskim sredinama. Isto se može reći i za Ruse, počevši od Puškina pa sve do Tolstoja. Pa i neposredni pobornici francuske revolucije redom su iz privilegiranih krugova: Lafayette, Talleyrand, Mirabeau s jedne strane, Lenjin i Tuhačevski, s druge. Velika masa, za koju ti nezadovoljnici tvrde, da se bore, rijetko kada ima i blijedu predodžbu o pravima, koja bi joj morala pripadati.

Revolucije nisu naime prouzročene ekonomskim nego moralnim bolestima. Engleska je bila moralno nezdrava već u Shakespearovo vrijeme, čitavo pokoljenje prije pogubljenja Karla I. Isto je tako izmoreno shizoidizmom čitavo pokoljenje prije pogubljenja Karla I. Isto je tako izmoreno shizoidizmom čitavo pokoljenje prije revolucije, pisci francuske prosvijećenosti i ruski pisci iz druge polovine XIX. stoljeća. Ali svi shizoidizmi ne vode do revolucije. Velika njemačka kriza, ispunjena samoubojstvima Mercka (Mefistofelesa), Jerusalema (Werthera), Henrika Kleista, Raimunda, Charlotte Stieglitz i ludilom Hölderlina, Lenza i Lenaua, nije svršila revolucijom, nego, isto kao engleska, francuska i vjerojatno ruska revolucija imperijalizmom.

I Francuska poslije 1870. god. pruža nam čitav niz shizoidskih pojava. Pisci kao Jacques de Lacretelle, Louise de Vilmorin, Jean Marteau, Marguerite Yourcenar, Georges Pillement, Marcel Brion, André Thérive, Jean Giraudoux, Julien

Green, Francis Carco, Pierre Mac-Orlan pripadaju bez sumnje shizoidizmu. Akademija Goncourt ima i tu svoje predstavnike: Joris-Karl Huysmans, Élémire Bourges...

Da ima shizoida u poslijeratnoj atmosferi, nije nikakvo čudo. Nema sumnje, da je prizor, što ga pruža moderni svijet, prilično mučan, kada toliki broj ljudi osjeća potrebu, da od njega odvrne svoj pogled. Nisu samo ratovi skrivili, nego orgije sve razuzdanije spekulacije, trka za lastima i slastima, sve veća nesigurnost, novčane krize, nesređenost i neuravnoteženost duhova, teškoće svakodnevnog života, potpuna degradacija karaktera, slom individua, osuđena da bude točak na kolima, njegovo zarobljivanje pod autoritativnim režimima, koji pojedinca ponizuju do značenja beznačajne brojke i nastoje da ga zasite egalitarnim formulama. Nije čudo, da je takva atmosfera upravo stvorena za proizvođenje shizoidizma. Jedna za drugom ruše se moralne vrednote. Kako da tu prazninu ispuni nekoliko suprovih fanatizama, koji su jedva kadri da zadobiju masu, otupljenu propagandom, i izvjestan broj očajnika, umornih od duševne borbe, koji traže zaborav, pa ma otkud došla?

Kada se sve te okolnosti drže pažljivo pred očima, postaje veoma teško prihvatiti onaj linearni način opisivanja prošlosti, koji u tolikoj mjeri odgovara nazorima ekonomskog materijalizma. Revolucije nisu nikad bile proizvod materijalne bijede. Ropstvo je trajalo čitave hiljade godina prije nego što je malen broj plemenitih ljudi započeo pokret, da se ono ukine. Ljudska se nejednakost podnosila bez natezanja od nezapamćenih vremena, dok nije odjeknuo svijetom krik jednog Rousseaua. Isto je tako bilo i radnika i tvornica barem dva pokoljenja prije nego što su izagnani intelektualci formulirali radničke zahtjeve. Bez sumnje su svi ti zahtjevi izazvani i izvjesnim materijalnim pretpostavkama. Ali je trebalo misaonog rada istaknutih ljudi, da te pretpostavke uoče i da im potraže lijeka.

Historija se stoga ne može zamisliti, tumačile se stvari kako mu drago, jednostrano. S jedne je strane historički subjekt, pojedinac, a s druge historički objekt, situacija. Bez točnog ispitivanja jedne i druge komponente nema stručno vjernog opisa prošlih događaja.

VLADIMIR NAZOR, ZAGREB

MICHELANGELO BUONARROTI LODOVICO BECCADELLI I DUBROVNIK

O dubrovačkom nadbiskupu Lodoviku Beccadelliju, za koga neki misle, kao da je — možda — nagovorio Tiziana, da dođe k njemu u Dubrovnik, informira nas Nova talijanska enciklopedija na ovaj način:

»Rodio se u dobroj obitelji u Bologni 29. siječnja 1501. Postigao doktorat za građansko i kanonsko pravo, ali ga prijateljstvo s Giovannom della Casa, s kardinalima Contarinijem, Poleom i Bembom — kojima bijaše tajnikom u važnim misijama — povede na književno polje. Pratio je god. 1538. kardinala Reginalda Pole na pohodu nekolikih evropskih dvorova, da bi se navela Engleska vratiti se u krilo katoličke crkve, i na tom putovanju pruži mu se prilika obaći Carpentas, Valchiusu i Sorgu, pune uspomenâ na Petrarku. S Contarinijem pođe na dijetu u Ratisboni; a nakon smrti Contarinija, koji ga je mnogo cijenio, papa Pavao III. povjeri mu odgoj svoga nećaka Ranuccija Farnese, koji god. 1546. postade kardinalom i bi imenovan legatom Ankonske marke, gdje mu Beccadelli bijaše generalnim upraviteljem. Kad to svrši, papa Julij III. posla god. 1550. Beccadellija kao apostolskog nuncija u Veneciju, gdje je Beccadelli bio rado viđen. Kad i ta nuncijatura mine, bi dne 18. rujna 1555. imenovan nadbiskupom u Dubrovniku; god. 1561. poslaše ga na koncil u Trentu. Ostavi, zbog bolesti, koncil, a toskanski ga duka Cosimo I. izabra odgojiteljem svog sina Ferdinanda. God. 1564. duka ga pozove na prepozituru crkve u Pratu, gdje je otada živio, i umro dne 16. X. 1572.

Od njegovih književnih radnja, kojih je mnogo bilo, izađe za njegova života, ili kratko vrijeme poslije njegove smrti, samo »Život Petrarke« (»Vita di Petrarca«), kojim brani platonsku ljubav velikoga pjesnika kao i platonske ljubavi kardinala Bemba, Polea i Contarinija. Mnogo je njegovih rukopisa u knjižnicama u Bologni i u Vatikanu; iz njih je, koncem XVIII. vijeka,

crpao i objelodanio važno gradivo Morandi, ali bi se moglo i moralo još ispitivati.

B i b l: G. F a n t u z z i: »Scrittori bolognesi«, II. pp. 5—27; A. B o n f i o l i: »Elogio di Mons. L. B.«, Bologna, 1790; G. B. M o r a n d i: »Monumenti di varia letteratura tratti dai manoscritti di Mons. L. B.«, Bologna, 1797—99, voll. 3; V. C i a n: »Intorno a L. B.« in »Nuova Antologia«, 1. VII. 1904.«

Tako u Enciklopediji. Ali je sve to malo i nepotpuno, napose s obzirom na Beccadellija kao nadbiskupa dubrovačkog; njegov se episkopat jedva spominje, a Beccadellijevo se biskupovanje u mukama rodilo. O njegovu rukopisu »Storia di Ragusa« (»Povijest Dubrovnika«) niti riječi. Ne spominje se papa, koji ga u Dubrovnik posla, ni zašto ga posla. I datum njegova imenovanja za nadbiskupa u Dubrovniku ne slaže se — s obzirom na mjesec — s datumom soneta, što ga Beccadelli posla Michelangelu Buonarrotiju, kad se novi nadbiskup poče spremati da putuje preko Apenina i Jadrana u Dubrovnik. A i podaci o čuvanju Beccadelijevih rukopisa kao da nisu potpuni, jer po informaciji, što je imam iz Rima, nadbiskupova se djela moraju tražiti i drugamo. (U Vatikanskoj nema ništa s obzirom na Buonarrotija i na Dubrovnik).

Kod slovenačkog pjesnika Al. Gradnika, koji je na slovenski preveo sve Michelangelove sonete, naišao sam na ove knjige: C. G u a s t i: »Le Rime di Michelangelo Buonarroti« (Firenze, Le Monnier, 1863); Dr. C. F r e y: »Die Dichtungen des M. B.« (Berlin, Grote, 1897) i na T h o d e o v u knjigu prijevoda Michelangelovih stihova na njemački jezik. I evo na što sam po njima mogao doći s obzirom na Buonarrotija, Beccadellija i naš Dubrovnik.

Možda godine 1554. (najkasnije pak u prvim mjesecima 1555.) Michelangelo sastavi ovaj sonet:

Le favole del mondo m'hanno tolto
I tempo dato a contemplare Iddio;

Né sol le grazie suo poste in oblio,
Ma con lor, più che senza, a peccar vòlto.

Quel c'altri saggio, me fa cieco e stolto.
E tardi a riconoscer l'error mio.
Scema la speme, e pur cresce 'l desio
Che da te sie dal proprio amor disciolto.

Ammezzami la strada c'al ciel sale,
Signor mio caro, e a quel mezzo solo
Salir m'è di bisogno la tu' aita.

Mettimi in odio quanto al mondo vale,
E quante sue bellezze onoro e colo,
C'anzi morte caparri eterna vita.

S obmama ljudskih gubim vr'jeme kada
Mišlju bih morô promatrati Boga;
Milost s Nebesâ u zaborav mi pada,
A, čak i uz nju, pl'jen sam gr'jeha svoga.

Što druge mudro, mene sl'jepo i ludo
Gradi; i kasno gr'jeh svoj vidim. Nade
Nestaje, ipak žud mi rasti znade
Da skineš s mene samoljublje hudo.

Raspolovi mi put što k nebu vodi,
Gospode dragi, a tvojom pomoći
Uz put ću ostali u visinu doći.

Nek mrzim, što nam na svijetu godi:
Ljepote sve što sad im, skrušen, služim;
Te, život vječni, dok sam živ, zaslužim.

Posla ga — uz pisamce — svome prijatelju Jurju Vasariju (Giorgio Vasari), slikaru i čuvenom arhitektu, da ga dade I. Fr.

Fattucciju (messer Giovan Francesco Fattucci), a posla ga također i Beccadelliju možda znajući, da će na njegovu poruku (»Proposta«) prelat odgovoriti sonetom (»Risposta«) s istim srokovima.

A Beccadelli to i uradi. Evo njegove »risposte«:

RISPOSTA DI MONSIGNOR BECCADELLI

scritta quando andava arcivescovo di Ragusa
(1555, marzo)

Con passo infermo, e bianca falda al volto,
E per lungo camino e tempo rio,
Lascio voi, Buonarroti, e la m'invio
Ove il nome romano è mal' accolto,

Dura la strada, e più la causa molto
Ch'a l'andar mi faria dubbio e restio:
Se non che miro a chi per noi morio
Su 'l duro legno, e fu per noi sepolto,

E revisse per noi, fatta immortale
La nostra carne: in lui spero, e consolo
La virtù del mio cor quasi smarrita.

E se per via questa mia spoglia frale
Manca, pregate che felice volo
L'anima porti al suo Fattor unita.

ODGOVOR MONSIGNORA BECCADELLIJA

napisan kad je išao u Dobrovnik za nadbiskupa
(1555, u ožujku)

Bolesnih nogu i s'jedih vlasi, u dane
Kad, uz put dug, me čekaju oluje,
O Buonarroti, od vas grêm u strane
Gdje rimsko ime zlo se dočekuje.

Dă, put je tvrd, a uzrok tom je bio
Još tvrđi, tako, da se ne bih dao
Maknut, al Onog sjećam se, što htio
Umr'jet na križu, te je u grob pao

Da uskrsne, a za nas, i učini
Pŭt našu time besmrtnom: njim sade
Tješim i dižem hrabrost, što mi pade.

A, putem t'jelo ako grob mi primi,
Molite da se moja duša digne
Uvis i sretno k svome Tvorcu stigne.

Srokovi Beccadellijeva soneta nisu — po pravilima »risposte« — iste riječi, al su svuda istog zvuka kao i Michelangelove rime. Sadržaj Beccadellijeva odgovora ne osvrće se pak ni najmanje na duševne muke, o kojima veliki kipar govori u svojoj »proposti«. Beccadelli je sada trpio svoju vlastitu muku. Novi papa Pavao IV. (iz obitelji Caraffa) nije mu bio sklon; gledao je, da ga što dalje makne; imenova ga zato nadbiskupom u dalekoj »barbarskoj« zemlji onkraj Jadrana, u Dubrovniku. I Beccadelli je sav zaprepašten. »Tvrd je put, a veoma tvrđi u z r o k, tako da sâm ne znam bi li otišao i kad bih otputovao (»dura la via e più la c a u s a molto«), tuži se prelat kiparu. Nije šala za takva Talijana i·ići u kraj, gdje se zlo dočekuje, što i tko nosi rimsko ime (»ove il nome romano è mal' accolto«). Već mu je 54 godine, sijed je i bolestan, a put je dug preko gora i preko mora, nevrijeme vlada. Boji se, da ne će živ stići i preporuča dušu Bogu. Po datumu njegova prvog soneta Michelangelu (u ožujku 1555.) oklijevao je dugo; tek u veljači 1556. on je na svome mjestu u Dubrovniku i šalje odanle Michelangelu ove stihove:

PROPOSTA DI MONSIGNOR BECCADELLI

(15556, febraio)

Se quando l'alpi e la tedesca neve
Con speranza passai di tosto avere
Roma e te, Michelangelo, a vedere,
Mi fu però la dipartenza greve;

Or che piega a l'occaso il mio di breve,
E gran mare mi vedo innanzi, e schiere
D'aspre montagne a tergo, e genti fiere;
Pensa l'animo mio qual esser deve!

Solo mi regge una superna voce
Che parla dentro al cor ad ora ad ora,
Dicendo: piglia questa nuova croce

Per scala al cielo; ove farai tu ancora
Se vivo passi la terrena foce,
Co 'l Buonarroti tuo lieta dimora.

»PROPOSTA« MONSIGNORA BECCADELLIJA

(1556, u veljači)

Na putu svom, vrh snježnih gora popet,
I ako misli stale da me tješe
Michelangela i Rim vidjet opet,
Taj odlazak mi ipak težak bješe;

A sada, kad sam već na dnu svog puta,
I širno more preda mnom je, i liti
Divljih gora iza mene, i čeljad ljuta:
Pomisli kako mora meni biti!

Hrabri me samo glas, što zna da pride
S visoka te da u srce mi siđe
I reče: k nebu neka križ ti taj

Kô ljestve bude; i ako spasiš sebe,
Boravak sretan onda će za tebe
I Buonarrot'ja tvog poslati Raj.

Tužan je i taj sonet.

Prošao je novi nadbiskup, iza teška oproštaja s Rimom, Apeninske klance i vrhunce i odolio snijegu, koji on zove »tedesca

neve« (njemačkim snijegom), kao što Dante zove zimske vjetrove na Apeninu »venti Schiavi« (slavenski vjetrovi — »Čistilište«, pj. XXX, st. 87), jer sve to dolazi sa sjevera ili s istoka onkraj planina ili mora. Počekao je u Ankoni, da minu jugovine, te otplovio i stigao — nakon lutanja jugovinom čak do Zadra i bojeći se uvijek Uskokâ — napokon u Dubrovnik. Al mu je teško pri srcu. Pred njim pučina, koja ga dijeli od Italije, za njim tvrdi dalmatinski krš i čeljad ljuta, (»genta fiera«). Smatra se u progonstvu, s križem na leđima; misli opet na smrt. Pastiru se ne sviđa ni pašnjak ni povjerene mu ovce.

Te iste godine Michelangelo mu ovako odgovara:

A MONSIGNOR LODOVICO BECCADELLI ARCIVESCOVO DI RAGUSA

(1556)

Per croce e grazia, e per diverse pene,
Son certo, Monsignor, trovarci in cielo:
Ma prima ch'a l'estremo ultimo anelo
Goderci in terra mi paria pur bene.

Se l'aspra via co i monti e co'l mar tiene
L'un da l'altro lontan, lo spirto e 'l zelo
Non cura intoppi di neve o di gielo,
Né l'alia del pensier lacci o catene.

Ond' io con esso son sempre con voi,
E piango e parlo del mio morto Urbino
Che vivo or forse saria costì meco,

Com'ebbi già in pensier. Sua morte poi
M'affretta e tira per altro camino,
Dove m'aspetta ad albergar con meco.

MONSIGNORU LODOVIKU BECCADELLIJU
NADBISKUPU DUBROVAČKOM

(1556)

Milošću i putem mnogih grdnih bola
Mi ćemo nać se u Raju, o Monsignore:
No, prije smrti, ne će bit najgore
Vidjet se još i srěd tog plačnog dola.

Tvrd ako put i brda i more pr'ječe
Sastanak nov, duh naš se na let sprema
Pred svime: sn'jed i lêd ga skučit ne će.
Za krila misli lanca i sponâ nema.

Duhom sam s vama, a ronim ljute suze
Zbog mog Urbina, koga smrt mi uze;
S njim, da je živ, ja sad bih kod vas bio,

Onako kô što bijah naumio.
Drugamo smrt me njegva vuče; hiti
Moj hod gdje s njim ću opet skupa biti.

Michelangelo tješi prijatelja, veleći mu, da je duhom uz njega.

Al ima u ovom sonetu stih i pô (Michelangelo je uvijek, katkada čak i preveć, kratak i koncizan), koji nam nešto otkriva i po kojemu možemo štošta naslutiti. Kiparu je umro dugogodišnji pomoćnik Francesco d'Amadore di Casteldurante, nazvan Urbino, s kojim je on kanio doći k Beccadelliju u Dubrovnik (»Che vivo forse saria costì meco — Com' ebbi già in pensier«). Veoma ga je volio (ima i jedan Michelangelov sonet Urbinovoj udovici); bez njega ne će ili ne može k nadbiskupu. Po tome naumljenom Buonarrotijevu putovanju u Dubrovnik možemo naslutiti, da je Beccadelli već promijenio mišljenje o kraju i o ljudima svoje dijeceze, pa da je prijatelju kiparu i pjesniku o njima već drukčije pi-

sao, no u sonetu, gdje spominje divlje gore i čeljad ljutu. Tuđinac se — aklimatizirao; Dubrovnik je otmjenog nadbiskupa ipak — osvojio.

God. 1559. umire Pavao IV., te novi papa Pio IV. premješta »prognanika« u Italiju i šalje ga 1561. na koncil u Trentu.

I Talijan iz Bologne, koji je putovao Europom, živio u Rimu, vidio i Petrarkinu Valchiusu, punu potočićâ i slavujâ, promatrajući sada, pred odlaskom, Grad i otoke pred njime, sastavlja i šalje Michelangiolu sonet koji je, zapravo, namijenjen samo Dubrovniku:

A MICHELANGELO BUONARROTI
Per la partenza da Ragusa

Scogli, che di vaghezza i bei giardini
Vincete, che fiorire al mare a canto
Alcinoo facea con studio tanto
Ch' a lodarli svegliò Greci e Latini,

Poi ch' a la terra il ciel vuol che m'inchini
Et renda a lei questo penoso manto
Di che vestito ho con fatica e pianto
Valli oscure passato et gioghi alpini,

Lasciovi i duolmi; et con ardente core
Ragusa obbraccio, mia diletta sposa,
Specchio d'Illiria et suo pregio maggiore:

Pregando, che per lei pace gioiosa
Piova il ciel grande sempre, et che l'onore
Suo l'ali spieghi, ove 'l sol alza e posa.

MICHELANGELU BUONARROTIJU
pri odlasku iz Dubrovnika

O otočići, ljepši no džardini
Što ih Alkinoj, pokraj mora sinja,

Gajio pune takvih je milinja,
Da hvaljahu ih Grci i Latini,

Jer nebo hoće da se zemlji klanjam
I vratim plašt mi teški, što sam s njime
Prošao sedla gorska i doline,
O kojim samo uz plač i strah sanjam,

O otočići, zbogom! Vas ja volim
I Dubrovnik, tu diku Ilirije,
Tu dragu moju; i Nebo sad molim

Da mir mu dobar dade uz svaku sreću,
I slave da mu krila zalepeću,
Gdje sunce s' rađa i gdje sunce mrije.

»Specchio d'Illiria«, »Mia diletta sposa!« tako je klicao talijanski sonetist i prijatelj Bembov, Tizijanov i Michelangelov, dijeleći se od grada, u koji pun nepovjerenja i straha, kao prognanik dođe. Što ga, zapravo, očara i svlada? Kraj ili pitomost ljudi? Bit će jedno i drugo. Ma i koliko pjesnički zanos i retorika bojadisali nadbiskupove stihove, vidi se, da mu je svakako teško odijeliti se od kraja, koji ga sjeća čak na sretni otok Homerovih Feačana.

O drevni, uvijek živi čare našeg Dubrovnika!

Nestade slobode, i sjaja, i drevnih gosparâ, i još koješta; ali džardini blistaju i sada na proljetnom suncu.

* * *

Na kraju tih redaka, kojim sam samo htio učiniti što razumljivijim svoje prijevode i naznačiti vezu između prevedenih soneta, upućujem čitaoce — ako ih Beccadellijeva ličnost zanima — na stručnjake, koji su o tom dubrovačkom nadbiskupu kod nas pisali.

D. M. Medini progovori (po Apendiniju) o L. B. u »Povijesti hrvatske književnosti«.

Dr. A. Schneider: »Lodovico Beccadelli, nadbiskup dubrovački i prijatelj Michelangelov. Imaginaran portret rimskog prelata XVI. vijeka«. U Zagrebu, 1919. — U toj veoma lijepoj radnji Dr. A. Schneider prevodi — prozom — Beccadellijev sonet o Dubrovniku.

Najviše se pak bavio Beccadellijem Dr. J. Torbarina. Proučio je u Parmi rukopise Beccadellijevih pisama te iznio iz njih sve što se odnosi na Dubrovnik i na Dubrovčane (»Fragmenti iz neizdatih pisama L. B., 1555—1564, — »Dubrovnik«, 1929). Na temelju tog zanimivog gradiva uspio je zatim (u »Novoj Evropi« od 16. IV. 1930) da nam iznese pred oči lik humanista s onkraj mora.

Al sve to nije dosta. Još ne znamo, kako su Grad i Kraj osvojili prelata; a stara nadbiskupska gradina na otoku Šipanu — koju Beccadelli popravi i okruži cvjetnim lijehama, da u njoj ljetuje, prima goste, piše talijanske sonete i latinske distihe, dok njegov pratilac Pelegrino Boccardo slika ili muzicira — nije nam još progovorila.

PROLJEĆE 1939

1

Što hoćeš više?

Cvjetaju trešnje i kajsije,
Mirisni vjetar miluje pitoreskne krošnje.
Po tvojoj stazi ko zlato žuta pelud prska
I slutiš kraj rijeke, kraj Save, žamori tanka trska.

Opijen svijetlom, opijen zrakom, zanesen proljetnom čežnjom
putuješ vječnim običajem u susret
susretu nježnom.

Ti si dijete, ti si željan, ti sanjaš
o toplom i o lijepom.
Ti bi htio, ti bi bio
srećan u zanosu slijepom,
kad bi netko, netko nježan
s tobom pošao smjerno —
ti bi dao, ti bi znao
voljeti neizmjerno.

Mjesec je svibanj i proljeće je
i svemu se veseliš.
Ti si dijete i u svom snu
sve imaš, što poželiš.

Što hoćeš više?

U tvojoj krvi zanos života se javlja
U tvome srcu — po običaju — vječnost se obnavlja.

2

Uzalud želiš.

Za crnim stolom silnici miješaju karte.
Pokraj njih zijevaju topovska ždrijela
i vijore standarte.

Njih se ne tiče proljeće tvoje
ni slapovi tvoje krvi,
oni dobivaju —
ti uvijek gubiš.

I poginut ćeš prvi.

3

Mjesec je svibanj i proljeće je.
Tko zna, što nosi jesen?
Ti si dijete i u svom snu
slobodom si zanesen.

Sve cvate i sve se pokreće
Još malo i sve će zrëti.
U listopadu, tko bude živ,
neka se tebe sjeti.

Miroslav Feldman

USPOMENA

Davno je bilo; umorna i sama
moja je duša htjela tvoje dvore,
da potraži bijesno, zapjenjeno more,
gdje vlada studen, mokrina i tama.

Težina moga očajanja bješe
toliko moćna, da me mogla lako
srušit u bezdan, gdje bjesni tvoj pako,
a kroz valove se Nereide smiješe.

Htio sam da me ribe u dubinu
odnesu i proždru, ne ostaviv traga
ni duhu ni tijelu, ali mlada snaga

zar se mogla svijeta odreć tako? —
Na obalama tvojim tad sam, more, plako,
dok mi je šum tvoj blažio gorčinu.

MOĆ LJUBAVI

Noć mi je bila nekad mila druga,
ovit njenim plaštem ja sam budan snio,
danu i svijetlu svoj sam pogled krio
iz kog se jasno nazirala tuga.

Zora mi bješe strana. Rujna pruga
njenog navještenja nemila, dan bio
tuđin, što se u grud zavuć htio,
a put života strm i pun jaruga.

Al jednog jutra oko mojih grudi
zatrepta život, dan prostruji jasan,
i opet nađoh put do živih ljudi.

To je tvoj osmijeh bio, divna ženo,
on me oživi kao sunce strasan,
i povrati mi dobro izgubljeno.

Olinko Delorko

GOSPA AVENTIRA

U djetinjstvu ja s prozora sam gledô
na poredane lađe, nebrojene,
i kao krilo ptičice sam predô
da odletim u kraje neviđene.
I jednog dana pobjegoh iz kuće,

da prepustim se nestalnome valu.
Jest, vabilo me sveto nadahnuće
i ja u more rinuh lađu malu.
I u toj lađi ja sam otkrit htio
sve zemlje, vode i jezera tajna,
iz pune čaše ja sam vino pio,
a grijala me sama sunca sjajna.
I sa mnom išla Gospa Aventira
sva odjevena, u talasu svile,
nju pratila su do tri Mušketira,
nju pratile su iz planine vile.
I smijala se mojem ludovanju
i nudila mi pune kese zlata,
u neodoljivome osvajanju
me dovela u mjesta nepoznata.
I jedne noći ljubav darova mi,
baš puni mjesec nebom plovio je . . .
i u toj noći mi smo bili sami,
na nebu zvijezde, na zemlji nas dvoje.
I nikad više vidjeli se nismo.
San to je bio ili krasna varka?
Tek jedno pamtim, da se zagrlismo
i da je ljubav naša bila žarka.
I te je noći nastradala lađa
i udarila u pličinu neku.
Nju razbijenu i sad talas gađa
i udaranjem snažnim budi jeku . . .

Božo Lovrić

BALADA PROMAŠENOG ŽIVOTA

Žuđene usne i ženino krilo —
To što je bilo i što nije bilo
U mrak se duše zavilo i skrilo.

Uzalud se piće suza pilo
I mnogo snilo
O pustoši neprozirnih tmina,
O otrovu spleena, crnog krina,
O tajnama skrivenih zločinâ,
I našoj beznadnoj glumi u dva-tri sumorna čina.

U očima mutež mrtvih želja
I ugašen proplamsaj veselja.

Zašto bdije crni strah na straži?
Isprazne su poruge i laske.
Noću srce samo sebe traži
I skida umorno maske:
I nema buntovnika ni lika prokletog sina.
Tu neko bolesno dijete muca bez pjesme i laži
I kune starinsku igru prevare, bluda i vina.

Tako se odvija gluma u dva-tri sumorna čina,
Prokleta starinska igra prevare, bluda i vina.
Ko davno izviždan komad tragičnog Harlekina
I neka besramna pjesma na gozbi naših karmina.

OTROV SAMOĆE

Gasne u naručju breza bolesno predvečerje.
Posljednji oblaci dana na mračnom obronku kleče.
U letu sustaju ptice, pa truse purpurno perje,
Jer srce sve teže tuče i rana skrivena peče.

Već crni dolaze tkalci mrseći paučje niti,
A šume raspliću kosu i šume beznadno tmurne.
Sklopiti, sklopiti ruke i otrov samoće piti.
Noć sipa zvjezdano mlijeko iz modre biljurne urne.

Vladislav Kušan

POKORNIK SE VRAĆA K MORU

Orijaški zagrljaj tvoj
ljuljuška moje tijelo,
zar u barbarski pijani san?
More, ti ne znaš,
da ja nisam barbar ni pagan
i da je suzom kajnom
orošen moj dlan.

Ja ne dolazim k tebi,
da ti pjevam poganski himan,
nego da mislim na rajske dvore
i u tebi druga imam.
More!
Ti oholo, ti prekrasno, ti beskrajno more!

Jer što može čovjek,
što je dao sve od svoga,
nego da ode u svetu osamu,
da između mora i neba
osjeti jače blizinu Boga
i kako samo jedno
treba . . .

U duši tad tiha zarudi zora,
a srce bijeli razgori plam.
Ko val na pučini mora
čovjek je jak, jer je sam.
S nebom,
s Bogom
i s tobom,
o more,
sam! . . .

Jeronim Korner

ILIJA JAKOVLJEVIĆ, ZAGREB

PROLJETNE MELODIJE

I

Opet nam je došlo mlado, svježe, puno životnih sokova proljeće. Ono pravo, osjetljivo, koje duboko udišemo i s kojim se mazimo. Ležim u vrtu na platnenom naslonjaču i odmaram oči na mladom zelenilu. Kroz nekoliko se noći razviše pupovi divljih kestenova i snažnih hrastova, brijestova i akacija, i sve je granje osuto lišćem. Još malo, pa će i platane prolistati. A voćke su procvale, i lagani vjetrić već otkida po koju laticu behara.

Ležim u vrtu i sa zadovoljstvom osjećam, kako mi se bude stare snage, stari sni i stari, zaspali osjećaji. Svi su oni stari, no opet su novi i svježi, kao da su u bistroj vodi okupani. Novi su, kao što je i zaspala ljubav, kad se probudi, jednako nova i jednako spremna da zapliva s oblacima sanja i da pojuri u susret novim doživljajima.

Radost je sišla u mene. Zadovoljstvo, koje ispunjava čitavu dušu čovjeka. Kad je sretan već zato, što nesmetano udiše čist zrak, mirno gleda u sebe i oko sebe, i osjeća snagu, da radi bez umora. Kad je zima treskala o naše prozore, utučeno smo pitali: Hoćemo li ga opet dočekati? Našeg druga iz mladosti. Koji nas vodi smionim cestama sanja i zanosa. A danas je došao. Poigrao se zelenom grančicom i doviknuo nam: Evo me, tu sam! Moje je ime Proljeće!

Vrtom je protrčala kćerkica mojega kućevlasnika. Mlada je još, kao što je i lišće mlado. Ta istom je proživjela pet proljeća. Protrčala je i stala preda me, posipljući me svježinom svojih očiju. Čudila se, što sam tako rano ustao. Ali se i veselila. Njezin mi je smiješak pričao o uzbudljivoj radosti: da smo jutros postali jedno drugome tako blizi. Ritam se naših srdaca splitao u nepomućenu harmoniju.

— Kako ste danas rano ustali! A tko vam je pospremio sobu? Vaša je gazdarica nekuda otputovala — čudi se djevojčica i važno kreće rukama, kao da je već »velika«.

— Soba je već pospremljena, srce moje. Došla je velika koka, koja ti je o Uskrsu snijela zlatno jaje, i svu je sobu uredila. Da samo vidiš, kako je soba čista i spremljena. Divota je pogledati.

Dijete gleda, zbunjuje se i ne razumije.

— Zar i velikima dolaze koke? Eto, to nisam znala. A nije i vama snijela zlatno jaje?

— Ne, srce moje. Meni nije snijela jaje. Meni je doletjela kroz prozor, pograbila metlu i krpu, pa kad je sve uredila, opet je odletjela.

Mala se još više čudi i traži objašnjenja.

— Da to nije bila možda vaša gazdarica? Možda se ona pretvorila u koku, pa došla, da vam sobu pospremi.

— Da, dijete moje. Moja je gazdarica stara kokoš. Razumije se u letenje. Krila su joj kao u sokola.

Dijete se smije, uživa i pljeska rukama. Njegova je mašta obogaćena novim slikama. Samo da bi zaista vidjelo moju staru gazdaricu, kako kokodače, širi krila i leti kroz prozor!

U ljudskoj spodobi to bi teže učinila, jer bi za taj pokus trebalo dva prozora sastaviti. Ali kao koka, ona sve može.

— Meni je vaša gazdarica pripovijedala, da malu djecu anđeli u snu umivaju. Je li to istina?

— Istina je. Malu djecu anđeli u snu umivaju.

Opet se javlja sumnja i nepovjerljivost.

— Ja jednom nisam dala mami, da me umije. Rekla sam, da su me anđeli umivali. A mama me onda išibila i kazala mi: evo ti sada tih tvojih anđela. Jel'te, da je moja mama zločesta . . .

— Ne, mama ne može biti zločesta. Nego ti si bila zločesta, pa te anđeli nisu umili. Nisi dosta slušala mamicu.

I tako nam odmiče vrijeme u ćeretanju, bezbrižnom, kao cvrkut ptica i romon potočića. Prolazi vrijeme, kao miris plavih ljubičica, koji vjetrić donese iz grmlja, ili štropot toplih proljetnih kiša. A krv teče mirno i duša osjeća voljkost sjedinjujući se s mladom prirodom. Ćutio sam se kao onaj list na kestenu ili cvijet na trešnji, koji i ne sluti ljepotu časa, kad se do njega došulja sunčana zraka, pomazi ga i popije mu i posljednju kap rose.

*

Razgovor je utihnuo. Sklopio sam oči, mirno disao i sanjario. O čemu? Možda su se javljale uspomene? Sjećanja na vremena djetinjeg proljeća? Ne znam. Tihe i mirne rijeke skrušene radosti poplavile su srce, a pluća su udisala zdravlje i život. Nepregledna ravnica pružila se do beskraja. Ništa je nije prekidalo. Ništa. Ni grebenje mrskih uspomena ni valovi straha pred onim, što će ipak sigurno doći. Blagoslovljeni se mir prostro preko duše i čini mi se, kao da me sa svih strana spaja s vječnošću. Ležim, gledam i slušam. Ništa mi ne izmiče. Ćutim, kako iz starih, žuljavih stabala struje sokovi. Njihove pomlađene grane lagano se njišu, okićene radosnim zelenilom. Doleprša vjetar, otrgne se gdjekoji pup. Jedan, dva, tri pupa. Čitava šaka mladog, vlažnog, nježnog zelenila. Ali tko bi za njim žalio? To je raskoš bogataša, kojemu ipak dosta ostaje. Granje će dobiti svoj cvijet i plod I godinama će tako biti. Dok stablo ne popusti, klone i sruši se. Onda će biti mrtvo. Kao čovjek, kad se zaustavi optok krvi, skruti se misao i od njega ostane ukočena maska.

Ali kakva to tugaljiva snatrenja počinju izvirati? Danas sam vedar i radostan. I to želim ostati. Ništa mi ne smije sreću poremetiti. Jer došao je naš drug iz mladosti, nasmijani planinar s kitom šumskog cvijeća za zelenim šeširom. Proljeće je u vrtu, u gorama, po cestama, nad dimnjacima i pod oblacima; u nama, na nama, pred nama, za nama i nad nama; pjeva, klikće, smije se, poskakuje; i ništa, ništa ga ne smije od nas otjerati. Danas je naš rijetki, dragi, željeni gost. I neka ostane uz nas . . .

II

— Kad ja budem velika, moja će mama biti još mlada. Moja će mama uvijek biti mlada — govori djevojčica podbočivši se dražesno i gledajući me djetinjskom ozbiljnošću.

— Da, tvoja će mama biti uvijek mlada. Kako ne bi bila! I tata će tvoj biti uvijek mlad — dodajem, da se vreća obiteljske mladosti sasvim ispuni.

— Ne, tata ne će biti mlad. On već ima sijede kose. Mama kaže, da je to od velikog posla.

— — — — — ?

— A zašto tata toliko radi? Kad dođe kući, često me samo pogladi po licu i odmah legne na otoman. Kaže, da je jako, jako umoran. Meni je žao tate. Da sam ja veliki muškarac, ne bih toliko radila . . .

— A što bi ti htjela biti?

— Pismonoša. On samo šeta od jedne kuće do druge, dijeli pisma i šali se s djevojkama. Ja se rado igram pismonoše. Zar to nije lijepo?

— Da, najljepše, što biti može. Pismonoša, to je zbilja lijepo zanimanje. A ne kao tvoj tata: ravnatelj tvornice rublja i vlasnik četverokatnice. Siromah ima velike brige. Pomisli samo, kako mu je teško, kad mu koji stanar iz podruma točno o prvome ne plati stanarinu. Kad bi tvoj jadni tatica bio pismonoša, i on bi ostao trajno mlad, kao što će ostati tvoja mamica.

Djevojčica me gleda zahvalno. Ona jako voli svoga taticu, a i ja ga sigurno volim, kad mu želim, da dobije lakše zanimanje. A što bi istom bilo, kad bi postao tramvajski kondukter? Cijeli bi se dan badava vozao, bušio karte i imao torbu punu novaca.

Pa da sebi čovjek ne bi glavu prosvirao, kad pomisli na takvu okrutnu nejednakost! Jadni ravnatelji i kućevlasnici . . . Ali — o čemu ja meditiram?

Dječje naivnosti i nevinosti . . .

Kakvog uopće ima smisla grepsti po društvenim ranama? Zar nije dosta, što sunce nad nama blago sja, granje se zeleni, a voćke cvjetaju? Proljeće je došlo — sav mu se svijet veseli. I ja mu se veselim. Cijelu sam zimu za njim čeznuo. Odbacio sam teške prnje, sumorne knjige i — bacio se na platneni ogrtač, pa dišem i obnavljam se. Hoću da budem samo dio prirode, koja je također božanskog podrijetla. Hoću da prestanem misliti, raspinjati se i u sebi krvariti. Ostadoše samo godišnja doba, a možda će me i ona doskora ostaviti iza sebe. Silna je trka vremena, iako dani katkada očajno polako prolijeću. I zato hoću da se opijem današnjim danom, da na sve zaboravim i barem nekokoliko sati poživim. Da se kasnije sjetim: opet je bio jedan dan

radosti, kad su rijeke smirenja preplavile srce i njezine me ravnice sa svih strana spajale s vječnošću.

— Joj, gledajte! — prekinula me u mojim razmatranjima djevojčica. Čvrsto me zgrabila za ruku i uza me se priljubila.

— Šta je? Šta se dogodilo?

Ništa mi ne reče. Podignem glavu i otvorim oči.

Nedaleko nas, na aleji, stajao je nepoznat čovjek. Lice mu je bilo nekako modro i naduveno. Oči su užareno gledale. Odijelo skromno, ali čitavo. Kad je primijetio, da ga promatram, pristupi mi energično. Skide šešir, pruži mi legitimaciju i nekakav arak. Ništa nije govorio.

Pročitam pismo i vratim mu ga bez riječi. Čovjek je stajao nepomično. Gledao me čvrsto i odlučno. Njegov je pogled tražio apsolutnu poslušnost.

Papir, koji se ukočio u mojoj ruci, pripovijedao je mračnu historiju. Gradski je fizik na njemu potvrdio, da je Antun Nasmijani u najvećem stupnju tuberkulozan. Za rad je nesposoban s 90 posto. Preporučuje mu, da ide u Italiju na oporavak. I, gle, Antun Nasmijani, bez smiješka na licu i očima, hladan, kao da je od željeza, odlučio se na obijanje tuđih pragova, da sakupi milostinju. Njegovo se tijelo opiralo smrti. Ono je tražilo produženje svoga života. I, Antun Nasmijani je došao k meni, da traži potporu.

Dadoh mu neku malenkost i spustih se u naslonjač. Nesretnik je tiho zahvalio. Tako tiho, da ga je teško bilo čuti. I udaljio se. A mi ostadosmo sami, u troje: ja, proljeće i susjedova kćerkica. Proljeće, bezbrižno, igralo se i budilo sve životne klice. Donosilo nam spoznaju, da smo sposobni da dišemo, gledamo i radimo. Da radimo, gledamo, dišemo i, ako ustreba, prosimo. Dinar po dinar. I skupljamo kukavne svotice, da krenemo daleko, u tuđe krajeve. U tuđe zemlje hladovinu i jadovinu. I kad se razočaramo, da grčevito stisnemo usne, teško uzdahnemo i ostavimo svoj leš u prosekturi neke klinike.

— Tko je to bio? Kako je ružan! — usklikne dijete. Pogleda me radoznalo. U njegovu srcu nije bilo saučešća prema nesretniku. Naprotiv, ono ga je mrzilo. Jer nije bio lijep. Dobro

je opažalo. Bolesnik je doista bio ružan. A zar se prava nevolja uopće prikazuje u svilenim čarapama i s dukatima oko vrata? Stare prosjakinje, iznakažena lica, imaju veliku manu: što nisu mlade i ljepše. Možda bi se tada više ruku pružilo, da im pomogne. Ali može li tko pomoći nevolji, da ne bude ružna? Mojih nekoliko dinara nikako, a meni nije povjerena razdioba izvora bogatstva, da ljude pravim moćnima i bogatima, a žene vječno mladima. Zemlja je okupirana, a nasljednici osvajača i uljeza za svaki svoj suvišak traže naknadu u nečijoj muci i znoju, koji se izražavaju u novcu. Nesmetani sam dionik samo ovoga jutra, njegove svježine i ljekovitosti. I zato ću se njima napiti i opiti, dok na sve ne zaboravim: da sam se rodio i kraj laktova brojnih suputnika prohodao; mnogo buboljaka dobio i još više dana zagorčio; i da je na koncu zaborav stari domaći lijek, najjeftiniji i najuspješniji. A u smrti se najtemeljitije zaboravlja . . .

III

— Moja mama ima novu opravu. Njoj tata svašta kupuje. I ovu je kuću tata kupio za nju, a kasnije će biti moja. Kad budem velika, Vi ćete kod mene stanovati i meni ćete plaćati stanarinu. Zar to ne će biti lijepo? — tumači mi djevojčica i radosno pljeska ručicama.

— Da, sve će ovo jednom biti tvoje. Ali ima u Tuškancu jedno krasno drvo, veće od ostalog drveća. Iz njega bi se dale istesati divne igračke. Ono ću ti drvo ja pokloniti, da nešto imaš i od mene. Hoćeš li?

— Hoću, kako da ne! Ali treba paziti,da to ne vidi čuvar. Mi ćemo ga po noći uzeti.

— Da, po noći, dijete drago, da nitko ne vidi. Po noći, u mraku, po nevremenu, najsigurnije se dolazi do lijepih stvari. To ti je, drago dijete, stara istina, koju prešućuje svaka povjesnica.

— A šta je to povjesnica?

— Slikovnica za veliku djecu, mala moja, a velike djece ima vrlo mnogo na svijetu.

Djevojčica je zinula, nasmijala se i odmahnula rukom. Ništa nije razumjela. A i kako bi me razumjela, kad ni sam sebe danas ne razumijem. Dolaze mi u pohode misli, strane i nastrane, na kojima visi pečat kaznenog zakonika. A čovjek treba da ide čvrstom i uvijek desnom stranom pa i onda, kad se umoran vraća sa svojega lutanja, jer dok desno ideš i voziš, siguran si, da te štiti mač pravog poretka. Sve ima svoj put i svoje mjesto i ništa se ne smije raditi protiv propisa. Propisi su od oblasti, namijenjeni za ljude i životinje, a oblasti treba poštivati, i ako imaš kakvu posebnu željicu, trebaš tražiti dozvolu.

Toga sam se časa sjetio jednog prizora.

Bilo je o Božiću. Na ulazu jednog podzemnog zahoda stajao je blijed čovjek. Slijepe su oči lutale u mraku, a prazan je rukav visio kao vlažna, zgužvana zastava. Stajao je čovjek na ulazu tog mjesta, udisao nečisti zrak i na prekide kašljucao. Ljudi su nehajno prolazili kraj njega. I svaki put, kad bi svojim izoštrenim sluhom osjetio kraj sebe šum ljudskih koraka, sakati i slijepi mladić pružio bi ruku s nekom knjižicom i zacvilio: »Doživljaji jednog bijednika. Knjiga stradanja. Izvolite kupiti!« Cvilio je i pružao ruku s nekoliko knjižica, disao nečisti zrak, smrzavao se i kašljucao. Rijetki su ga pogledali. A još rjeđi nadarili. Knjigu nije nitko kupovao. Slijepi je mladić stajao, čekao, a njegove su mrtve oči pripovijedale više i groznije, nego mala, neugledna knjižica, što je drhtala među njegovim prstima. Tada je prošao ugojen gospodin, rumen u licu, i o nj se spotaknuo.

Bio je to tatica moje drage ćeretaljke, gospodin ravnatelj tvornice rublja i moj kućevlasnik pod pravnim kišobranom svoje vječno mlade supruge.

— Šta radite tu, propalico?! Prosjačenje je redarstveno zabranjeno. Ni na Božić ne date poštenim ljudima mira. Mogao sam radi tebe vrat slomiti. Policija, policija!

— Ja ne prosjačim, nego prodajem.

— A, ti si trgovac? čestitam. A gdje ti je obrtna dozvola? I to s nastanom u zahodu.

I čovjek se razvikao i raspalio. Svijet se počeo sakupljati, smijati i šaliti. Tamo, na ulazu. Siromah je jedva umaknuo.

— Oh, ta fakinaža! — srdilo se njegovo debelo blagorođe. — Nikada ne da poštenim ljudima mira. Ni na Božić nas ne pušta. Pa da ne puknete od jeda...

Sjetio sam se. Bilo je to o Božiću, dok je sitni snijeg posipao pločnike. Danas je proljeće. Hladne su struje otišle od nas. Nema ih više, i dugo se ne će vratiti.

A ja čavrljam s njegovom kćerkicom, obećajem joj najljepše stablo u šumi i dogovaramo se, kako ćemo ga po noći, dok sve spava, potajno uzeti.

Pa ipak sam se tresao, kao da je zima.

Drhtali su pupovi divljih kestenova i mirisale grančice behara. Platane se spremale da prolistaju. Kad dođe ljeto, pod njima ćemo se odmarati. Zatim će doći jesen s bogatim plodovima. I onda opet zima, pa proljeće, i tako bez prekida. Mijenjat će se godišnja doba. Djevojčice će odrasti u velike gospođice, još više skratiti suknje i pušiti cigarete. A život će pjevati o sušičavcu, što skuplja dobrovoljne priloge za put u Italiju. Napjev o slijepcu, što se smrzava na ulazu javnog zahoda. Rugalicu o radniku, koji u tuđem dvorištu pili drva, dok se njegova djeca smrzavaju. Tužaljku o dobrom tvorničaru, koji ne će biti vječno mlad, jer se pati odijevanjem svijeta i gradnjom stanova.

Bio sam lud. Sasvim lud. Opilo me Proljeće i pomladilo. Postao sam ponovno dječak. I počeo sam dječački, balavo i nesuvremeno rezonirati.

— Hoće li kada biti drukčije? Hoće li jedamput doći pravo proljeće i nepomućena proljetna melodija? — upitam se kao dijete, koje nije upoznalo tajnu životnog spoznanja, i pocrvenih radi vlastitog pitanja.

— Što je to danas na me sišlo? Da možda nisam na što nagazio? — rugam se sam sebi i prijeđoh rukom preko kose, na kojoj su se bjelasali tragovi jeseni.

— Ništa. Proljetne groznice i duševne prehlade. Uzet ću malo aspirina i bit će sve dobro.

DR. RUDOLF HORVAT, ZAGREB

SELJAČKE BUNE U HRVATSKOJ POSAVINI

U proljeće g. 1653. bukne seljačka buna u Hrvatskoj Posavini. Pobuniše se kmetovi grofa Mirka Erdeda na velikom imanju Novigrad (kod Ruča na Savi). Tomu je imanju pripodalo 25 sela uz rijeku Savu između Rugvice i Siska, i to na lijevoj obali: Novaki, Preseka, Oborovo, Prečno, Prerovec, Lijevi Dubravčak, Lijevo Željezno, Lijeva Luka, Lijevo Trebarjevo, Lijeva Martinska Ves, Mahovo, Setuš, Erdedska Tišina, Hrastelnica i Erdedsko Galdovo, koje se tada zvalo »Zdenče«, a na desnoj obali: Žirčica, Ljubljanica, Desna Martinska Ves, Trebarjevo Desno, Luka Desna, Željezno Desno, Dubravčak Desni, Jezero, Selo (danas valjda Suša), te Veznik (danas majur kod Veleševca).

Bunu je svakako svojim postupkom skrivio grof Mirko Erdedi. On se prije toga (g. 1648.) zavadio sa žiteljima trgovišta Jastrebarsko, gdje također bijaše vlastelin. Tamo je svađa potrajala sve do 26. siječnja 1650., kad su sporazum izradili biskup Petar Petretić, protonotar Ivan Zakmardi i podžupan Ivan Ručić.[1]) Posavci bijahu miroljubivi, te su strpljivo podnosili teške dužnosti, kad im je grof Tomo Erdedi g. 1608. naložio, da grade njegov grad Moslavinu. Posavci su podavali sve službe, koje bijahu potrebne za obranu Hrvatske od Turaka, kako to 10. kolovoza 1653. svjedoče »vlaški sinovi« ivanićke Krajine.[2])

Posavce je na bunu izazvao grof Mirko Erdedi. On je svoje kmetove mučio svakojakim nepravdama i nasiljima. Uz to je od njih tražio više daća i besplatnih služba, nego li to bijaše određeno urbarom pok. bana Tome Erdeda. Posavci su morali od svake kuće dati tjedno po 6 težaka, koji su vlastelinu besplatno radili na polju, vrtu, paši i livadi, pa u šumi, dvoru i drugdje. Povrh toga plaćahu vlastelinu 6 denara za svako jutro oranice, a 13 denara za livadu. Za vlastelinovu kuhinju prinošahu kmetovi piliće, guske, kopune i kokoši, te jaja, sir i maslac, a k tomu još desetinu raznoga žita, pčelaca i svinja. Med su smjeli prodati samo vlastelinu, koji je sebi prisvojio i isključivo pravo krčmarenja i ribarenja.[3])

Posavci sastaviše popis daća i besplatnih radnja, što su odsada voljni podavati vlastelinu. Ovaj popis predadoše grofu Mirku Erdedu, komu izjaviše, da ne smije ostaviti Novigrad, dok ne pristane na ove polakšice svojih kmetova. Erdedi ostade u Novigradu zarobljen dotle, dok ga nije oslobodio grof Ivan J. Herberstein, krajiški kapetan iz Ivanića. Kad je kasnije iz Petrinje preko Posavine u Ivanić putovao grof Valter Leslie, general slavonske Krajine, prituže mu se kmetovi protiv nečovječnosti grofa Erdeda. Leslie odluči posredovati zato, što je Erdedi bio veliki kapetan tvrđe u Petrinji, gdje su znatan dio vojne posade činili upravo njegovi kmetovi iz Posavine. Leslie sklone Erdeda, da kmetovima snizi tlaku i daće. Veće polakšice dobiše kmetovi, koji stanovahu u selima istočno od Novigrada, jer su oni u vječnoj pogibli od Turaka, koji su na svojim lađama plovili iz Bosne i Slavonije po Savi, pa napadali i posavska sela. Posavci zatraže, neka Erdedi iste polakšice dade i kmetovima u Prerovcu, Prečnu, Vezniku, Oborovu, Preseki i u Novakima, jer svi ti kmetovi pripadaju istom vlastelinstvu. Kad se razbiše pregovori, zamole kmetovi bana Nikolu Zrinskoga, neka ih on zaštiti od nasilja Mirka Erdeda. U pismu izjaviše Posavci, da vole ostaviti svoja sela, nego li služiti silovitom grofu.[4])

Ban je brzo uvidio pogibao, koja Hrvatskoj prijeti, ako pobunjeni kmetovi napuste svoja sela, te Hrvatska Posavina ostane bez žitelja. Bojao se ban, da ne bi tu seljačku bunu izrabili Turci. Ako po Savi dopru u Posavinu, lako mogu poharati čitav kraj između Save i Kupe. Zato je Zrinski odlučio, da temeljito ispita tužbe pobunjenih kmetova, koje treba osloboditi od nasilja Erdeda, te im ishoditi velike polakšice. U tu svrhu pozove ban hrvatske staleže i redove, da 25. kolovoza 1653. dođu na sabor u Zagreb. To je prisililo Mirka Erdeda, da pred sabor donese pismeno očitovanje, kojim Posavce oslobađa od svih svojih novotarija, pače i od mnogih podavanja, što ih uvedoše

njegovi prethodnici, te koja su podavanja već dugo vršena. Da svoju stvar pojačaju, poslaše Posavci u Zagreb 400 dobro oboružanih kmetova, koji su prije većinom služili u banskoj vojsci i među haramijama na Kupi.[5])

Podban Gašpar Orehovački i varaždinski podžupan Juraj Gorup opomenuše po nalogu sabora kmetove, neka grofu Mirku Erdedu, kao svome vlastelinu, budu u pogledu sudovanja, te podavanja daća i besplatne radnje onako poslušni, kako bijahu nekada poslušni njegovu ocu grofu Sigismundu Erdedu, bivšem banu hrvatskom. Naravno, da se Posavci tom prigodom izjadaše podbanu i podžupanu. Sabor je nato izabrao povjerenstvo, koje će Posavce mirnim putem sporazumjeti s Erdedom. To će povjerenstvo činiti: biskup Petar Petretić, grof Tomo Erdedi, prepošt Nikola Dijanešević, podban Orehovački, protonotar Ivan Zakmardi, podžupan Ivan Ručić, te potkapetani zem. haramija na Kupi. Ali to nije bilo pravo grofu Mirku Erdedu. Zato je on na saboru svečano prosvjedovao protiv toga, ako bi povjerenstvo svojim radom proizvelo štetu njemu ili njegovoj obitelji.[6])

Povjerenici hrv. sabora počeli su odmah pregovarati s pobunjenim Posavcima. Oni ublažiše podavanja, što ih kmetovi morahu prinositi grofu Mirku Erdedu.

Povjerenici vijećahu 26. i 27. kolovoza 1653., ali ne dovršiše pregovore s kmetovima. Zato je nastavak pregovora odgođen na početak mjeseca listopada. Premda je Posavcima u ime kraljevine Hrvatske i od strane grofa Erdeda zajamčena sigurnost boravka u Zagrebu (»salvus conductus«), ipak oni i sada pođoše na put oboružani. Putem sretoše računovođu grofa Erdeda, koji je iz Novigrada nosio u Zagreb spise i urbare.[7]) Valjda se taj čovjek zamjerio seljacima, jer ga oni sasjekoše i baciše u Savu. Sam grof Mirko Erdedi nije mogao u Zagreb doći radi očne bolesti. To je otešćalo rad povjerenika. Posavci izjaviše, da će grofu uskratiti tlaku (besplatne radnje). Povjerenici ih sklonuše na obećanje, da će ipak požeti vlastelinsko proso, koje je upravo dozrijevalo. Ipak nijesu ispunili svojih obećanja. Isto tako ne htjedoše ni zasijati jesenske usjeve u već

uzorane vlastelinske oranice. Na molbu grofa Erdeda napiše ban pismo, u kome Posavce ozbiljno poziva, neka se svome vlastelinu pokore; u protivnom slučaju opustošit će vojska njihova sela. Posavci se ipak ne uplaše, već počnu tražiti pomoć za svoju obranu. Oni se obratiše na pokupske haramije i na kmetove zagrebačkog kaptola oko Siska.[8]) U Ivaniću je 10. listopada 1653. osam vojvoda ivaničke Krajine izdalo pismenu potvrdu, da Posavci »po suhom i po vodi« ratuju »suproti neprijatelju Turčinu, kako se pristoji poštenem krajinskem soldatom i vitezom.« Zato Posavci moraju dobiti »pravicu«.[9])

Ban je redovito boravio u Čakovcu. Odanle dođe 31. listopada 1653. u Zagreb, kamo pozove i povjerenike hrvatskoga sabora, da se s njima posavjetuje o sve zamršenijem pitanju kmetova. Povjerenici zaključiše, da se iza Martinja održi u Zagrebu novo ročište, na koje treba pozvati Posavce, zatim grofa Mirka Erdeda, njegova brata Jurja i sve druge grofove Erdede. Na tom je ročištu Mirko Erdedi po savjetu povjerenika i svojih rođaka Posavcima znatno umanjio daće i tlaku. Povjerenici smatrahu, da je to za kmetove prihvatljivo. Zato 2 povjerenika pođu k seljacima, da im to priopće. Ali Posavci izjaviše, da oni uopće ne će više Mirka Erdeda priznati za svoga vlastelina. već traže drugoga gospodina iz obitelji Erdedi. Ovu svoju izjavu potvrdiše Posavci i prisegom, koju položiše tako, da su prolazili ispod golih mačeva, složenih u križ. Nato se povjerenici raziđoše, a Posavci ostadoše u Zagrebu do drugoga dana, kad pismeno zamoliše grofa Jurja Erdeda, neka ih on kao stariji brat Mirkov uzme u svoju zaštitu i posjed, jer će se s njim lako složiti. Juraj im odgovori, da on po zakonu ne može postati njihov vlastelin, ali da će ih braniti od nepravdâ svoga brata.[10])

Ipak se grof Mirko počeo spremati, da Posavce prisili na poslušnost. Njegovu je namjeru koncem g. 1653. pokušao izvesti grof Nikola Erdedi, koji je kao vlastelin imanja Želin bio neposredni susjed Posavaca. Erdedu pomogoše i neki plemići, koji su imali posjede u Turopolju. Ipak nije sabrao dovoljnu silu, a nije bilo ni podesno vrijeme za takvu vojnu. Međutim su Posavci doznali za njegove priprave, te se dobro spremiše za

obranu. Njima su poslali u pomoć 50 ljudi kmetovi sisačkoga vlastelinstva. Posavci junački dočekaše grofa Nikolu Erdeda. U otvorenom boju pogibe 30 njegovih vojnika, te on morade pobjeći u svoju tvrđu Želin. Neki se njegovi ljudi zakloniše u Novigrad, gdje su ih Posavci prisilili na predaju uz uvjet slobodnog odlaska. Ipak im Posavci oteše konje, oružje i odijela, a jednoga pače i ubiše.[11]) Sada Posavci zaprijete kmetovima, koji spadahu pod Želin, da će opljačkati i zapaliti njihova sela, ako se ne dignu protiv Nikole Erdeda. Istodobno započe i pokret sisačkih kmetova protiv zagrebačkog kaptola. Zato biskup Petretić pošalje jednog kanonika u Čakovec k banu Nikoli Zrinskomu s molbom, da odmah dođe u Zagreb, gdje će se lakše s hrvatskom gospodom posavjetovati o tome, što treba raditi. Na sam Badnjak dođe Zrinski s malom pratnjom u Zagreb, kamo za njim stigoše i njegove čete iz Međimurja. Ipak ne htjede Zrinski udariti na Posavce, već ih samo po svome kapetanu opomene, neka puste zarobljenike, pa neka mirno u svojim selima čekaju na kraljevu odluku. Međutim je Mirko Erdedi o svemu obavijestio kralja, koji naloži banu Zrinskomu, neka još jednom pokuša mirnim putem sklonuti Posavce, da se pokore Mirku Erdedu; ne uspije li to, tada mora ban buntovne kmetove pokoriti vojničkom silom.[12])

Tim povodom sazove Nikola Zrinski za 29. pros. 1653. u Zagrebu hrvatski sabor, koji zaključi ovo: Ban će s povjerenicima ozbiljno opomenuti Posavce, neka se prilagode službama i podavanjima, kako ih ublažiše povjerenici hrvatskog sabora. Pristanu li na to, tada se predaju zaboravi sva nasilja, što ih kmetovi tečajem bune učiniše vlastelinu, kao što i sve zlo, što ga dotle kmetovima počiniše vlastelin i njegovi ljudi. Uskrate li pak Posavci posluh, onda im sabor objavljuje rat, što će svagdje objaviti posebnim manifestom, te će njihova sela biti opustošena.[13])

Na saboru bijaše prisutan i grof Mirko Erdedi. On izjavi, da pristaje na podavanja, kako ih za njegove kmetove ustanoviše povjerenici hrvatskoga sabora. Podjedno prihvaća amnestiju, koja se obećaje Posavcima, te on ne će svoje kmetove progoniti

za dotle učinjena nasilja. Nato sabor zaključuje, da će se Mirko Erdedi smatrati ubojicom, ako bi prekršio danu već amnestiju, te bi kojega kmeta ubio zbog dotle učinjena zla. U tom slučaju ima podban osobno pozvati Mirka Erdeda pred sudbeni stol zagrebačke županije, gdje ga može osuditi kao ubojicu. Ako bi pak Mirko Erdedi kasnije od Posavaca tražio više tlake i podavanja, nego li odrediše povjerenici hrvatskoga sabora, tada neka mu ban Zrinski novigradsko vlastelinstvo oduzme i preda njegovu neposrednom sljedniku. Ne bude li ni taj htio primiti utanačenja, neka se vlastelinstvo dade drugom sljedniku.[14])

Ako bude potrebno, da se buna u Posavini uguši silom, određuje hrvatski sabor, neka ban objavi pučki ustanak, i to prije nego li se buna više proširi. Pod bansku zastavu moraju tada osobno pridoći svi plemići jednoselci, armalisti i crkveni predijalci, te banski vojnici i zem. haramije, koji će na Kupi ostaviti samo najnužnije straže. Velikaši, koji imaju vlastite svoje zastave, priključit će se sa svojim četama banu. Drugi se pak plemići moraju svrstati pod županijske zastave, te će ih kao kapetani predvoditi podžupani i plemićki suci. Grad Varaždin ima poslati 100 dobro oboružanih pješaka, Križevci 40, Koprivnica 40, Zagreb (gornji grad) 25, a zagr. kaptol (sa svojih imanja) 125 pješaka. Trgovišta daju toliko pješaka, na koliko se »dimova« dijeli posjed njihovih žitelja.[15]) Bogatije udove i župnici imaju od svakoga »dima« na svojim posjedima poslati 1 konjanika ili pješaka. Siromašnije udovice i župnici, koji nemaju tolik posjed, da bi činio cijeli »dim«, neka mole Boga, da se ova vojna svrši sretno za kraljevinu Hrvatsku. Grof Mirko Erdedi obvezao se, da će dati topove, te 4 centa baruta i 4 centa olova. Drugu municiju ima nabaviti zem. blagajnik. Da sigurnije uspije ugušenje bune, sabor će kralja pismeno zamoliti, neka u slučaju potrebe odredi, da na toj vojni sudjeluju i krajiški generali Aursperg i Leslie. Pismo će kralju otpremiti grof Mirko Erdedi.[16])

Pošto nije bilo nade, da će Posavci htjeti i četvrti put doći u Zagreb, kamo su uzaludno dolazili tri put, zaključio je hrvatski sabor, da će Posavce pozvati na dogovor u Božjakovinu. Tamo je knez Petar Zrinski imao svoj kaštel, gdje je 5. siječnja 1654. lju-

bezno primio svoga brata Nikolu i povjerenike hrvatskoga sabora. Onamo dođoše i Posavci, koji doniješe svoj »ultimatum«. Povjerenici nastojahu, da seljake sklonu na blaže uvjete. Čitav je dan trajalo to nagovaranje. Kad se primaknula večer, odoše Posavci iz Božjakovine, a da se nijesu oprostili ni s banom ni s povjerenicima. Nato ban pošalje u Posavinu kapetana Petra Patačića, po kome opomene seljake, neka do daljnje odluke podržavaju mir. Posavci odgovore, da nikomu ne će učiniti ništa zla: ali ako tko na njih navali, oni će se braniti. Ipak su radili o tome. da prošire seljački pokret. I zaista im se odmah pridružiše kmetovi grofa Nikole Erdeda na velikom imaju Želin, pod koje spadahu sela: Ruča, Veleševac, Vrbovo, Rugvica i Zablatje na Savi. zatim Lazina, Novo Čiče i Čička Poljana na rijeci Odri, te Petrovina, Pešćenica i Erdedski Lekenik nešto podalje, napokon Kravarsko, Šiljakovina, Čakanec i Cerje na Vukomeričkim goricama. Uz buntovne Posavce pristadoše i kaptolski kmetovi oko Siska.[17])

Ban je 7. i 23. pros. 1653. kralju Ferdinandu III. po svojoj dužnosti javio tečaj i razvitak seljačke bune.

Kralj je 8. siječnja 1654. bana Nikolu Zrinskoga, biskupa Petra Petretića i generala Valtera Lesliea imenovao svojim povjerenicima u poslu posavskih buntovnika. Dao im je uputu, neka grofa Mirka Erdeda sklonu, da svoje imanje u Posavini privremeno odstupi grofu Jurju Erdedu ili kojemu drugom nasljedniku.[18])

Međutim su pobunjeni Posavci nastojali, da dignu i kmetove na velikom imanju Kraljevec kod Sesveta, koje pripada zagr. kaptolu. Tamo su naime već prije bile 2 znatne bune protiv kanonika. Prva je buna u svibnju g. 1608. nastala u Kraljevcu, Kobiljaku i Cerju radi »štibre« (daće). Buna je potrajala 2 godine, a svršila se jadno po bijedne kmetove. Kaptol je naime — saslušav mnijenje podžupana Luke Črnkovečkoga — 2. travnja 1610. uhvatio i osudio na smrt 5 kolovođa (Petra Pasovića, Jurja Merdetića, Mirka Pavlekovića, Matiju Fugera i Luku Stublića), kojima je 27. travnja 1610. neki zarobljeni Turčin mačem odsjekao glave javno na kaptolskom trgu.[19])

Druga je buna buknula o Đurđevu g. 1633. opet radi »štibre«, koju kmetovi morahu podavati kaptolu. Najprije se pobuniše sela uz rijeku Savu, poimence Nart, Novaki, Otok i Sop. Njima se kasnije pridružiše i druga sela, pa i Kraljevec.[20]) Pošto kaptol nije mogao ugušiti bunu, zatraži od bana Sigismunda Erdeda vojnu silu. Banski su vojnici 15. kol. 1634. došli u Kraljevec i nemilo ga opustošili.[21]) Premda je narod mnogo stradao, ipak se nije primirio.[22]) Ta je buna prestala tek g. 1637.

Dobro su dakle Posavci računali, da bi njihov pokret mogao naći sljedbenika oko Kraljevca. I zaista se ondje g. 1654. opet digao narod, osobito u selu Hruščici na Savi.[23]) Da se ta buna svlada, poslao je general Valter Leslie u Kraljevec krajiške Vlahe, koji su čitavo selo spalili i opljačkali. Sudjelovala je i vojska bana Nikole Zrinskoga, koja je 11. i 12. ožujka 1654. popalila sela kaptolskih kmetova[24]) t. zv. »štibrenaca«. Kolovođe bune — Tomo Kuzmić i Matej Dolenjak, oba iz Hruščice, — bijahu 15. svibnja 1654. javno na Kaptolu mučeni i smaknuti.[25])

Mnogo je dulje potrajala buna, koju Posavci potaknuše na kaptolskom imanju u Sisku. Tamo su zagr. kaptolu uz trgovište Sisak pripadala sela: Drenčina, Bok, Strelječko, Vurot, Jazvenik, Odra, Stupno, Greda, Petrovec, Pračno, Žabno, Sela i kaptolska Tišina. Stanovnici Siska i ovih sela morahu kaptolu podavati deseti dio priroda od žita, vina i svinja, pa to po Savi voziti do Rugvice ili Ivanje rijeke, a povrh toga morahu svi zajedno 80 for. dati u novcu za tvrđu u Sisku. Kmetovi nadalje popravljahu tvrđu, oko koje su podizali nasipe, da ju zaštite od Kupe i Save. U tvrđi su kmetovi stalno držali 4 stražara; podjedno su tvrđu opskrbljivali ogrjevom. Cijela ta »sisačka Krajina« brojala je 50 vojnika, koji su se zvali »đumlije«; njihova bijaše dužnost, da paze na Turke i da u času pogibli brane tvrđu.[26])

O Božiću god. 1653. sabrao se narod iz »sisačke Krajine« na poljani između Odre, Žabna i Sela. Kmetovi jednoglasno zaključiše, da odsada više ne će kaptolu davati nikakve daće ni službe. Taj zaključak objaviše kmetovi kanoniku Nikoli Filipoviću, koji bijaše zapovjednik tvrđe u Sisku. — Nato kaptol pozove kmetove, neka svako selo po 2 čovjeka pošalje u Zagreb, da ondje iz-

nesu svoje tegobe. Mjesto toga poslaše kmetovi pismo, u kome mole kaptol, neka im dade povlasticu, kakvu dobiše biskupovi kmetovi u Dužici, Brestu i u Maloj Gorici, koji samo plaćaju desetinu, a ne snose druge terete. Još se potuže na Miju Jantolčića, kaštelana tvrđe u Sisku. »Jantolčić je tako strog, da i oni kmetovi, koji bez straha idu u rat na Turke, drhću poput dječaka, čim začuju riječi: Evo kaštelana!«

Kaptol pošalje u siječnju g. 1654. u Sisak kanonika Grgu Mišića s pismom za Filipovića. Oboružani kmetovi dočekaše Mišića kod Grede, gdje ga prijetnjama prisiliše, da im pročita pismo. Nato ga pod svojim barjakom doprate u Zagreb, kamo su ulazili uz svirku trubalja i udaranje bubnjeva. Od straha pred oboružanim kmetovima zatvoriše kanonici kaptolska vrata. Ne mogavši prodrijeti na Kaptol, počnu buntovnici grditi kanonike, tražeći od njih svoje »stare pravice«. Kanonici im odgovoriše, da će učiniti sve, što traži pravednost; samo neka se kmetovi čuvaju svakoga nasilja. Psujući kanonike vrate se kmetovi kući.[27])

Ta je buna uplašila bana Nikolu Zrinskoga. Iz Čakovca javlja ban 2. veljače 1654. kralju, da se kaptolski kmetovi u Sisku pobuniše bez ikakova opravdana razloga, a samo na poticaj posavskih buntovnika. Ako se buna ne uguši odmah vojnom silom, doći će u veliku pogibao cijela Hrvatska.[28])

Ban se te bune bojao ponajvećma zato, što buntovni seljaci stanovahu na turskoj granici. Tada se naime u Hrvatskoj općenito držalo, da Turci žele iskoristiti ovu bunu. Biskup Petretić 12. siječnja 1654. piše kralju Ferdinandu III., da se u Sisak vratio neki čovjek, koga su Turci prije nekoliko godina zarobili, pa da postoji sumnja o savezu Turaka i Siščana. Isto tako mora da se i Posavci nadaju u neku »pomoć velike sile«, kad ne će da prihvate ni onih uvjeta, koje prije sami postaviše. Po turskom običaju zabiše Posavci i Siščani u zemlju na mnogo mjesta kolce, te prijete, da će na kolce nabiti one kmetove, koji ne će sudjelovati u buni.[29])

Na hrvatskom saboru, što ga je Zrinski za 4. ožujka 1654. sazvao u Varaždin, pročitan je kraljev odgovor na predstavku hrvatskoga sabora od 29. pros. 1653. Kralj javlja, da je odredio

svoje povjerenike, koji će Posavce mirnim sredstvima odvratiti od bune. Ako ti povjerenici ne uspiju, tada neka ban uguši bunu oružanom silom. U tom slučaju pružit će banu pomoć i oba generala hrvatske i slavonske Krajine. Sabor zaključuje, da se u ime kraljevine ima posebnim pismom od ratnoga vijeća u Gracu zatražiti, neka krajiškim generalima naloži, da u slučaju potrebe pruže banu asistenciju. To pismo poslat će u Grac grof Mirko Erdedi, koji će odluku ratnoga vijeća priopćiti banu. Nato je Mirko Erdedi svečano prosvjedovao protiv izaslanja povjerenstva; podjedno je izjavio, da će od kralja protiv svojih buntovnih kmetova mjesto komisije izraditi vojnički brahijum bana i kraljevine uz asistenciju gospode generala.[30])

Isti je sabor stvorio još ove odluke: 1. Ako Posavci ustraju u buni, te ban proglasi pučki ustanak, onda se moraju dići svi velikaši i plemići, te će svaki »dim« poslati i pješaka ili konjanika. Ako izostane koji plemić jednoselac, morat će za svaki dan platiti globu od pol ug. for.[31]) Izostane li armalist,[32]) izgubit će plemstvo, koje mu je kralj podijelio. 2. Da ova vojska ne padne na teret bijednih i nedužnih seljaka, mora svaki vojnik sa sobom ponijeti hranu za 1 mjesec. Zato neka državljani već sada spremaju hranu, oružje, barut i olovo, da budu na prvi poziv g. bana pripravni doći u tabor. 3. Grad Zagreb ima se pobrinuti za dovoz zem. topova. Zato se oprašta od pošiljanja 25 pješaka. Turopoljcima se prepuštaju 1 zem. top i 1 mužar, koji se sada nalaze kod braće Ivana i Nikole grofova Draškovića. Kad prestane sadašnja buna, imaju to Turopoljci vratiti Hrvatskoj. 4. Na toj vojni sudjelovat će i obrtnici puškari, od kojih će svaki dobivati plaću od 12 rajnskih for. na mjesec. 5. Pošto se grof Juraj Erdedi, nasljedni varažd. župan, nalazi u inozemstvu, pozvat će ga sabor posebnim pismom, da u to kobno doba mora u Hrvatskoj boraviti i sudjelovati u vojnom pohodu. 6. Spisi kraljevine Hrvatske nalaze se na Kaptolu (u »škrinji privilegija«), te kod protonotara Ivana Zakmardija u gornjem gradu Zagrebu. Da buntovnici ne bi te spise uništili, čuvat će ih plemići jednoselci.[33]) U tu svrhu imaju oni na banov poziv redom oboružani dolaziti u Zagreb, gdje će po 15 dana stražariti.[34])

Kr. povjerenici: ban Zrinski, biskup Petretić i general Leslie sastadoše se 16. ožujka 1654. u Varaždinu. Onamo dođoše Miko Babić, Martin Pokas, Jakov Hugin i još neki predstavnici pobunjenih Posavaca, te njihov vlastelin grof Mirko Erdedi. Među njima dođe 18. ožujka do sporazuma pod ovim uvjetima: 1. Kmetovi u Novakima, Preseki, Oborovu, Vezniku, Prečnom i Prerovcu davat će Erdedu u ime tlake tjedno po 5 težaka mjesto dosadašnjih 6, a u ime daće: desetinu svega priroda (od žita, svinja i pčelaca), te podavanja u novcu i živežu, kako određuje urbar bana Erdeda. 2. Kmetovi u Dubravčaku, Jezeru, Željeznom, Luki, Trebarjevu, Martinskoj Vesi, Mahovu, Ljubljanici, Setušu, Tišini i Žirčici, koji su više izloženi navali Turaka, davat će tjedno u ljetno doba (od Đurđeva do Martinja) po 4, a u zimsko doba po 3 težaka. Daće ostaju iste. 3. Kmetovi u Hrastilnici, koji se nalaze Turcima na udaru, opraštaju se od tlake; ipak moraju vlastelinsku livadu kositi, pa sijeno sušiti i u Novigrad dovesti, a desetinu daju od žita, svinja i pčelaca. 4. Kmetovi u Galdovu (Zdenčecu) moraju po 2 dana u tjednu služiti kao vojnici. Povrh toga plaćaju vlastelinu sve daće u naravi i u novcu. Ako Erdedi koga od njih uzme u svoju službu kao trabanta,[35]) mora mu u ime plaće dati godišnje 6 ug. for., a za uzdržavanje 3 vagana žita i nešto slanine na 2 mjeseca. 5. Svi dosadašnji izgredi kmetova predaju se zaboravu, jer je hrvatski sabor proglasio potpunu amnestiju. 6. Odsada ne smiju više kmetove Erdedi i njegovi činovnici sami kazniti, već ih moraju prije osuditi u prisutnosti plemićkoga (kotarskoga) suca. 7. Vlastelinu pripada isključivo pravo ribarenja samo u 2 ribnjaka (Brebrovac i Lončice). Drugdje smiju ribu loviti kmetovi, koji će vlastelinu podavati od starine uobičajeni prihod. 8. Isključivo pravo krčmarenja ostaje vlastelinu od Božića do Miholja, pa i onda uz neke uvjete glede cijene, kakvoće vina i načina krčmarenja. 9. Kad se pokaže potreba, popravljat će kmetovi nasipe uz rijeku Savu, da od poplave zaštite svoja i vlastelinska polja. Tečajem onih dana, kad to budu radili, opraštaju se od tlake. — Prisutni kmetovi prisegoše, da će odsada Posavci biti vjerni podanici Mirka Erdeda i njegovih nasljednika, pa da ne će buniti kmetove druge vlastele.[36])

Isti kr. povjerenici pozvaše u Varaždin i kaptolske kmetove na sisačkom imanju. Ovi se bojahu, da povjerenici ne bi zatvorili njihove izaslanike. Zato su u Varaždin poslali 3 seljaka, koji se nedavno vratiše iz turskoga ropstva uz obvezu, da će Turcima platiti otkupninu. (Ova trojica pripadahu valjda onoj dvadesetorici Siščana, koje su Turci zarobili g. 1645., kad nenadano udariše na trgovište Sisak.) Izaslanici kmetova sisačkih bijahu bez ikakove punomoći za pregovaranje. Oni predadoše povjerenicima pismo, kojim Siščani zahtijevahu ročište u Zagrebu, a ne u Varaždinu. Povjerenici pristadoše na to, pa je ročište određeno o Cvijetnici g. 1654. Bana je zamijenio Nikola Patačić, a Lesliea kapetan Ivan Krsto Wosserman, koji bijaše kaštelan tvrđe u Varaždinu. Ročište se držalo u biskupovu dvoru, a prisjednici bijahu: podban Gašpar Orehovački, protonotar Ivan Zakmardi, te zagr. podžupani: Ivan Ručić i Nikola Gotal. Brojni Siščani dođoše u Zagreb oboružani pod zastavom s bubnjem i trubljom. Na ročištu zatraže, neka ih kaptol oslobodi od radnje oko tvrđe u Sisku, jer da dosta rade na pokupskoj Krajini. Siščani zamole, neka ih kaptol proglasi »slobodnjacima«, kako je biskup proglasio svoje kmetove u Brestu, Maloj Gorici i u Dužici, koji nekada spadahu pod biskupov grad u Hrastovici, pa su sada oslobođeni od tlake, a biskupu daju samo desetinu od priroda. — Kanonici nastojahu buntovne kmetove uvjeriti, kako u prvom redu njihovoj sigurnosti služi uzdržavanje tvrđe u Sisku, za koju već 100 godina prinose radnje i novce. Nato počnu Siščani tražiti »stare pravice«, kad još nije bilo tvrđe u Sisku. Kanonici pristanu na to, te im pokažu knjigu, u kojoj bijahu zabilježeni stari urbarijalni odnošaji. Kmetovi se brzo uvjeriše, da su nekadašnji tereti bili još teži; zato se odrekoše i »starih pravica«. Sada im kanonici predlože, da ili ostane sadašnji odnošaj ili svaka kuća tjedno daje po 3 težaka. Na tu alternativu izjaviše Siščani, da vole ostaviti imanje zagr. kaptola; oni će se odseliti iz »sisačke Krajine«, kad dobiju privolu od kralja, sabora, bana i generala slavonske Krajine. — Ročište je potrajalo 3 dana. Kr. povjerenici sklonuše kanonike, da kmetovima u Sisku, Pračnu, Drenčini i Vurotu, koji stanuju uz samu Kupu, te su više izloženi provali Turaka, snize

tlaku na 2 dana u tjednu, dok će žitelji drugih sela davati tjedno po 3 težaka, koji će besplatno raditi na kaptolskom imanju. Povjerenici stupe pred kmetove, te ih pozovu, neka prihvate ove uvjete, da tako dođe do sporazuma. To je Siščane tako raspalilo, da su povjerenike htjeli sjekirama sasjeći. Buntovnici izjaviše, da će kaptolu odsada plaćati samo desetinu (od žita, vina, pčelaca i svinja), a ne će podavati besplatne radnje za kapt. imanje niti će popravljati tvrđu i dizati nasipe oko nje. Siščani povade u prisutnosti povjerenika mačeve, slože ih unakrst, pa onda pojedince prođu ispod njih, prisižući, da će održati zadanu vjeru.[37])

Naskoro je došlo do novih sporova između grofa Mirka Erdeda i njegovih kmetova u Posavini. Grof je tražio, da mu kmetovi iz Trebarjeva za ribarenje u Mrtvoj Odri plaćaju po 2 funte papra od svake kuće. Kod krčmarenja upotrebljavahu grofovi ljudi novu »pintu«, a narod je tražio staru. Kmetovi bijahu voljni, da grofu o Božiću svaka kuća dade 1 kopuna; ali grof je zahtijevao i guske, kokoši, piliće, sir, jaja i maslac. Spor je izbio u pogledu »tlake« (besplatne radnje), naročito glede oranja. Zbog toga su 12. lipnja 1654. u Novigrad došli zagr. kanonici Andrija Vinković i Juraj Harča, da izglade nesuglasice. Njihovo posredovanje ostade bez uspjeha, jer ne htjedoše popustiti ni grof ni seljaci. U ime kmetova izjavio je Miko Babić, da će u Savu baciti grofove ljude, koji bi se usudili doći u Posavinu, da sabiru maslac za grofovu kuhinju.[38])

Istodobno je kralj nastojao, da primiri kaptolske kmetove u »sisačkoj Krajini«. Njegovi povjerenici ban Nikola Zrinski i general Valter Leslie pozovu Siščane, neka 15. lipnja 1654. dođu na novo ročište u Varaždin. Onamo pođe 13 seljaka, ali bez dovoljne punomoći. Seljaci predadoše pismo, u kome Siščani »više zapovijedaju, nego li mole«. Tako se razbila »svaka nada« u sporazum. Odsada su kaptolski kmetovi nastojali, da tvrđu u Sisku gladom prisile na predaju. U tu svrhu zaprijete, da će objesiti svakoga, tko bi nosio hranu u tvrđu. Kad su 4 vojnika izašla iz tvrđe, ne pustiše ih više kmetovi natrag u Sisak. Među vojnicima sisačke posade bijaše i okolišnih kmetova, koji su kaptolu služili za plaću. Ovima poruče kmetovi, da će zatrti njihove obitelji i

opljačkati njihove kuće, ako odmah ne ostave tvrđu. Ipak su u tvrđi ostali sisački kmetovi: Ivan Ivanušević, Pavao Cetin, Valent Barić, Gašpar Gregorinić, Valent Grudinić, te Luka i Petar Domin. Kaptol ih je za nagradu proglasio »slobodnjacima«. Da pojača posadu u Sisku, stavio je kaptol u tvrđu svoje kmetove iz Kraljevca i Varaždinskih Toplica, te seoske plemiće iz Turopolja. Ovi dovezoše u tvrđu hranu za 3 godine.[39])

Izgubivši nadu, da će se domoći tvrđe u Sisku, počnu kmetovi činiti nasilja. Kad je kanonik Nikola Filipović, zapovjednik tvrđe, putovao u Petrinju, htjedoše ga buntovnici iznad trgovišta Siska baciti u Kupu. Drugiput ga htjedoše umoriti, kad je iz tvrđe došao na kaptolski posjed u Drenčinu. Početkom kolovoza uhvate seljaci omraženoga Miju Jantolčića, koji bijaše kaštelan tvrđe u Sisku. Oborivši ga na zemlju, počnu ga nemilo tući; zatim ga pograbe za noge i odvuku u rijeku Odru. Pošto se Jantolčić nastojao spasiti plivanjem, bacahu seljaci na njega kamenje, a Stjepan Kranjec ubije ga iz puške. — Sada počnu vlasti iz službe otpuštati one Siščane, koji su za plaću služili u banskoj, zemaljskoj i krajiškoj vojsci. To je buntovnike samo još većma raspalilo. Kad je potkapetan Matija Glogolić s nekoliko vojnika obavio stražu, te se vraćao u tvrđu Brest, postave mu Siščani zasjedu kod Žažine. Ondje pod razvijenom zastavom uz udaranje bubnja napadnu Glogolića, koji je samo bijegom spasio svoj život. — Siščani nastojahu, da pobune i biskupove »slobodnjake« u Dužici, Brestu i u Maloj Gorici. Dužičani ostadoše biskupu vjerni; oni pače ne odobravahu ni bunu kaptolskih kmetova. Radi toga provale Siščani u Dužicu, gdje su učinili mnogo nasilja. I po drugiput provale Siščani u Dužicu, odakle morahu domaći seljaci uzmaknuti. Tom prigodom opljačkaše buntovnici sve kuće u selu, a stoku otjeraše u Gredu. Kasnije ih žene iz Dužice sklonuše, da im vrate svinje i krave; ali 26 pitanih volova pridržaše buntovnici kod sebe. Siščani uspješe u Letovaniću, gdje im se pridružiše Erdedovi kmetovi. Svi se buntovnici o Božiću g. 1654. sastadoše na sisačkom polju, gdje sebi pod mačevima ponoviše prisegu uzajamne vjernosti.[40])

Međutim se zaoštravao spor između Posavaca i grofa Mirka Erdeda. Čini se, da je i sam ban osuđivao zasukanost grofa Erdeda, koji je svoje kmetove mučio preteškom tlakom i prevelikim daćama. Zato ban ne će više u toj stvari biti kr. povjerenik. Tu dužnost zadržaše biskup Petretić i general Leslie. Da im je ta zadaća bila neugodna, vidi se po tome, što su sebi tražili zamjenike. Biskupa je zamijenio zagr. kanonik Ivan Jagatić, a generala kapetan Wosserman. Ova dvojica pođoše 15. pros. 1654. iz Zagreba u Posavinu, da izglade spor između grofa i njegovih kmetova. Sa sobom su nosili uputu, koju dobiše od biskupa Petretića, kako treba da rade. Ali u Nartu dočeka ih glasnik, po kome im je Erdedi oholo poručio, neka se biskup ne miješa u njegova prava. Radi toga vrate se Jagatić i Wosserman u Zagreb.[41])

U Beču je 8. srpnja 1654. umro kraljev 21-godišnji sin Ferdinand IV., koji je g. 1647. bio krunjen za ugarskoga i hrvatskoga kralja, a g. 1653. za njemačkoga cara. Nasljedstvo je zapalo njegova brata Leopolda, koji bijaše tek u 15. godini, te koga je otac odgajao za biskupa u Pasovi. Da mu još za svoga života osigura ug. i hrv. prijestolje, pozove kralj 11. stud. 1654. ug. i hrv. staleže, da 24. siječnja 1655. dođu na zajednički sabor u Požun. Tim povodom sastade se u Zagrebu 11. siječnja 1655. hrv. sabor, koji je za hrv. nuncije izabrao plemiće: Jurja Malenića, Gašpara Budora i Nikolu Patačića. U ime troška na putu i u Požunu dobivat će svaki nuncij mjesečno 100 ug. for. Malenić i Budor uzet će mjesto u zastupničkoj, a Patačić u velikaškoj kući. Naputak za njihov rad na saboru sastavit će: ban, biskup, pavlinski general, prepošt i lektor zagr. kaptola, podban, protonotar, grofovi Tomo i Nikola Erdedi, podžupani Ivan Ručić, Juraj Gorup, Ivan Dolački i Petar Baksaj, te plemićki sudac Juraj Zakmardi.[42])

Nunciji dobiše od hrvatskoga sabora nalog, da u Požunu podupru grofa M. Erdeda, kad bude ustao protiv svojih buntovnih kmetova u Posavini. Isto tako morat će nunciji u javne tegobe staviti i bunu sisačkih podanika, ako kralj ne dopusti, da se protiv Siščana upotrijebi oružje.[43])

Sabor je u Požunu potrajao do 3. srpnja 1655., kada je Ferdinand III. potvrdio 113 članaka, koji time dobiše moć zakona.

Neki se odnose na Hrvatsku. Ban i krajiški generali imaju po 76. članku odmah iza svršetka sabora vojnom silom bez pregovora ugušiti bunu kmetova grofa Mirka Erdeda u Posavini i zagr. kaptola oko Siska. Ako se kmetovi i ne opru oružjem, ipak treba njihove prvake smrću kazniti, a sve kmetove staviti u prijašnje stanje i prisiliti na dužno štovanje prema vlasteli, kojoj moraju nadoknaditi počinjene štete. U tu svrhu poslat će kralj odmah shodne naloge banu i generalima. Ako bi se ubuduće dogodila seljačka buna, ima ju u Ugarskoj ugušiti palatin, a u Hrvatskoj ban i krajiški generali.[44])

Na poziv bana Nikole Zrinskoga sastade se 11. kol. 1655. u Varaždinu hrvatski sabor, na kome su hrv. nunciji izvijestili o svome radu u Požunu. Javno su pročitani tamo stvoreni zaključci, koji time i u Hrvatskoj dobiše zakonsku moć. Sabor prima zaključak, koji je u Požunu stvoren protiv buntovnika u Posavini i kod Siska, te se provedba povjerava banu i krajiškim generalima.[45])

Tečajem cijele 1655. g. ustrajaše posavski kmetovi u buni protiv grofa Mirka Erdeda. Kmetove je biskup Petar Petretić pismeno opomenuo, neka se pravodobno pokore svome vlastelinu.[46]) Biskupovo hrvatsko pismo doniješe krajiški pukovnik Ivan Rudolf Steinherr i čazmanski kanonik Ivan Krizogon, kad su 20. veljače 1655. došli u Novigrad kao zamjenici kr. povjerenika (generala Lesliea i biskupa Petretića). Oni su u Novigrad pozvali starješine svih sela, da izglade spor između grofa i njegovih kmetova u pogledu nekih daća i besplatnih radnja. Ta im namjera nije uspjela, našto se kmetovi pod vodstvom Babića i Đarkmana udaljiše iz Novigrada. Sutradan predadoše kmetovi pismo, u kome naznačiše svoje tegobe, te zamoliše Krizogona i Steinherra, da to pismo pošalju kralju. O svome neuspjehu izvijestiše Krizogon i Steinherr 22. veljače biskupa Petretića.[47])

Na saboru u Varaždinu potužio se 3. studenoga 1655. grof Mirko Erdedi, što je odgođena vojna ekspedicija protiv njegovih kmetova u Posavini, koji mu još ne iskazuju prijašnje štovanje, niti mu daju prijašnju tlaku. Sabor dade 3. stud. 1655. preporučeno pismo na kralja. Tu se kralju svjetuje, da banu i krajiškim

generalima naloži: 1. neka vojnom silom uguše seljačku bunu; 2. neka smrću kazne 2 ili 3 prvaka buntovnih Posavaca, pa 3. neka u pobunjenim selima nastane svoje vojnike, koje će seljaci morati uzdržavati tako dugo, dok se posve ne podlože grofu Erdedu. (Pritom ipak sabor upozoruje kralja, neka ne dopusti, da se vojska nastani i u nedužnim selima, »kako se to dogodilo za prošle ekspedicije«. To se tiče vojske, kojom je general Leslie u proljeće g. 1655. pokorio bunu kaptolskih kmetova u okolici Kraljevca.) Posavci moraju biti kažnjeni, jer u nebo za osvetom vapi krv nedužnoga Erdedova računovođe, koga su pobunjeni kmetovi okrutno ubili i u Savu bacili.[48])

Kralja je doduše 76. članak požunskoga sabora od g. 1655. vezao, da vojnom silom uguši bunu kmetova u Posavini i oko Siska. No nije izvršio — niti je namjeravao izvršiti — većinu zakona, što ih je stvorio sabor u Požunu. Ne bi dakle od svoje veličine u povijesti ništa izgubio, da je propustio izvršiti i 76. članak. Ipak je naložio banu i generalima, da s vojskom udare na bijedne kmetove. Ban se morao pokoriti kraljevu nalogu, te je odredio, da svaki plemić mora dati 1 konjanika, a svaki kmetski »dim« 1 pješaka. Kako je Nikola Zrinski imao i bansku vojsku (300 konjanika i 200 pješaka), mogao je lako ugušiti bunu. Ali toga mu nije dopuštala čovječnost i ljubav prema domovini. Ban sabere vojsku i smjesti je u Turopolje, no ne htjede udariti na Posavce, radi čega se ljuto zamjerio grofu Mirku Erdedu i njegovim rođacima. Naprotiv su generali Auersperg i Leslie poslali na Posavce krajiške vojnike, među kojima bijaše mnogo Vlaha. Ovi su »s velikim krvoprolićem i grabežem ugušili bunu tvrdoglavih seljaka«, kako piše suvremeni Isusovac u Zagrebu.[49]) »Oni su nad jadnicima bjesnili ognjem i mačem.«

Kad je Nikola Zrinski s banskom vojskom i s hrvatskim ustankom boravio u Turopolju, utabore se u Gredi kod Siska pobunjeni kaptolski kmetovi, koji su imali puške, mačeve, pače i topove. Da se bez potrebe ne prolijeva hrvatska krv, pošalje ban k Siščanima svoje glasnike, po kojima buntovnike opomene, neka se jednoć već pomire s kanonicima. Ta je očinska opomena tako lijepo djelovala, da su kmetovi svečano obećali banu, da će se

naskoro nagoditi s kaptolom. Nato je Zrinski raspustio vojsku. Kmetovi pak počnu u siječnju g. 1656. s kanonicima ugovarati u prisutnosti biskupa Petretića. Tri dana trajahu pogađanja, dok je sklopljen ovaj ugovor: Kmetovi će kaptolu davati desetinu od žita, vina, pčelaca i svinja, a povrh toga svaka kuća po 1 pile i 1 kopuna. U ime tlake davat će mjesečno po 4 besplatna težaka, koji ipak ne moraju orati. Kmetovi će i nadalje utvrđivati nasipe i podizati postaje za brodove, a u tvrđi sisačkoj držat će stražu 4 njihova momka. U rat na Turke ići će kmetovi pod kaptolskom zastavom. — Ipak se ovaj ugovor razbio, jer kanonici zahtijevahu, da kmetovi dadu godišnje 80 dukata za uzdržavanje tvrđe u Sisku, pa da nadoknade sve štete, koje su počinili tečajem bune. Radi toga držalo se koncem svibnja g. 1656. u Varaždinu novo ročište, kojemu uz punomoćnike kaptola i kmetova prisustvovahu ban Nikola Zrinski i general Leslie. Tamo je kaptol svotu za uzdržavanje tvrđe u Sisku snizio na 60 dukata. U ime tlake davat će po 6 težaka na mjesec cijela sesija, koju čini 16 rali dobre zemlje.[50])

BILJEŠKE

[1]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. Odio »Politica«, svezak II., brojevi 181.—182., 183. i 187.

[2]) Njihovo se pismo čuva u nadbiskupskom arkivu u Zagrebu. (Odio »Politica«, svezak III., broj 199.)

[3]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. Odio »Politica«, sv. III., broj 204.

[4]) Zagrebački nadbiskupski arkiv. Odio »Politica«, svezak III., broj 202., strana 1.

[5]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. Odio »Politica«, svezak III., broj 202., strana 2.

[6]) Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga III., strane 130. i 131. (Rukopis u zagrebačkom državnom arkivu.)

[7]) »Urbari« su popis daća i besplatnih služba, koje kmetovi podavaju vlastelinu.

[8]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. Odio »Politica«, svezak III., broj 202., strane 3. i 4.

[9]) Zagrebački nadbiskupski arkiv. Odio »Politica«, svezak III. br. 199.

[10]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. Odio III., svezak III., broj 202., strana 4.

[11]) Ibidem, strana 5.

[12]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. Odio »Politica«, svezak III., broj 202., strana 6.

[13]) Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga III., strana 134. i 135. (Rukopis u zagrebačkom državnom arkivu.)

[14]) Hrvatski državni arkiv u Zagrebu: Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga III. strana 134.

[15]) »Dim« je porezna jedinica, koju je činilo nekoliko kuća s njihovim posjedima.

[16]) Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga III., strane 135. i 136.

[17]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu. Odio »Politica«, svezak III., broj 202., strana 7.

[18]) Ibidem, svezak III. broj 201.

[19]) Kovačević Thomas: »Historia rebellionis stibrensium«, strane 1.—26. (Rukopis u arkivu Jugoslavenske akademije, odio II. b, broj 7.) Neki se prvaci bune poput Jurja Presneca spasiše bijegom. Oni su izgubili svoje posjede, a kuće su im srušene.

[20]) Kaptol je u Kraljevcu imao svoj »kaštel«, t. j. utvrđeni dvorac (»Burg«). Zato su stanovnici Kraljevca sebe nazivali »purgarima«. Oni su imali i neke olakšice u podavanju kmetskih dužnosti.

[21]) Kovačević: »Historia rebellionis stibrensium«, strane 29.—81.

[22]) Buntovni seljaci zatražiše pomoći od samoga kralja Ferdinanda II. Zato su u Beč poslali seljačku deputaciju, koju su činili: Ivan Jagušić, Juraj Jantolić, Martin Grošić, Stjepan Zdorec, Andrija Merdetić, Stjepan Stublić i još neki. Seljaci se kasnije obratiše na ostrogonskoga nadbiskupa Petra Pazmana, dapače i na palatina ugarskog. Naprotiv je zagrebački kaptol nastojao, da glavne kolovođe bune otjera sa svojih posjeda. (Pripadom spominjem, da je zagrebački kaptol koncem 17. vijeka jedan dio svojih kmetova iz Kraljevca i okolice preselio na svoje imanje u Banovini, gdje je tako — istočno od Petrinje — nastalo selo »Kraljevčani«.) Kralj je 14. svibnja 1636. proglasio amnestiju za sve buntovnike, koji se opet pokore zagrebačkom kaptolu. Konačno je pomirenje »štibrenaca« s kanonicima proveo zagrebački biskup Benko Vinković.

[23]) Hrušćici se pridružiše skoro sva sela od Sesveta i Kraljevca do Narta na Savi. Glavni su kolovođe bili: Toma Kuzmić, Andrija Sandalić, Antun Jagatić, Matija Dolenjak, Toma Zatović, Marko Zvenić, Jakov Kušić, Juraj Pavleković i Martin Vušić. Buntovnici su kaptolu zagrebačkomu 21. veljače 1654. predali svoju predstavku, koju je napisao Pavao Masnec. U toj su predstavci iznijeli svoje tegobe i zahtjeve u 10 točaka.

[24]) Ljetopis Petra Keglevića u »Starinama«, knjiga 36., strana 383.

[25]) Kovačević: »Historia rebellionis stibrensium«, strana 82.—88. (Rukopis u arkivu Jugoslavenske akademije.) Krvnik je već pograbio Marka Zvenića, da i njemu odsiječe glavu, ali je Zvenić u zadnji čas pomilovan i oslobođen.

[26]) Sisak je tada bio na granici kraljevstva hrvatskoga.

[27]) Kovačević Thomas: »Historia castri et rebellionis Sisciensis«, strane 57. i 58. (Rukopis u arkivu Jugoslavenske akademije, dio II. c, br. 58.)

[28]) Hrvatski državni arkiv u Zagrebu: Odio »Acta Statuum et Ordinum«, svezak I., broj 23.

[29]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu: Odio »Politica«, svezak III., broj 202., strane 7. i 8.

[30]) Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga III., strana 117.

[31]) Ugarski je forint vrijedio 100 »denara«, t. j. sitnih srebrnih novaca.

[32]) »Armalist« je takav plemić, koji je od kralja dobio plemićki list (litterae armales), ali bez imanja. To su većinom bili bogatiji trgovci i obrtnici.

[33]) »Jednoselci« su obični seljaci, koji posjeduje samo 1 sesiju (selište) zemlje, t. j. od prilike 16 rali, ali pripadaju staromu hrvatskomu plemstvu. Takvi su bili na pr. Turopoljci kod Zagreba i »šljivari« u selima ispod Kalnika.

[34]) Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga III., strane 138.—140.

[35]) »Trabanti« su stražari, koji čuvaju utvrđeni dvorac svoga vlastelina. »Trabanti« prate vlastelina, kada polazi na put.

[36]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu: Odio »Politica«, svezak III., br. 204.

[37]) Kovačević Thomas: »Historia castri et rebellionis Sisciensis«, strane 59.—61.

[38]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu: Odio »Politica«, svezak III br. 206.

[39]) Kovačević Thomas: »Historia castri et rebellionis Sisciensis«, strane 62. i 63.

[40]) Kovačević: »Historia castri et rebellionis Sisciensis«, strane 61.—64.

[41]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu: Odio »Politica«, svezak III., brojevi 210. i 212.

[43]) Hrvatski državni arkiv u Zagrebu: Odio »Litterae Statuum et Ordinum«, svezak I., brojevi 24. i 25.

[44]) Kukuljević: »Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae«, svezak III., strane 99.—106.

[45]) Zapisnici hrvatskih sabora, knjiga III., strane 147.—152.

[46]) Nadbiskupski arkiv u Zagrebu: Odio »Politica«, svezak III., br. 213.

[47]) Ibidem, broj 216.

[48]) Hrvatski državni arkiv u Zagrebu: Odio »Litterae Statuum et Ordinum«, svezak I. broj 27.

[49]) »Historia collegii societatis Jesu in monte Graeco Zagrabiae siti«, svezak I. strana 186. (Rukopis u Budimpešti. Sveučilišna knjižnica, signatura Ab. 130.)

[50]) Kovačević: »Historia castri et rebellionis Sisciensis«, strana 66. i 67. (Rukopis u arkivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu.)

MARKO ČOVIĆ, ZAGREB

BUDAKOVI SELJACI

Ne. Ne tuku. Tamo (na selu) i nema šegrta.
Tamo ti svaki od rođenja uči za čovjeka.
Budak: »Na ponorima«, 268.

Književno stvaranje Mile Budaka obogatilo je našu književnost cijelom galerijom dobro izgrađenih, stvarnih i upravo majstorskih ličnosti i tipova, koji su ušli u naš narodni život tako, da više ne mogu izići, jer su rođeni u samom narodu, jer su izišli iz naroda, koji ih je zapravo i stvorio. U toj galeriji ličnosti i tipova posebno, vidno i prvo mjesto su zauzeli Budakovi seljaci i to još davno prije seljačke epopeje, koja se zove roman »Ognjište«, a koja bi vrlo lako mogla biti naša posljednja riječ u lijepoj književnosti ove vrsti.

Budak je najviše i najbolje pisao o selu i seljacima. Pa ipak možda nigdje nije rekao tako divnu i točnu misao o selu i seljacima, kao u svojem neseljačkom romanu »Na ponorima«. Tu misao, koja je zapravo naša najdivnija pjesma selu i seljacima, stavio je Budak u usta zagrebačkog prosjaka Petra Blaževića, bivšega ličkog seljaka, koji je u bîti ostao i dalje seljak, premda živi u gradu i neseljački. Prosjaka Blaževića pitao je mali šegrt Željko, sin Zlate i Dragana Bojanića, zašto ga u poslu svi stariji tuku i da li tako tuku šegrte i na selu. Onda mu je stari prosjak Blažević rekao:

— Ne. Ne tuku. Tamo i nema šegrta. Tamo ti svaki od rođenja uči za čovjeka. —

Na selu tuku. Seljaci se tuku međusobno, stariji mlađe, a dešava se, da i mlađi tuku starije, kao što se dešava pokatkada, da slabiji istuku jače. Ali to je nešto drugo i ta seljačka tučnjava ima sasvim druge uzroke nego tučnjava pomoćnika i šegrta. I Budakovi seljaci se tuku. Bolesni Niklić tuče svoju ženu Seju, Blažić opet Mandu; Periša tuče prvu ženu Mariju, a prima pljuske od druge žene Anđe, da je na kraju zakolje; Lukan šakama izgoni vraga iz prijašina Blažića, a Manda je tukla Miću, dok je bio dijete. Pa ipak prosjak i bivši seljak Blažević nije lagao, kad je govorio malome Željku, jer na selu ne tuku tako i ne tuku za to, za što u gradu obično tuku šegrte.

Na selu nema šegrta, a ipak su i svi seljaci šegrti, jer i oni uče, i oni prolaze svoju školu, koja nije nipošto i nikako lakša od drugih škola, šegrtskih i nešegrtskih. Sva je razlika u tome, za što se uči u tim školama i što se ima pred očima, što je cilj tih škola, odnosno što im je prvi i najvažniji cilj, jer će se po tome procijeniti i njihova vrijednost.

Lijepo je i vrijedno učiti za cipelara, krojača, kovača, profesora, liječnika, odvjetnika, veterinara, šumara, trgovca i za sva druga zvanja, ali sve to zajedno nije ništa i ne znači mnogo, ako se u isto vrijeme ne uči za čovjeka, jer pravi čovjek može ne koristiti mnogo društvu, narodu i čovječanstvu, dok veliki majstor i klasni stručnjak mora štetovati, ako nije čovjek.

Nepošteno bi bilo reći, da cipelarski šegrt, srednjoškolski đak ili sveučilištarac ne mogu učiti i za čovjeka i da takvi pojedinci i ne uče za čovjeka. Daleko sam od toga, da se povedem za sličnom propagandom različnih razvikanih, promašenih i neodrživih ideologija. Ali sistem naših škola i onih šegrtskih, kao i nešegrtskih je takav, da prvo traži izgradnju majstora i stručnjaka, pa tek onda, onako usput, i više prema volji hvalevrijednih pojedinaca i prema privatnoj inicijativi, možda traži i neku izgradnju čovjeka, neko učenje za ono najljepše i najveće, što imamo ovdje, a to je čovjek, puni i pravi čovjek, čovjek-ličnost.

U seljačkoj školi života je to drukčije i to baš onako, kako je rekao prosjak Blažević, jer do dalekih ciljeva vode daleki putovi i za velike stvari potreban je veliki posao. Pa ako je za cipelara potrebno tri godine, da izuči svoj zanat; za srednjoškolca devet mjeseci, da svrši jedan razred; za sveučilištarca četiri do šest godina da završi nauke, onda je za učenje čovještva bezuvjetno nužno početi od prvog početka, a to je rođenje, odnosno početak svijesnoga života, pa je još i onda otvoreno pitanje, koliki će moći uspješno završiti tu najtežu i najdragocjeniju školu života, koja daje diplomu čovještva.

Seljački život je već takav, da nužno iziskuje učenje za čovjeka, koje ide paralelno s učenjem za seljaka, samo nešto malo naprijed tako, da je škola čovještva primarna stvar, a ne sekundarna, jer ta prva škola nije prepuštena sama sebi, slučaju i sreći, nego je uvjetovana samim životom i postojanjem. To je ono važno i bitno, u tom je pravi smisao i točnost riječi starog prosjaka Blaževića i u tome je prava i stvarna veličina seljaka uopće.

Budakovi seljaci nisu anđeli, jer na zemlji i nema anđela. Oni su pravi ljudi, od krvi i mesa, bolji ili lošiji učenici životne škole, koja stvara ljude, veliki i maleni, dobri i zločesti, marljivi i lijeni, čisti i prljavi, pošteni i lopovi, šutljivi i brbljavi, vjerni i nevjerni, strašni i pobožni, hajduci i izdajice, složni i zagrižljivi, gladni i siti, lijepi i ružni, pametni i glupi, zdravi i bolesni, štedljivi i rasipni, šutljivi i iskreni, pravi pravcati ljudi, među kojima ima i tako loših učenika životne škole, kao što uostalom i svaka škola ima loših učenika, da ne mogu završiti tu školu, a onda ne mogu ni dobiti diplomu čovještva, premda su još od rođenja bili određeni za to, da uče za — čovjeka.

Mile Budak nam je rekao, da su njegovi seljaci stvarni ljudi, neki još i danas živi, a neki u Mrkobraduši. Meni su to potvrdili i neki drugi ljudi, koji su bili s Budakovim seljacima, vidjeli ih i razgovarali s njima. Ali i da nije toga, mi bismo bez nekih naročitih poteškoća i lako pronašli po našim selima i salašima sve te Lukane, Anere, Blažiće, Jose, Miće, Mande, Kajane, Mijate, Baruše, Matije, Anđe, Periše, Jole, Anđuše, Dujmine, Jadre, Antine, Polde, Josipine, Maje, Marije, Šimunce, Antone, Ive, Nikliće, Zekane, Makiće, Kićenice, Antine, pa i Grgice i druge junake Budakovih seljačkih pripovijesti i njegova »Ognjišta«. Istina, svi bi oni bili nešto drukčiji, u drugim prilikama i krajevima Lijepe naše domovine, razlikovali bi se u mnogim i premnogim sitnicama i situacijama, ali bi ostalo zajedničko ono bitno i najvažnije, ono što je tipno našem hrvatskom seljaku, ostale bi duše, koje su samo čestice jedne velike i zajedničke seljačke duše (Bonifačić).

Budakovi seljaci su tema za sebe i to neiscrpiva tema. Oni živu svojim životom u Sv. Roku i Lovincu, po svim našim selima, a sada živu svuda: po selima i po gradovima, po varošicama i po kasabama, jer živu u nama, jer ih mi nosimo u svojim dušama. Oni živu slobodno i nezavisno od svih seljaka u književnosti. Zato ih i ne ću uopće uspoređivati ovdje ni sa seljacima poljskog nosioca Nobelove nagrade Vladislava St. Reymonta, ni s onima Side Košutić, ni sa seljacima drugih naših i stranih književnika, pa ni s malobrojnim seljacima Miroslava Krleže, koji su ili karikature ili sasvim rijetki i iznimni slučajevi, koji dobro dolaze Krleži, ali ne samo Krleži književniku.

U bogatoj i preobilnoj galeriji Budakovih seljaka, koji su u najviše slučajeva izgrađeni sasvim minuciozno i detaljno do potpunih ličnosti i zaokruženih cjelina, a nerijetko opet samo nabačeni i skicirani kao trenutne projekcije na filmskom platnu, najtipniji predstavnik seljačke pozitivnosti jest Lukan, a isto tako tipni predstavnik seljačke negativnosti, potencirane stranim utjecajima, jest Blažić.

Lukan je prototip hrvatskog seljaka i najbolji čuvar seljačke »autohtonosti«. Blažić je natrunjen tuđinskim utjecajima i pomalo je američke ćudi, kako sam kaže. Lukan stiče i skuplja, Blažić rastiče i rasipa. Lukan je konstruktivan. Blažić destruktivan. Lukanu je zemlja ono, što i didu Vidurini:

— Gruda ove naše zemljice, to j' šaka krvi, pota i žulja naši' stariji', a vidila je i sve njihove i radosti i žalosti. I kako una gleda mene, tako j' gledala i mog oca i mog dida, i sve do devetog kolina i još dalje. — (»Ognjište« I; 249).

Blažiću je zemlja:

— Gruda zemlje to ti je ovo: ako je ispeče sunce — šaka prašine; ako je raskvasi kiša — šaka blata. — (Ognjište« I, 249).

Blažić je sav kao umotan karakterističnim smijehom, on uvijek pijucka i ruga se svemu, nebu i zemlji, šali se sa svakim i svačim, pa i s Anerom, a nudi prijatelju Lukanu i vlastitu ženu. Lukan je tih i odmjeren, polagan i više povučen u sebe, neko utočište slabih, mirno, tvrdo i sigurno:

— Neg, znaš prijašine: ko j' pod mojim krovom, taj je miran i siguran, kun da j' u crikvi, a kad je još sirota — a vridna Anera i uno dvoje dičice i 'esu sirote! — unda j' u mojim nidrim ka u unoj kućici, u koju plovan zaključava presveto Otajstvo... Pa, znaš, prijašine: nađe se čovik, da se i s tim našali, al' Bog je milostiv, pa prašta. Ništa zato... — (»Ognjište«, III. 136).

Lukan je otvoren i stalan. Blažić je neiskren i nestalan, prepun iznenađenja. Lukanovi životni krugovi stižu samo do Gospića i Lovinca, Blažić je bio u Americi, koja je ubacila svojim specijalnim životom u njegovu dušu klicu sumnje i novoga znanja. Ali to novo znanje nije oplemenilo Blažića i on je ostao divljaka, doduše cijepljena, ali nepripitomljena. Blažićevi vidici su prošireni, ali nisu produbljeni i produhovljeni u dovoljnoj mjeri. On je ostao nesvršeni đak američke životne škole, a svaka nesvršenost je štetna i opasnija od neznanja, koje nikada ne može toliko naškoditi i pokvariti kao neko polovično i nepolovično znanje.

I Blažić i Lukan su seljaci, lički i hrvatski seljaci. Lukan je tipski i mnogobrojniji. Blažić je karakterističan, izuzetan i rijedak, malobrojniji. Lukana ima mnogo. On je živa slika hrvatskog seljaka. Blažića ima malo. On je vidni uzorak nečiste krvi, premda je njegov roditelj, did Vidurina, kremenjak i pravi čuvar seljačke i narodne tradicije i vrline, premda su Blažićeva djeca Mića, Joso i Ivan dostojni unuci dida Vidurine.

Lukan i poslije ubistva šapće molitvu:

— Svemogući, oprosti mi, kad znaš, da sam mora'. I blagoslovi moje ognjište. — (»Ognjište« IV. 137).

Prije ubistva Lukan je također molio:

— Svemogući, oslobodi me zla... Ako ne 'š, a Ti mi daj brzo oko i okretnu ruku. — (»Ognjište«, IV. 137).

Blažić je ubio Aneru i nosio križ na njenom sprovodu. Lukan je ubio, ali nije ubojica. Blažić je zločinac. On misli, kako bi opravdao Josinu smrt pred ljudima, pred Bogom i pred žandarima, koji su najveća sila:

— Kad si ga sla' na svit, vidije si komu ga šalješ i pošto ga šalješ. Sad, ako ćemo pravo i pošteno: ja sam, ka' re'ćemo, prost težak i graničar i ne znam mnogo, al si Ti zna', pa što ga posla meni za napast?! Moga' si dati, da ga rodi koja druga, a ne una moja rđa i ništa unda ovog ne bi bilo, nit bi Ti sad tu mene zaustavije, man me lipo pušta u raj, koji sam i zaslužije... Lako j' s dragim Bogom, slava Mu i dika, al što 'š, kad dođu ovi tu — anđeli čuvari? — (»Ognjište«, I. 217—218).

Lukan je miran i dobar, katkada gotovo naivan u svojoj dobroti. Blažić je lukav prepreden i strastven. Lukan dugo nije slušao razgovore starijih ljudi. Kad su ga pitali za djevojku, on je odgovarao:

— Reste moja cura, pa dok nareste — gotovo j'. — (»Ognjište« , I. 35).

Zato strastveni Blažić govori vlastitoj nevjesti, kad joj je posudio novce, da joj se nekako približi:

— Uzmi, veselje moje. Uzmi, a da' ću ti i svoj dio Boga... (»Ognjište«, III. 68).

Lukanova dobrota zadivljuje. Blažić je cinik. Lukan nosi u sebi neizmjerno bogatstvo čovječnosti, srca i duha. Blažić je otrovan strašću i on bi trovao i ubijao druge. Lukan kaže:

— Ja mislim, da j' grijota i medvida ubiti, dok un tebe pušti na miru. — (»Ognjište« IV, 113).

Blažić ne bira sredstva, da dođe do cilja, do Anere. On je spreman gaziti preko lešina rođene djece, da zadovolji svoju strast. Blažiću nije žao ubiti medvjeda, jer on i za vlastitog sina Josu misli ovako i opravdava sebe pred drugima u svojoj mašti:

— Ubila ga bukva. I uje vuka magare. A more to biti, kako ne bi moglo! — (»Ognjište« I. 193). I to Blažić govori s toliko nehinjenoga mira, kao kad drugi čovjek govori o lanjskom snijegu.

Tragika Lukanova utjelovljena je u njegovu Kristovskom kriku, koji mu je izletio iz usta poslije niza nevolja i nesreća, koje je konačno okrunila Barušina i Lukicina smrt. Taj vapaj nije bio samo krik nesretnog čovjeka, nego zajednički krik svih bolova i jada, svih bijeda i patnja, koje su se odjednom i cijelim svojim teretom srušile na Lukana i istisle iz njegovih grudi taj vapaj, od kojega je bolniji bio samo vapaj Isusa Krista na Golgoti. Lukan je vapio:

— Bože moj, Bože moj, Ti pogledaj na me! — (»Ognjište« III. 93).

Tragika Blažićeva je najveća u času, kad on osjeća, da je sam, grozno sam protiv sviju, jer svi znaju, da ne valja ono, što je uradio s Mićom i Anerom, ali nitko ne zna, zašto je on to uradio tako. I u tim časovima velike i najveće depresije Blažić razmišlja i govori sa samim sobom ovo:

— Sad: ili pobiti ja nji' il uni mene... — (»Ognjište« I. 180).

Lukan je nesretan, jer opaža, da se vatra na njegovu ognjištu gasi. On bi dao sve, samo da spasi svoje ognjište, da održi tu vatru, koju je primio od svojih prethodnika. Štedljiv i škrt ne žali najljepše komade zemlje, samo da izliječi jedinca sina Ducinu:

— Neka mi ga izliči, pa — Dolac Kresovića na stranu! — i neka zapovida. Bog mu sve blagoslovije. — (»Ognjište« III. 109).

U isto vrijeme Blažić, kojemu su i poslije Mićine pogibije u ratu ostala još dva kršna sina, Joso i Ivan, ide između njih i uporeduje sebe s Kristom, koji je raspet između dvojice razbojnika:

— E, e: na Golgoti. Ovako j' i Un bije u društvu ka' ja sada. — (Ognjište« III. 170).

Mogao bih nabrojiti još mnogo i mnogo ovakvih i sličnih primjera, koji govore rječitije od svega, da su Blažić i Lukan dva svijeta, dvije suprotnosti i dva različna pola, koji nikada ne reagiraju jednako na iste pojave i događaje. Jedino što im je ipak ostalo zajedničko, i jedino to, jest neutaživa glad za zemljom. Inače su Blažić i Lukan predstavnici različnih svjetova jedne te iste sredine, hrvatske i seljačke.

I Blažić i Lukan su ostali pravi i nepatvoreni seljaci u cijelom »Ognjištu«, i to Lukan nešto više nego Blažić, koji je izgubio vlast nad samim sobom, grubo svladan od neutažive strasti i neke čudne, mladenačke ljubavi prema djevojci, nevjesti, udovici i ženi Aneri.

Obadvojica su od malenih nogu pohađali seljačku školu života i učili se, da postanu ljudi. U toj školi je Lukan bio daleko bolji učenik nego Blažić, premda je ovaj posljednji imao boljeg učitelja u osobi »vridnoga dida Vidurine«. Ali život je ovdje ponovno potvrdio staro pravilo, da ne moraju samo dobri učitelji odgajati dobre učenike i da ne moraju svi učenici slabijih učitelja biti slabi.

Ja imam sasvim jasnu sliku dvojice najvećih seljaka naše književnosti, najvećih ne po svojim vrlinama, nego po točnosti njihovih opisa i vjernosti njihovih slika, koje imaju svoje kopije po cijeloj Hrvatskoj, uspjelije ili neuspjelije, već prema prilikama.

I Blažić i Lukan su velike duše, samo je Lukan velik u dobroti, a Blažić u malenkosti svojih snaga i nemogućnosti gospodarenja nad samim sobom. Lukanova veličina zadivljuje. Blažićeva straši i odbija. Lukan ima više ustrpljivosti. Blažić je lukaviji i iskusniji. Lukanova patnja izaziva sažaljenje, razumijevanje i suosjećanje. Blažić izaziva prezir, odvratnost, mržnju i gnušanje. I jedan i drugi se služe u svojoj borbi i u svojem životu svim onim sredstvima, kojima se služe svi naši seljaci i u svim krajevima.

Ima nešto u Budakovim seljacima, koji su i naši seljaci, jer su pravi i živi ljudi, ima nešto veliko i značajno, što nam može u svako vrijeme poslužiti samo na čast kao rijetko pozitivna karakteristika cijelog naroda, a to je — poštenje.

Nepošteni rado razvlače pojam poštenja, ali naš seljak nosi u sebi tu svijest o poštenju i onda, ako radi i najgore stvari, ako sprema i zločine. I onda iskrsava pred njegovim očima i u njegovoj glavi ta jedna jedina riječ: poštenje. Tu se zaustavlja sve. Tu svako nepoštenje ima stanovite granice, koje se ne prekoračaju samo tako lako, pa ih ni sam Blažić Vidurinov nije prekoračio, a da o drugima i ne govorim.

Blažić je bio nepošten, ubojica i zločinac. On je uvijek brižno skrivao sve tragove svojih nedjela. Ali, ako mu je izmakla koja opasna riječ i u četiri oka, on nije ni pomišljao na to, da tu istu riječ može jednostavno negirati i nepriznavati, jer

se njemu vjeruje kao i onom drugom i jer je »'edan svidok, ka' ni 'edan«. Riječ je bila riječ. Nju je poštivao čak i Blažić Vidurinov, kao da je to manji zločin ubiti nekoga, nego nepriznati nešto! Ovo poštivanje riječi i kod ljudi Blažićeva kova nije samo slučajno, pa je to baš poveliki paradoks, koji nije osamljen u našem narodnom životu, gdje i oni nepošteni imaju svoje poštenje i neke svoje posebne pojmove o poštenju.

Budakovi seljaci nisu karikature, premda su neki po svojim velikim nastranostima pomalo čudni i izuzeti. I oni maleni i sporedni su tako veliki u svojim malenkostima, da čovjek, čitajući Budakove knjige o seljacima, dobiva dojam, kao da gleda život našega sela i seljaka barem na filmskom platnu, ako već ne u pravom životu i u stvarnosti.

U svim djelima Mile Budaka jasno se opaža, da su ženski likovi veći i uzvišeniji nego muški. Budakove žene su tema za sebe i za nas, a njegove seljakinje su dale između sebe pravi biser naše književnosti i naše seljačke duše — Aneru, koja je tako velika u svojim patnjama i pregaranjima, u svojoj vjeri, borbi i ljepoti, da joj nema premca ni u našim, a valjda ni u sličnim djelima stranih i velikih književnika.

Ja mislim, da je Anera najveći uspjeh Budakova književnog stvaranja, premda je Blažićeva Manda jači tip seljakinje, a svakako i mnogobrojnija. Anera je bila jedna i jedina u svojem kraju, s kojim je živjela dušom i tijelom, a ipak kao da je i sasvim slučajno, upravo nekom pomutnjom dospjela tamo. Anera je jedna i jedina u našoj književnosti, ali u životu ima još Anera. Malo drukčijih po formalnim karakteristikama, ali u biti isto tako velikih Anera, seljakinja, žena i patnica, kao što je Budakova Anera.

Ima nešto u veličini Budakove Anere, što mnoge zbunjuje, pa posumnjaju u mogućnost Anerina postojanja. Ja sam ljetos dao svojim zemljacima u Subotici »Ognjište«. Svi su bili ushićeni. A ipak nisu mogli vjerovati u Aneru, koju su opet najviše zavoljeli. Jedna žena, koja je u svojem životu prošla sličnu Kalvariju kao i Anera, također nije vjerovala, jer u tom času nije imala pred sobom ogledalo, pa da vidi novu Aneru, još

neopisanu, ali živu i stvarnu, da vidi sebe. Svi smo mi često tako zauzeti sitnicama, da ne vidimo veličina, koje su nam na dohvatu, pred nama, naše, u ljudima, koji nas okružuju. Koprena običnosti i svagdašnjosti tako sakrije nesumnjive veličine našim očima, da se mi sudaramo s njima, a ipak ih ne vidimo, premda redovno nismo slijepci.

U Aneri je sakupljeno mnogo najboljih osobina seljačke žene, ali Anera više puta reagira izuzetno, netipno i, skoro bih rekao, neseljački. Ona natkriljuje svojom veličinom i svojim patnjama sve druge ljude oko sebe, pa radi toga se i čini, da ona pomalo iskače iz okvira, u koji je postavljena, u kojem je rođena i u kojem živi.

Anera je ženski Lukan, premda na momente dobivamo dojam, da je ona muško, jer ona zapravo vodi, ona se snalazi u teškim, bespomoćnim i bezizglednim situacijama. Anera je inkarnacija dobrote, ljepote, neslomljivog i neslomljenog ponosa, veličine i patnje. U njoj su se našle sve ljepote ženskih duša našega sela i spojile se u jednu zajedničku i veliku Anerinu dušu.

Ima nešto u Aneri, što je razlikuje od svih drugih žena u Budakovim djelima, nešto, što je uzdiže iznad dobre Anice, nesretne Matije, mlade Baruše, patnice Mande, prljave babe Anduše, zagrižljive Jele, zaljubljene Kajane, prestrašene Seje, zatvorene Maje i svih drugih žena, koje se pojavljuju i iščezavaju, a da ne ostave za sobom osobitog traga.

Anera je osobita, izuzetna i velika u svojoj osobitosti, koja opet, ponavljam, nije nedostiživa. Po dobroti Lukanova Anica je sigurno ravna Aneri, ali njena dobrota, sakrivena, pritajena i neodoljiva, gotovo više nalikuje na slabost, nego na dobrotu. Tragika nesretne djevojke Matije nije ništa lakša i manja od Anerine tragike, nego je sigurno veća i teža, strašnija i bolnija, jer Matijina tragika nije naplaćena baš ničim. Matiji život nije ništa dao. Nju je pobijedila smrt u naponu mladosti i pred samim ulaskom u život, dok je Anera imala sa svojim Mićom i te kako lijepih i sretnih dana, koji makar nekako i makar samo djelomično pokrivaju težinu i jedan dio njezine tragedije.

Dobra i naivna Baruša, koja je svojim životom platila život prvorođenog sina Lukice, izaziva u času smrti više sažaljenja, nego Anera, premda je Baruša tako obična i tako svakidašnja. Blažićeva Manda je u stvari veća patnica. Ona je tipna seljakinja i nesretna majka. Težina njene nesreće je baš u tome, što su apsolutno svi preduvjeti za punu sreću pred njom, a ipak ona nema mira, ona prima udarce, strepi, boji se, sakriva i nikada ne zna, što je čeka. Prljava baba Anduša, odvratna, lažna i pomalo zlobna, nije karikatura, nego stvarnost našega sela, teška i redovna. Zagrižljiva i gladna Jela pokazuje tako običnu glad za spajanjem imetka i gazdovanjem, da su Jele redovni atributi našega sela, a i grada, o čemu ne ću govoriti, jer ne spada u okvir ovoga članka. Josina Kajana je toliko čovjek i žensko, koje osjeća, da mora prekinuti neka stara i potvrđena pravila patrijarhalnog života, da mora biti simpatična. Mlada i lijepa Seja bolesnoga Niklića, koji teško okajava grijehe razbuktale mladosti pred strahom od svijetloga noža nad bijelim vratom, može u svojoj nesreći izazvati sažaljenje, zapravo više sažaljenja nego prezira i onda, kad je Niklić šalje tuđincu mjerniku, da na taj način ukrade bratu nekoliko brazda zemlje. Perišina Anđa je prava muškarača, više muško nego žensko na prvi pogled, a ipak žensko, koje je i nesretno, koje i trpi, jer Periša ne će, da je istuče, da je svlada i pobijedi, da umiri njenu krv i da je zadovolji.

Sve ove žene, Budakove seljakinje, imaju u sebi po neku crtu karaktera, u kojoj dostižu, pa i prestižu Aneru, kako u pozitivnom, tako i u negativnom smislu, ali tek u pojedinostima. Anera je cjelovita i potpuna, dogotovljena slika, uokvirena i skladna. Ništa kod nje ne iskače iz toga sklada. Njena dobrota nije tako mekana kao Aničina. Njena tragika nije tako beznadna kao Matijina. Njena nesreća ne izaziva sažaljenje kao Barušina. Anerina patnja zadivljuje, a Mandina izaziva čuđenje i ogorčenost, prezir prema uzročniku te patnje. Anera nema u sebi ništa Anđušinog i Jelinog. Kajana osjeća nešto, ali se ne usuđuje uraditi onako, kako osjeća, dok je Anera sama raskrstila s običajima, koje nije podnosila i koji su bili štetni i nezdravi, a svakako čudni i nepotrebni. Seja je pasivna u svojoj obrani i podaje se drugome po odredbi vlastitoga muža, samo da spasi goli život. Anera je aktivna u svojoj obrani; ona nožem udara vlastitog svekra, da spasi svoju čast. Anđa je muškarača. Anera je muževna djevojka, žena i majka.

I baš taj sklad pozitivnih osobina, koje rese Aneru negdje u većoj mjeri nego druge žene, negdje u istoj, a negdje čak i u manjoj, taj sklad, to je možda najveći uzrok njene veličine, koja u svakom slučaju zadivljuje i zanosi, pa onda začuđuje, iznenađuje i pomalo izaziva nevjericu i sumnju u postojanje takve seljačke kraljice, kao što je Budakova Anera.

U životu Budakovih seljaka glavni nosioci radnje su ljudi, muškarci, a Budak ih je već dao toliko i tako uspješno, da bi ga već to moglo izbaciti na prvo mjesto naše književnosti, koja je baš preko velikoga i nezaboravnoga »Ognjišta« doživjela svoj novi i veliki preporod, koji može u svako vrijeme opravdati i samo postojanje naše književnosti i njeno pravo na život.

Lukan i Blažić su najpotpunije slike iz galerije Budakovih seljaka, a mislim. da ne pretjerujem, kad kažem, da su najsimpatičnije i ljudski najtoplije muške slike: Jole i dvojica Blažićevih sinova Joso i Mića. Mića je doduše samo skica, u relaciji prema drugim značajnijim likovima Budakova »Ognjišta«, ali već ta skica osvaja snažno i neodoljivo. Mića je velik u tragičnosti svoje sudbine, koja je u mnogo čemu i sudbina naših ponajboljih književnika i narodnih mučenika, koji su otišli u naponu snage i stvaranja, ali prije nego što su izrekli sve, što su imali reći i prije nego što su realizirali sve, što su nosili u svojim dušama. Mićina tragika je podigla svijest sela, u kojem se je probudio smisao za zajedničku akciju i složan rad za one, koji su u nevolji, a ta tragedija je probudila i samu savjest sela, probudila je osjećaj za pravdu. Mićina tragika je probudila u nama — a nije ni morala osobito buditi u ljudima ono, što nas čini ljudima i što nas bitno razlikuje od životinja — odvratnost prema najvećoj laži čovječanstva, koja se zove imperijalistički rat. Mićina tragika je još jasnije istakla Anerinu veličinu i znatno je pomogla, da upoznamo najvećeg brata hrvatske

književnosti, a to je Joso, lički seljak, najbliži Lukanu, a topao, ljudski i simpatičan do nevjerojatnosti. Joso je veliki brat i to je njegova glavna i gotovo jedina funkcija, pa bez toga i samo njegovo postojanje kao da ne bi imalo pravog opravdanja. Joso je sav radi drugih, radi brata Miće i nevjeste Anere i sve, što on radi, radi prvo za njih, a tek onda za sebe. Skroman i nenametljiv, veliki brat je velik u svojoj skromnosti i neograničenoj ljubavi prema starijem bratu i nevjesti. Veliki brat je čuvar slabijih i nezaštićenih: on čuva od rođenoga oca — tragika jednoga života — svijesno i nesvijesno: nevjestu Aneru, majku Mandu, mlađega brata Ivana i samoga sebe.

Mića i Joso su najbolja negacija rasizma, jer su rođeni sinovi Blažića Vidurinova, koji je zapravo nečista krv, a opet i nova negacija rasizma, jer je did Vidurina, Blažićev otac, bio kremenjak i prava slika ličkoga starca Velebita u malome.

Jole je sa svojim oranjem novovjeki i hrvatski Kraljević Marko. On je veći od Kraljevića Marka, a i mora biti veći, jer predstavlja drugi svijet i drugi mentalitet od svijeta i mentaliteta razvikanoga junaka iz narodne pjesme. Kraljević Marko ore drumove od obijesti. Simpatični Jole ore seoski pašnjak od nužde. Jole je prvoborac socijalne pravde među Budakovim seljacima, malko čudan i originalan, ali simpatičan, iskren i nepatvoren, skoro ideolog, kad govori:

> — Zemlja je samo zato tu, da prehranjuje one, koji je gaze i miluju, ali i za sve, koji su tu. — (»Opanci dida Vidurine« 102).

Selo je razumjelo Jolu, kao što smo ga razumjeli mi, koji smo ga pronašli među Budakovim seljacima i osjetili, da taj Jole govori i u naše ime i da bi mi, baš kao i Jolini suseljani odustali od tužbe i rekli na usta svojega starješine, koji se možda ne bi zvao Jureta, ali bi bio starješina:

> — Tvoje je, Jole, oranje. — (»Opanci dida Vidurine« 102).

Lukanov brat Zekan ostaje u zasjenku pred Lukanovom veličinom, više kvantitativnom nego kvalitativnom, jer u bîti

Zekan nije ništa manji od Lukana, premda daleko manje trpi od njega, ali se, za uzvrat, daleko manje i raduje, jer Zekan:

> — ... ne razmišlja, nego živi; u njemu gori stoljetni, možda i tisućljetni — sigurno i tisućljetni! — život, koji se ljuti, jer osjeća, koji bi i udario, jer je povrijeđen, koji bi i ubio, jer se boji, da je u opasnosti. (»Ognjište« I. 26).

Životi dvojice braće Dujmine i Jadre donose sa sobom tragiku izumiranja, bol propadanja i žalost za životom, koji je prošao tako, a da nije ostavio za sobom traga ni nasljednika kraj ognjišta, koje se gasi. Sliku propadanja najbolje ilustriraju Dujmina i Jadre. Kadgod mi je žao nečega, što propada, a što je imalo u sebi toliku vrijednost, da nije zaslužilo tu propast, onda mi se uvijek pričini, da vidim kraj hladnog i pustog ognjišta dida Dujminu i da slušam njegov starački glas, mekan, tužan i bolan, kao što je bolna svaka pjesma propadanja:

> — ... najmanje pravi' ljudi izađe iz gospocki' čizama, ništo više od opanaka, a najviše izmed oni', koji ni opanaka nisu imali. — (»Pod gorom« 48).

Pa i inače mnogo i često puta pomislim na dida Dujminu, a najčešće onda, kad uopće i ne mislim na književnost, nego na našu hrvatsku prošlost i sadašnjost, krvavu i tešku, pa i na budućnost, daleku i nejasnu. Onda u mojim očima poraste lik dida Dujmine do proroka i suca, koji govori:

> — Vidiš li ovu goru? Ajde, uđi u nju sa sikirom bez držalice, pa sici. Svi će ti se smijati. Dok ti god ta gora ne da držalice za tvoju sikiru, ne odsiče ti ni 'ednoga bukvića. Tako nama ni Madžar ne naškodi bez nas. Ljudi, ljudi budite i rađajte što više dice, da bude i ljudi, pa se ne bojte. — (»Pod gorom« 48).

Starješina Mijat, koji se pojavljuje tu i tamo po Budakovim ličkim pripovijestima, i u »Ognjištu« kao sporedno lice, dao je svojom pojavom pečat uspjeloj zbirci pripovijesti: »Opanci dida Vidurine«. Oličenje seljačke snage i našeg prava na život i na našu zemlju, nešto snažno, revolucionarno i uznosno, a tako suvremeno i veliko stvorili su starješina Mijat i njegovi suseljani, u snažnoj i antologijskoj noveli »Čiji je Velebit«. Inkarnacija

pravde, otpora, prkosa, zdravoga bunta i snage, koja može sve, samo ako hoće i ako zna, što i zašto hoće, to je bio starješina Mijat, kad je na zgarištu velebitske šume, ponosno, pobjednički i samosvijesno rekao:

— Trnite, momci, trnite! Još bi mi mogli, al — dosta je. Naš je to Velebit! — (»Opanci dida Vidurine«, 19).

Još jedamput je progovorio starješina Mijat, kad su ga žandari ispitivali, tko mu je zapalio sijeno, pa da mu oni pomognu. I onda je Mijat govorio u ime svojega sela, u ime svih ličkih, i ne samo ličkih nego i svih hrvatskih sela i seljaka tuđincima:

— Pustite vi nas s mirom, pa i vi mirno jedite vaš krušac, kad vam ga je Bog dao, a mi ćemo ovo urediti. — (»Pod gorom«, 296).

Mi ćemo sami urediti naše stvari i bez tuđe pomoći, to je crvena nit, koju podržavaju svojim životima mnogi Budakovi seljaci, više oni kvantitativno manji, nego grandiozni likovi velikoga »Ognjišta«. Mi ne možemo biti svoji neprijatelji, kako nam to žele dokazati neki stranci, jer i Marko Bilović kaže:

— Meni se sve činilo, ka' da sam poludije, te sam se u čudu pita', da li sam ja zbilja sam svoj neprijatelj?! — (»Opanci dida Vidurine«, 21).

Markić Zekanov je običan, prosječan čovjek i da nije dobar, kao i nesretni Lukanov Ducina, kojega je duša izgubila vezu s mozgom u naponu muškaračke snage i mladosti, bio bi sasvim siv i nezapažen, kao što mnogi drugi ljudi i zapravo velika većina ljudi prođe tako kroz život u nekoj sivoći i iščezne bez svakoga traga.

Did Vidurina je, kao što sam već rekao, kremenjak i slika ličkoga starca Velebita u malom. On je utjelovljen čuvar patrijarhalnoga, onoga, što je zapravo u patrijarhalnom, na selu. Did Vidurina je neslomljeni i neslomljivi ponos. Markić Babić je slomljeni, ali i probuđeni ponos, napukla, ali neotkinuta grana ličkoga stabla.

Periša, nesretni dobričina, koji je htio postati pravi čovjek, da udesi tuđim jezicima, koji je preko jednog posrednog i jednog neposrednog ubistva dospio u tamnicu i na samoubilačku gredu,

takav Periša, to je slika nedovršenog čovjeka, koji je kriv, što je rođen takav: bez snage vlastite volje, bez dovoljno muškosti, a ipak u hlačama i s previše želje za životom i za najbitnijim emanacijama muškosti.

Niklić Vojnović je u malom Blažić Vidurinov s tom razlikom, što je Blažića vodila strast za ženom, nevjestom, a Niklića strast za zemljom, premda je bio jednom nogom u grobu i bez potomaka. I Blažić i Niklić su natrunjeni tuđim i neseljačkim utjecajima i to se osjeća u njihovu životu i radu. Niklić je samo skica, pa ipak izgleda mi Blažićeva glad za Anerom razumljivija u svoj svojoj nerazumljivosti od Niklićeve gladi za zemljom, jer je Blažić bio muškarac u snazi, a Niklić je umirao i umro otrovan u duši, kao što je sam trovao tuđe duše.

Među onima, koji su od Budakovih seljaka najčudniji u svojoj gladi za zemljom, posebno i vidno mjesto zauzima Polde, koji je isto toliko čudan, nerazumljiv, blizak i simpatičan čak i onda, i najviše upravo onda, kada on, zdrav momak, traži ruku bogaljaste Ike, koja je doduše inače zdrava i može roditi dijete, a koja osim toga donosi Poldi ono što on nema: zemlju.

Polde je simpatičan toliko, što on ne uzima Iku samo radi zemlje i on ne prodaje sebe, jer bi onda bio odvratan i ravan Niklići i Blažiću. Međutim Polde nije takav. On je zaljubljen u zemlju i to nekako posebno i čudno zaljubljen. On je ipak čovjek.

Rekoh već, da je u ovom okviru sasvim nemoguće osvijetliti sve likove iz bogate galerije Budakovih seljaka, a to nije ni potrebno. Međutim mislim, da tom zgodom nikako ne mogu prešutjeti jednog seljaka, koji formalno i nije seljak, a ipak je seljak. To je probisvijet, mali kradljivac, prepredeni mudrijaš, duhoviti Ličanin i — čovjek, Grgica Miškov.

Ima u tom Grgici toliko duha i ironije, koja prelazi u sarkazam, kad jednostavno i naivno do smiješnosti, a istinito i bolno do suza, secira sav naš život i društveni poredak, u kojem se ide u zatvor:

— . . . za kokoš, za ovna, ili, evo ko na primjer za ove Marine dukate, a ne za ono krupno iz hrpe. Tamo ti to drukčije ide. Humbus, džumbus, malo gore, malo dolje, deset više, deset ma-

nje — pa svi pošteni i puni džepovi zlatniša. — (»Pod gorom«, 244).

Grgica Miškov je pokvarenjak, ali i on ima svoje poštenje i to poštenje nije bilo daleko od pravog poštenja, sve dok Grgica, koji poziva svoje drugove kradljivce, da se zakunu na poštenje, jer se »na njega kunu i velika gospoda, pa im ni vraga,« nije krivnjom društva došao do zaključka:

— Na svijetu smo zato, da nas drugi zatvaraju, kad mi ne možemo njih. — (»Pod gorom« 250).

Seljačku školu života nije mogao završiti Grgica Miškov, jer oni, koji su ga učili u toj školi, nisu bili ni seljaci, ni ljudi, ni učitelji. Zato je Grgica i simpatičan, jer on ima u sebi nešto dobro, što je prikriveno naslagom pokvarenosti, koja bi se mogla ukloniti samo radikalnom operacijom — sistema.

Grgica Miškov nije svršio životnu školu krivnjom drugih nego vlastitom krivnjom, isto tako kao što je Ivan, sin hajduka i harambaše Antone Šarića, sramotno propao u toj školi samo svojom krivnjom. Ivan je najnegativniji tip od svih Budakovih seljaka. Hajdučki sin — hajdučki izdajica radi ucjene (talje), koji puca ljudima u leđa, premda je dao vjeru, to je sto puta gore i od Blažića Vidurinova i od Niklića Vojnovića. Blažić i Niklić su hulje, ali nisu izdajice. Ivan je izdajica. A riječ, vjeru — to ni Blažić ne krši, to i djeca cijene, kad govore poslije tragične smrti dvojice hajduka, koje je Ivan Antonin ubio na vjeru, i poslije zaslužene hajdučke kazne (žrtva je Ivan):

— Moremo sva tri u 'ednu raku zakopati.

Odgovor:

— Razmeđili su! 'Ajduci na viru nikog ne ubiše! — (»Pod gorom«, 116).

Budakovi seljaci žive i ostaju. Svi oni zajedno i svaki posebno predstavljaju samo ulomak i ulomke našega narodnog života kroz prošlost stoljeća i sadašnjost naših dana. Oni su dio nas samih, jer su u svojim dušama seljaci, ljudi i Hrvati. Oni su ponijeli na svojim širokim i zdravim leđima dobar i veći dio naše narodne borbe. Oni su ogledalo naše prošlosti, naše sadašnjosti i naše budućnosti.

U našoj književnosti zauzimaju Budakovi seljaci posebno i najvidnije mjesto, koje po svemu i zaslužuju. Ono, što je za hrvatske seljake učinio u životu Stjepan Radić, učinio je u književnosti Mile Budak.

Budakovo »Ognjište« je epopeja seljačkoga života. Ono je velika pjesma velikoga života, kvantitativno i kvalitativno. Dvije knjige ličkih pripovijesti: »Opanci dida Vidurine« i »Pod gorom«, u mnogo čemu ne dostižu »Ognjište«, ali ga u ponekim sitnicama možda i nadmašuju. Zajednički su im svima seljaci: uvijek isti u svojoj veličini, patnji, bijedi, sreći i nesreći; uvijek isti u svojoj ljubavi i gladi prema zemlji; uvijek isti u svojim nastojanjima, da ne umru, da produže život novim generacijama i da sačuvaju svoja djedovska ognjišta; uvijek isti u svojim primarnim funkcijama hranitelja; uvijek isti i najzdraviji izvor narodnih snaga; uvijek isti ljudi i seljaci; uvijek iste duše, a katkada i ista lica u različnim godinama i prilikama i uvijek isti mučenici, robovi i gospodari svoje zemlje; uvijek isti kremenjaci i nosioci slobodarskog duha.

Zemlja i ognjište, ognjište i zemlja, to su središnji problemi, oko kojih se vrti cjelokupni život Budakovih seljaka, i ne samo Budakovih, nego i svih drugih hrvatskih seljaka, pa i svih seljaka cijeloga svijeta. Ima nešto u toj našoj zemlji, opljačkanoj, jadnoj i napojenoj krvlju vlastitih sinova, nešto, što privlači jače nego magnetizam i zemljina teža. Ima nešto drago, veliko i milo, nešto što volimo i onda, kad nas svojom nadljudskom snagom straši i kad nam prijeti propašću. Ima nešto u toj našoj dragoj zemlji, što nas privlači tako, da žrtvujemo za nju sve, što imamo, pa i iste živote. Ima nešto u toj našoj dragoj zemlji, što nas sve spaja vezom zajedničke ljubavi, zajedničkih patnja i žrtava, zajedničkih rađanja i umiranja, zajedničkih domova i grobova, zajedničke prošlosti i sadašnjosti, zajedničke veze prošlih, sadašnjih i budućih generacija, što nas čini, pored ostaloga, da smo ono, što jesmo — narod. Budak je sve to vidio, osjetio i predao drugima u baštinu, vjerno i točno. I u tome je njegova zasluga i veličina.

Ima nešto u težnji naših seljaka za očuvanjem simboličke djedovske vatre na ognjištu, što je ravno težnji čovjeka za samoodržanjem i za vječnošću, nešto simpatično i veliko, kao što može biti velika samo težnja i borba za besmrtnošću, koja je oličena i u stvaranju novih ljudi i produživanju života svoje krvi, svojega naroda i svojega svijeta — čovječanstva.

Svladati smrtnost i postajati besmrtan u bilo kojoj formi i bilo na koji način — to je veliki smisao života, kojega su Budakovi i naši seljaci razumjeli. Oni su ispravno shvatili pravi smisao života: borbu protiv smrtnosti i prolaznosti za besmrtnost i vječnost. U toj borbi oni su žrtvovali mnogo i najviše. Oni su pošli pravim putovima. I to je njihova veličina.

JAKE SMRTI

VOJNIKOVA RUKA

Ruka mu već davno gnjila,
I nakon smrti jednog dijela
(Na koji sjeća ralo, pila)
Čeka cijeli pogreb tijela.

Da bar je mogo na njen pokop;
Da s njom se rasto kojom riječi;
Da mogao se sâm u prokop
Spustit, i da tu prokleči!

Odbačenu u crnu tamu
(Koja kao krv je gusta)
U grču pustili su samu
Bez njena srca i bez usta.

A možda katkada u noći
Ipak ona srce steže. —
I kaže: Slušaj; treba poći,
Komadić smrti tebe veže.

Sada već nad njom šúmi žito
(I ponad bezbroj srcâ, glavâ)
A tuđin seljak ne zna ni to,
Da o n a raskoš rasipava!

OČI STJEPANA RADIĆA

One ne bijahu stvorene za obične vidike, —
Čvrsto su gledale daleko, daleko na kraj stoljeća:
Mutnu im zavjesu davahu bliske stvari i slike,
Jer su prejasno vidjele raskoš Velikog Proljeća.

One su nosile u sebi tihog smiješka bore,
Što se u zipci ljuljo, na ubitu živio tijelu:
Tada su gledale rasti i vreti golemo more,
A u njem svoju Misao kô ribu srebrnobijelu.

O blage zaklane oči, iskopane krvavom rukom,
(Za ljudsku smrt prejake, nedohvatno daleke) —
Sada stojite svagdje: nad selom, nad poljem, nad pukom;
Kô sunca ljulja vas more i nose kô bisere rijeke.

Pognute glave div malenom Hrvatskom kroči
Noseć na grubu dlanu blage zaklane oči.

PALI VUK

Kad se sruši vuk od zrna —
Kô da teška krošnja pane.
(Prognana daleko srna
Trepereći stane.)

Njegov pad ne sliči padu:
To truplo pokriveno dlakom,
Zgrčeno u divljem jadu —
Urliče nad rakom.

Još uvijek mu zubi reže
I prijeteći je dlaka mrka,
Oči sa njeg plaho bježe:
Ne, nije stala trka!

S njim umire sama šuma:
Nesta s njime kretnje njene,
Mrkog sina njena šuma,
Žive njene sjene!

Ona: zakovani div, —
Nadahla ga svojim bijesom,
Kojim paro zub je kriv
Mekim jadnim mesom.

I — izgleda — ista smrt
Boji se u njega ući:
I mrtav se ne da strt —
Još je sada ljući!

Kad ostane zadnji vuk,
Nemojte ga svladat —
Nek od njega uči puk
Borit se i padat!

SMRT LETAČA

Kad čovjek jednom leti,
Visoko kad se vine,
Čemu tlo i pad?
Nek zemlje se ne sjeti,
Nek motri san visine:
Od oblâkâ grad!

Zašto da dolje pane?
Kad već dosadi sve mu,
Neka nađe dom:
Kao pticama grane
Neka je počivka njemu
Oblak — aerodrom.

A kad već treba pasti —
Neka pane u more:

Drugi plavi san.
Tamo će imat časti,
Koje je imo gore, —
On i aeroplan!

Tu se nebo ogleda:
Dubina mu sjaj kaže
I zvjezdani trag.
Dubina snizit ne da,
Koji visinu traže
I san im je drag.

Nebo i more se ljube:
Dviju sestara braća
S ljubavnika dva:
Nikad ih obje ne gube,
Uvijek se k jednoj vraća
Svaki od dva sna.

U more nek potone, —
Da ono s njime njiše
Sav nebeski svijet:
Oblake i avione,
Zvijezde; — da uz njih više
Ne ustavlja svoj let!

MRTVAČKO PROLJEĆE

Domiču dani: mrtvačko proljeće.
Mislim na groblje, gdje legoše baku,
Zaroniše djeda i oca u raku, —
I s njima od kiše mokro cvijeće.

Drage nedorasle sestre u grobu,
U ljubavi sretan sam da vas nema,
Ni znale niste za laž, što se sprema;
Hvalite, slatke, svoju crnu sobu!

Tu je na okupu čitavo selo,
Blizu kost do kosti, lijesovi krti,
Bliješte kose na suncu: zlato smrti, —
I izbija tvrdo seljačko čelo.

Mrtvi kopači, zemlju ste kopali,
Znali ste: sebi kopate ležaje;
Svaki joj od vas oduzeto predaje, —
Već u kolijevci zemlji ste dopali!

Groblje bi bilo jednako njivi,
Da nema križeva: gle, kreće trava,
Iz grobova, iz vaših ruku i glava;
Cvjetate! Opet ste pokretni, živi!

Oko vam prozire crnu debljinu,
Gleda u obliku krunice cvijeta,
Gledat će tako do konca ljeta,
Kada se vraća u očnu šupljinu.

Seljaci, kao zemlja nepomični,
Tromi i teški, kao zemlja jaki,
Sa njom ste jedno, zauvijek jednaki,
Živi i mrtvi, vječito slični.

Mrtvačko proljeće: domiču dani.
Uzet ću sjeme u široke šake,
Da iz rake raste nebu pod oblake, —
I plodovi zru suncem obasjani!

Ivan Goran Kovačić

NISMO NIČIJI

Djeca za velikog klanja.
Ruke očeva krvave
od tužne slave
ubijanja.

Zar sanja,
povorke pred aprovizacijama
kruh iz paprati
gladovanja.

Ne majko,
nije to ta rana,
proljetna rascvala grana
i topla plava mjesečina
što ne vraćaju sina.

Već
što će uvijek rasti sinovi
za nove krvave žetve
i svejedno su onda
i molitve i kletve.

I majko,
što misao više nije budnica,
a svijet je i dalje ista ludnica
i čast bludnica.

Uzalud dobra plačeš!
Cvrkut će ti reći ptičiji:
Mi nismo ničiji.

RIJEKA

Djetinjstvo drago moje rano,
žuti klijen — modre dubine!
Vrati se, ne idi tako lagano
gdje ti je mladost, sine?

Prošla je eto, ostavi to,
siguran ne bjeh, da li me znaš.
Drugačije je lice dječačko
kroz tvoju gustu virilo šaš.

Sada umoran, pomalo sijed
i kosa rijetkih jako.
Ja tebi dođoh izmučen, blijed,
da bih kraj tebe plako.

I rekao sve, što me boli,
gladeći tvoj svijetli pram.
Da čovjek druguje, daje se, voli
a uvijek je ipak sam.

Ne znajuć — zemlja je istina
i ti, koja si kćerka njena.
Opojnija od dobrog, crnog vina
ljepša neg ijedna žena.

Stog' reci mjesecu, neka prospe
svu svoju blistavu draž.
I đerdan zvijezda valom ospe
a s polja zašumi raž.

I zadimi se ko na oltaru
grmlja mirisni splet,
dok ćeš mi pričat priču staru
kako je divan svijet.

Novak Simić

JESENSKO PISMO

Daždovite noći, dani sivi.
U oblacima ptica jato.
Na prozorima kisnu knjige.
Ojađenu dušu truju brige.
Udesu smo zbog srca krivi.
Od milostinje se mučno živi.
Jesen. Krčme, Fenjer. Blato.

Na uglu žena. Pjesma kiše.
Žalostan korak guta tama.
Granje platana vjetar njiše.
Samotan život bijeda siše.
Mladost se ne će vratiti više.
Sve jače plače duša sama.
Beskućnici. Magla. Čama.

Tamne noći samoće stižu.
Hladna i siva sjena zida.
Netko očajno u mraku rida.
U beskonačnost se dani nižu.
Od tjeskobe se srce kida.
Okrupnja vjetar. List se njiše.
Jesen. Magla. Riječi kiše.

MOJA ZEMLJA

U mojoj zemlji crni kovači
teške i oštre mačeve kuju.
Uz tužne pjesme sumorni tkači
u mraku kobne zavjere snuju.

S planina sjena tjeskobna pada.
Sve veća raste ljudska bijeda.
Čovjeka, vuka, strahotu glada
ravnodušno drevno nebo gleda.

Gluho šumi kroz doline Una.
Duša je gnjeva i čemera puna.
Večer tugom i rakijom diše.

Mrki ljudi, žene, hladne kiše.
Bakar, olovni šljunak, zlatni prah.
Nad mutnom vodom mine taman strah.

Ivo Kozarčanin

PIJANSTVO ZABORAVA

Umro je čovik mladi.
Jučera bija je zdrav, u poju radija cili dan božji,
a danas je — mrtav.

Rekli su konšije:
— Ta šta je naš život,
nas, koji nemamo niti šta isti,
često,
a za likara i za likove skupe bome nemamo nikad.

Ta mi smo težaci ka crvi,
šta samo lizu po putu,
a baš niko ne pazi,
da nas ne zgnječi, ne zgazi.

Naš je život ka feral na vitru,
pa kada jače zapune,
mi se gasimo, trnimo.

Mi smo ka svića o' voska,
bez ikake ograde,
pa kane li samo kapljica jedna suze ol krvi,
više ne gorimo.

O, naš je život najviša muka,
bez kraja i smisla borba u potu,
naš je život sama gorčina,
pa da nas žalost mine, jad da u zaborav ode,
treba nam — vina.
puno, do pijanstva, jakoga, žerboga vina...!

NAŠI ŠKOLARI

Svake godine po nikoliko dice iz Doca
svršu pučku i iđu u veliku školu.
Istina i oni ćaćinu intradu volu,
al ne možu živit uz braću i oca.

Jadni su ti skulari naši. Jadni
(Tako san bija jadan i ja,
kada sam u srednjoj skuli bija).
Sramu se reći, al znadu biti i gladni.

Nemaju oni komore za učiti,
nji' gotov ručak ne čeka,
ni večera dobra, ni postelja meka.
Oni se moraju sa svačin mučiti.

Deboto u mraku često i uču,
jer u kući je letrika, šta jedva žmiri,
Iz svakog kantuna po koji brat viri,
sestra se igra — da za čas se tuču.

Pa kako da ovi skulari mladi,
uču i pišu, — ta nemaju ni stola;
a kraj kuće buču konšije ol kola.
Pa šta da in učenje bar teke zasladi?

Pa kako da uču iz oni' stari knjiga.
Nemaju koga niti šta pitati,
ta njiovi često ne znaju ni čitati.
A uz skulu i' moru još puno briga.

Pa jopet ovi skulari uču,
i skoro svi redom i prolazu;
na njiova mista mladi dolazu,
i samo iz svoje nevoje knjigon se muču

Vinko Nikolić

JESENJIN

»Blažen tko nije dopio do dna.«
(Puškin: »Evgenije Onjegin«)

Tko da opiše sve tvoje pijane skandale?
Za smrt su tvoju krive vlasti i ljekari,
a onda tek ti sam i Isadora Duncan.
»Crni čovjek«, dijete, mangup, bandit.
Divne oči, kosa kovrčava, plava.
Priče bake tvoje, ali od tebe nikad svetac.
»Rusijo, s ljudima drugim,« zemljo teladi i krava!
Selo Konstantinovo, Rjazanska gubernija: sada Jesenjinovo.
Snovi mladenački: ispuni ti se, Serjoža, želja tvoja,
da ćeš čuven i bogat biti
i da će ti spomenik u Rjazanu dići.
Tu iz zvijezda i iz zore
ti si učio život i škole

ljubeći bjelokore breze kao tuđe žene.
Onda »Mrtve duše« Gogolja, Puškin,
Petrograd, Moskva, imažinisti, Marienhof.
Zemlja Inonija »umornog gosta zemlje tuđe.«
Blok, Majakovski, Gorki, Bjeli,
Gorodecki i Kljujev, Skiti, Blokova »Dvanaestorica«.
Ali ti mužik, seljak uvijek i svagdje bio si u duši,
što pozdravlja svaku kravu sa pločâ mesnicâ.
Strah od samoće: krčme, žene, putovanja i skandali.
Bolesno osjetljivo dijete, što boji se mraka,
manije progona, duševna tama.
Zašto, konačno, pjesnik ne smije biti dijete?
»Sumnjiv svima vlastima na zemlji,«
ostao si ipak samo pjesnik.
Jednom nogom u starom, a drugom u novom svijetu,
sanjao si muzičko carstvo: zemlju Inoniju
i nebo, kako liže svoje crveno tele: Revoluciju.
A ti: sve da vidiš, a ništa da ne uzmeš sa ovoga svijeta.
Rusija, carizam, »tuga neizmjerna«,
»ovdje se može rasplakat i krava,«
kaos, rasap, ratovi građanski
i Demjana Bjednog što razliježe se pjesma.
U »Ani Snjegini« postao si u zemlji svojoj dezerter prvi,
što zauvijek je rekao zbogom topovima.
Možda bi ipak bolje bilo »da si od malena
orući njivu išao za plugom«?
Susret s Marienhofom u Moskvi
i nerazdvojno drugarstvo do smrti kobne.
Imažinistički manifest — cilj slika:
»Rrže ždrebni oblak«
i »oteljeno nebo sivo
crvenoga telca liže.«
Na moskovskim ulicama sa cilindrima ti i Marienhof.
Slavohlepan neizmjerno i mužik proračunano,
slavu i brončani spomenik jedino si želio,
ali zato je trebala smrt neočekivana, zarana.

Ko onaj kočijaš, što ti je rekao,
vozeći tebe i Anatolija u »Romanu bez laži«,
da Rusija ne pozna žive pjesnike,
već samo gvozdene, brončane:
i ti si život svoj zato žrtvovao
da stojiš jednom ko Puškin brončan i ukočen.

Mnoge žene prošle su kroz tvoj život,
ali najdublje je ušla balerina Isadora Duncan.
Sustret iznenadni: »Anđeo! Đavo!«
I ta žena, dvadeset godina starija, pamet ti je, Serjoža, oduzela.
Ples »Žena i razbojnik«, pijane noći ruske:
šampanjac, konjak i votka.
Ali za tvoje pijanstvo nije kriva Isadora,
žena ta, što prošla je Europu, Ameriku,
volila Gordona Craigha, Rodina i Hermana Bahra,
značila je za tebe Zapad, inspiraciju i pijanstvo duševno.
Susret je to bio susret sličnih i umornih duša,
što volili su se prije, nego su se sreli,
kao blagi vjetar s gora:
proljetni Jesenjin i jesenja Isadora.
Ti, što si pretjerivao, da si volio u životu tri tisuće ženâ,
prebrzo si živio, previše ti se žurilo,
slava ti se činila predaleko, ljubav nedohvatna.
Više je Isadora trpjela zbog tebe, nego ti zbog nje.
Ona te je spasiti htjela, utjecati na tebe, biti ti inspiracija,
a ti si je za uzvrat nogom gurao grubo.
Zajednički ste u ljubavi i strasti gorjeli,
zajednički gorjeli i izgorjeli.
Još posljednji pokušaj: bijeg u Ameriku.
Aeroplan za Königsberg, pjesma »Rastanak s Marienhofom«:
ali razočarala te Europa i Amerika.
»Europa je grobnica, a njeni stanovnici su leševi.«
Povratak u Rusiju: posljednji, peti čin, tvoje tragedije,
svijeća što goreći dogorijeva, pijana lađa Artura Rimbauda.
»Crni čovjek« u ogledalu, nad kojim je i Gorki zaplakao.

Rusija postala za te Amerika, Zapad:
»Ne ću da igram, kako mi drugi svira!«
Sukobi s vlastima: hapšenja, zatvori.
Svađa s Marienhofom, prekid s Isadorom,
u osamljenosti groznoj zadnja godina stvaranja:
pet knjiga u posljednjoj godini života.
»Strah me je, jer nemam ni prijatelja ni druga.
Ne volim više ništa i nikoga.
Ostali su mi samo još stihovi.«
Bojazan od samoće, razočaranje konačno i potpuno,
orgije i skandali do očaja i pomračenja potpunog.
Oči plave postadoše sive, kosa kovrčava kao breza tužna.
Spoznanje tužno: u Americi i Europi izgubio si sebe.
Pomirenje s Marienhofom: prijedlog, da odu u Italiju, na Jadran.
»Ne, umrijet ću, Tolja, umrijet ću!«
Put ravno u — »Krčmarsku Rusiju«:
sedam pijanih noći u tjedan dana,
a trideset u mjesec dana.
Pucao si u ikonu i pričešće,
a uveče si klečao i plakao pred Raspelom.
Ali i najpijaniji svoje si pjesme znao napamet.
Slomila se snaga čeličnog stroja i u ždrijepcu si vidio tragiku sela:
ždrijebac taj »žutogrivi, vran«, što se s vlakom utrkuje uzalud.
Ono je vrijeme prošlo: konja je živa pobijedila konjica čelična.

»Potrebno je nekom tvoje crveno veče, daleko,
ali nepotreban si ti.«
Tražio si u jednoj ženi sreću,
a propast si svoju našao slučajno.
Da, svi smo mi, Serjoža, ponešto za uvijek izgubili.
Ali ti nisi znao, da ćeš tek dva dana poslije smrti postati slavan
i da će ti pjesnici moskovski mrtvo tijelo triput ponijeti oko
brončanog Puškina.
Zemlju ti si prebolio.
Žrtvovao si sebe, ali i zaradio si brončani spomenik

i muzej tvoj u Moskvi.
A Isadora nije ni riječi rekla:
uvijek nijema nad velikim bolom.
Pokušaj samoubojstva: spasena.
Dvije godine kasnije u Nizi vožnja automobilom
i kobni šal oko bijelog vrata preselio ju je k tebi, Sašenjka.
I još jedan, posljednji i vječni sastanak, poslije smrti:
ležite oboje u zajedničkom grobu, utjeha kasna:
»U ovom životu nije teško umrijeti,
ali ni živjeti nije ništa novije,«
jer i bez tebe, »uz plot, Rusija će
i da igra i da plače!«

»U svojoj zemlji ja sam kao stranac.«
Priviđenje strašno — »Crni čovjek«:
sve si stavio na pikovu damu
i fatalnu kartu odigrao si u mraku.
»Do viđenja, druže moj, do viđenja!«
Hotel »Angleter«: noć dvadeset i sedmog prosinca.
Samoća strahovita, ruska noć i zima:
konopac oko vrata i crvena krv što teče.
Klonula je djetinja glava i pala je kovrčava kosa.
Sašenjka, Sašenjka!
Od živog tijela ostala je sjenka.

Ivo Ladika

JOSIP TABAK, ZAGREB

BAKSUS HODŽA

— Fe iza nufiha fissuri fe la ensabe bejnehum jeumeizin ve la jetesaelun...[1]) — orilo se u mektebu. Djeca su u jedan glas čitala ajete iz Kur'ana i jednolično se njihala. Hodža je upravo uživô u skladnu čitanju i taman pružio ruku za findžanom, kad li se mali Omerica nešto ušeprtljô. Omerica je već za svaki slučaj nabio fes na uši, da ga hodžina šipka ne dohvati po uhu, i uvukô glavu duboko u ramena, a ono, kô za čudo, hodža ni okom da trepne.

U druge dane, kad bi koje dijete izgubilo tekst, hodža bi uzeo podugačku šipku, koja mu je stajala s desne strane, te njome krivca dohvatio po glavi i tako bi opet čitanje bivalo jednoglasno, a njihanje jednolično. Baš po tom njihanju hodža je i znao, da li je koje dijete izgubilo tekst, sasvim zaostalo ili preskočilo redak. Hodžino se oko toliko izvježbalo, da je po nijansi njihana znao i to, za koliko je riječi krivac zaostô. Kad bi njihanje sasvim prestalo, za hodžu je to bio znak, da se dijete sasvim izgubilo u tekstu i da se ne će uskoro snaći. Ovakve krupnije griješke hodža i nije kažnjavô, nego bi krivca predavô na daljnji postupak Tahiru.

Valja znati, da je Tahir u hodžinu djelokrugu bio sve i sva: redio je mekteb, kažnjavô djecu, bio je hodžin pomagač i zamjenik i u neku ruku hodžin tajnik. Znao je hodža, da su svi veliki ljudi imali poneko pouzdano lice, svoju desnu ruku, svoj oslonac, bez kojega ne bi bili ono, što su bili. I Louis XIV., i Friedrich Wilhelm IV., i Papa Leon X., i Sultan Hamid, svi su oni imali po nekog Tahira. A Tahir, ma da nije imô sekretarskog izgleda, bio je u hodžinim očima i u hodžinu djelokrugu kô neki Cavour, Colbert ili Cromwell.

Tahir je imô velike, okrugle, volovske oči, tubast nos, otvorena usta i jako zubalo. Sve to njegovoj važnoj ulozi ne bi ništa

[1]) Onaj dan, kad se u trubu puhne, ne će se važnost davati rodu i plemenu ljudi i oni se međusobno ne će pitati, tko je i što je koji bio.

smetalo, da mu skladan izgled nisu kvarila ogromna stopala, za koja u čitavu šeheru nije bilo kundura. Zato bi hodža svake jeseni dao za Tahira napraviti kundure, a to je praktično značilo, da je Tahir morô preko ljeta ići bosonog, kako bi kundure mogle izdržati dvije zime. Tahirove noge bile su prava nesreća po obojicu: Tahir je većinom hodio bosonog, a hodža je dvije godine natezô budžet. Tahirove noge bile su najveće u sve četiri mahale hodžine nadležnosti, a izdatak za Tahirove kundure — najveća stavka u hodžinu financijskom proračunu. Hodži svejedno nije bilo žao tog izdatka, jer mu je Tahir bio prirasô srcu baš kô i njegovo rođeno dijete. Ne bi hodža umio reći, voli li više svoje sinove, Ešrefa i Mahmuta, ili Tahira. A imô ga je i zašto voljeti. Bio je brz, poslušan i pametan, a Kur'an je znao kô kakav hafiz. Nekoć je Tahir učio medresu, ali sirotinja, kô sirotinja, nije joj, jadnoj suđeno, da se miče i da ide u napredak. Tahir je morô prekinuti učenje, jer je bio ostô i bez oca i bez matere. Da nije hodžina meka srca, pitanje je, bili se i hljeba mogô najesti.

Svojim raznolikim sposobnostima, a poglavito pedagoškim, Tahir je u mnogome pridonio ugledu hodžina mekteba. Za dobru polovinu dječjeg uspjeha u mektebu valjalo je Tahiru zahvaliti. Početno znanje iz arapskoga djeca su dobijala od Tahira. Elif, be, pe... zar da se hodža time gnjavi? To je sve hodža lijepo prepustio Tahiru, a ovaj bi, strpljivo, svako slovo svakome djetetu obaška objašnjavô. Kad bi djeca uznapredovala u čitanju i kad bi se čitanje moglo složiti u jedan savez, onda bi hodža preuzimô dužnost.

Pored hodže i Tahir je nadzirô jednolično njihanje, koje je pri čitanju u jedan glas bilo potrebno kô točka na slovu »gain«. Tahir je svojim psihološkim sposobnostima prozreo svako dijete. Znao je on, da s malim Omericom nije nešto u redu. Bilo mu je sumnjivo njegovo njihanje i dugo ga proučavô. Najposlije se jednom prilikom privukô i spazio, kako je u Omerice sufara otvorena na krivoj strani. Omerica se teško snalazio u arapskome pismu, pa je njihanjem prikrivô svoje slabo poznavanje zakučastih slova. Omerica je dugo varô hodžu i bogzna dokle bi ga tako varô, da ga nije otkrilo argusovo oko Tahirovo.

I dugačka šipka, kojom je hodža prašio krivčev fes i svrstavô ga u ravnomjerno njihanje, bijaše Tahirov izum. Zašto da mu se hodža muči, zašto da dijete dolazi pred hodžu, zašto da se prekida čitanje, zašto kad se i onako sve može jednim potezom u red dovesti.

Na Tahirove mjere djeca su odgovarala protumjerama. Stavljala su na glave nekalupljene fesove, da između vrha fesa i tjemena bude više prostora, kako bi se oslabio udarac. Tako bi hodžina šipka samo ulupila fes i uzdigla malo prašine. Djeca bogatijih, koja su uvijek imala kalupljene fesove, skidala bi ih pred mektebom i iz njedara vadila nekalupljene. Svim njihovim trikovima Tahir je znao pravovremeno doskočiti.

Tahir, sa svojih tridesetak godina, bio je pravo čudo od znanja. Govorio je malo i mudro, znao je Kur'an gotovo naizust, a u malome prstu imo je većinu pejgamberovih hadisa, od kojih mu je najdraži bio: Lejse liehadin ala ehadin fadlun illa biddini ev amelin salihin[2]. Tahir je, jednom riječi, bio enciklopedist. Pored vjerskih stvari znao je historiju, znao je sve važnije datume do Hadži-Pekmezove smrti, znao je podatke o ljubavi ili imetku, kavgi ili slavi, zlim il dobrim djelima svih poznatijih ljudi u šeheru, i još dalje, do trideset kilometara naokrug. Uz to je vršio dužnost mujezina, dočekivô musafire, asistirô pri sunećenju, pravio zapise, pisô molbe i liječio krave od nadutosti, uroka i zmijskog ujeda. Mada su baš u istoj mahali živjela dvojica kadija, svi su se za savjet obraćali Tahiru, koji je zakone poznavô bolje negoli onaj, koji ih je izmislio.

Tahir je bio hodžin ponos i dika. U hodžinu životu bio je valjda najsretniji onaj dan, kad je pronašô Tahira. Kamo sreće, da ga je još davno otkrio, ne bi mu život bio tako grk, nit' bi ga pratio toliki baksus. Pričalo se, da je hodža baksus, a znalo se i to, da su ga u kasabi, otkle je došô, općenito zvali baksus-hodžom. Jer hodža nije bio šeherlija. Sišô je iz nekoga malog mjesta u blizini šehera, pravo u ovaj mekteb, a ne zna se ni kako, ni zašto.

[2]) Nitko ni pred kim nema prednosti ni odličja: prednost se postizava samo vjerom i dobrim djelom.

Zli jezici govorili su, da je u džamiji, prilikom proslave ujedinjenja, održô vjernicima i odličnicima toga mjesta ovakav govor: »Draga braćo, vi znate, da su prije bili baška Hrvati, baška Slovenci, baška Srbi. E, sad više baškaluka nejma, sad je sve đuturile«.

O hodžinu baksuzluku postojala je čitava legenda, pa ne samo zli jezici nego i ozbiljniji ljudi počeše šuškati o hodžinu prokletstvu, tako, da je konačno i sam hodža u nj povjerovô. Pričalo se o veliku grijehu nekog hodžina pretka, a hodža se imô roditi samo zato, da ga ispašta. Za hodžu je ovaj svijet bio samo dever-dunjaluk, svijet patnje, neka vrsta purgatorija, što mu ga je kismet dodijelio, da ga, patnika, oslobodi džehenema. Samo hodži nije bilo sasvim jasno, zašto mu i sinovi moraju ispaštavati. Ili su oni zaista sami sebi krivi, jer ništa ne valjaju. Turô ih je hodža u školu, poučavô ih, a oni, nitkovi, ni zanata ne bi svršili, da nije bilo Tahira. Odrodili se, lopovi, i izmetnuli, kô da im je otac firaum, a ne hodža. Lijepo im je hodža, kad su izučili zanat, dao svakome hljeb u ruke i izdô i posljednju paru, što ju je imô. Ešrefu je otvorio ekmekčinicu, a Mahmutu električarsku radnju. Mahmut, nevoljnik, nije zapravo ni počeo raditi, kad ga sva čaršija prozva Elektro-Mahmutom. Kako, jadnik, nije bio bogzna kako pismen, a ni onaj, što mu je ispisô tablu nad radnjom, moglo se iznad dućanskih vrata čitati: »Elektro Mahmut Instalater Kikerez«. Otad je Elektro-Mahmut toliko zamrzio svoj zanat, da je bila prava rijetkost naći ga u dućanu. Po cio dan sjedio bi u kahvi Islamage Hajrudina, zvanog Patak, a ako ga već nije bilo u Patkovoj kahvi, znalo se: bio je na obližnjoj jaliji i vozio bicikl. Tih godina bicikl je bio najnovija metamorfoza nečastivoga, najnovija opasnost, što je prijetila mladim dušama hodžina džemata. Hodža je mislio, da se sam šejtan prometnô u bicikl, kako bi što lakše zavodio i ubijô duše pravovjernih. Da je to bila vraška rabota, hodža je znao i po tome, što su se šejtanu, u tom poslu, našli pri ruci i bili mu pomagači ponajprije nekakav Jahudija, a zatim neki Kranjac. Najprije je, jednog dana, došô na jaliju nekakav Jahudija s arabom, punom starih bicikla, a onda ih je neki Kranjac otkupio od Jahudije i

počeo ih iznajmljivati za vožnju. Zatim je Kranjac, radi većeg šićara, podigô na jaliji daščaru, pa u njoj i prenoćivô. Odmah na sabahu otpočinjô je svoju rabotu i sve do mrkla akšama poučavô u vožnji one, koji se nisu umjeli voziti. Tako je, za kratko vrijeme, stvorio čitavu generaciju biciklista, a vele, da je na tom poslu sagradio i dvokatnicu povrh stare jahudijske havre.

S jalije, na kojoj su se u staro doba talumili askeri, a u novije vrijeme naganjali futbolisti, biciklisti su se zalijetali i na sokake, praveći čudesa. Početnicima Kranjac nije davô bicikle, na kojima su koturi omotani gumom, nego je za ovakve mušterije imô dva bicikla, u kojih su kotači bili snabdjeveni crijevom od debele, u spiralu zavijene žice. Ti su sokakom tutnjili kô grmljava na kijametski dan, dan svršetka svijeta. Na takvu biciklu ugledô je hodža, svojim rođenim očima, svoga Mahmuta.

Hodža nije znao, je li to san il' java, navukô mu se mrak na oči, a u glavi mu se ukaza slika sudnjega dana: Meleć je zatrubio u zlatnu trubu, zatresô nebom i zemljom, a iz bezbrojnih mezarluka podigla se sva vojska mrtvaca, koji začas prekriše čitavu zemlju, baš kô mravi. Sa živih spade ono zemaljske odjeće, pa se svi oni, živi i mrtvi, pomiješaše i pojaviše pred strašnim sudom, onako goli, kô naši praoci Adem i Hava do sagrješenja... Svi se pješke zaputiše preko ćuprije, što je vodila u džennet, samo Mahmut na biciklu, pa tek što je na nju došô, pade jadnik, zajedno s biciklom, pravo u džehenem, u oganj vječni...

Džaba je Tahir tješio hodžu i govorio mu, da to nije ništa, da su to tekovine civilizacije, džaba, hodža ništa na to nije davô. Makar se baš i radilo o nekakvu napretku, svejedno je hodža imo pravo, kad je govorio, da je civilizacija u naš šeher uvijek ulazila natraške. A sve je to opet zato, govorio je hodža, što se svijet sasvim iskvario, zabacio vjeru, što su bogati zaboravili na dobročinstva, a siromašni izgubili strpljenje, a svi zajedno pamet, pa sad i u jednima i u drugima, u obliku nekakvih crvića, kopkaju sve same mane, strasti i najgore navade. Govorio je hodža protiv pokvarenosti i bezumnosti, što su zahvatile ovaj svijet, govorio je protiv neskromnosti, protiv nepoštivanja starih

dobrih običaja, a najviše protiv pomanjkanja vjere, uzroka svih zala, i protiv — bicikla. Hodža je iz dna duše mrzio bicikl.

Mahmuta je hodža držô zabludjelim, izgubljenim. Ostô mu je još jedino Tahir i Ešref. Tahira je hodža više volio negoli Ešrefa, makar mu nije bio sin. Ešref je bio lijenčina, pa ga je hodža uvijek morô imati pred okom. Ešref je ovaj svijet bio shvatio kô dembelhanu, neku vrstu svratišta za lijenčine. Zato mu je hodža često znao reći: Tembele her gin bajram dir, lijenčini je svaki dan bajram. Hodža je uopće svoje navode potkrepljivô turskim poslovicama, protivno Tahiru, koji se u tu svrhu služio arapskim izrekama. Baš se i hodža i Tahir mnogo namučiše s Ešrefom, poučavajući ga i tjerajući ga u školu, a ono od njega nikakve fajde. Najposlije hodža, kad mu je već dozlogrdilo, morade reći: Karaja sabun ne lazum, šta crncu koristi sapun, — i posla ga na zanat. Na zanatu drž' malo hodža, drž' malo Tahir, i Ešref nekako izuči. A kad mu je hodža otvorio ekmekčinicu, i kad se Ešref osamostalio, sasvim se popravio.

Ešrefova ekmekčinica nalazila se baš na ćošku, tako da se vidjela iz tri sokaka. Bila je to omanja kućica, pokrivena ćeremidom, a umjesto prednje stijene imala je dva u zeleno obojena direka, između kojih se nalazio ćefenak. Ćefenak je bio dvije stope iznad kaldrme na sokaku, uvijek čist i žut kô dukat, a na njem su uvijek bili lijepo poredani samuni i hljebovi. U ekmekčinicu se ulazilo kroz vrata na lijevoj strani, a moralo se sići niz tri-četiri kamena basamaka. Kad se sišlo na zemljani pod, vodila su, s lijeve strane, jedna vrata u dvije odaje: u jednoj se mijesilo tijesto, a u drugoj su stajala drva. U zadnjem planu zjapio je otvor od peći, ako na nj nije bio navučen demirli kapak. Ispod pećnih vrata, u čitavoj dužini, kô neki jezik, što je izlazio iz peći, nalazio se zemljani temelj, lakat širok, na koji je Ešref izvlačio hljebove, da vidi, jesu li dobro pečeni. Na tome istom temelju bila je dugačka drvena lopata, toliko dugačka, da se pružila preko čitave ekmekčinice, pa preko ćefenka, i još joj je dva-tri pedlja drška virilo na sokak. A koliko je peć bila dugačka i široka, to nitko ne bi umio kazati, ali bit će da je bila duga makar toliko, koliko drvena lopata, kojom je Ešref izvlačio hljebove.

Malo je malih ekmekčija, koji mogu živjeti samo od ono samuna, što ih ispeku. Što se tiče Ešrefa, njemu se radi samih samuna ne bi isplatilo ni peć ložiti. Pešurma, to jest pečenje tuđih hljebova, pita i ćevapa, glavni je izvor prihoda svakoga malog ekmekčije. Ešref se bio sav posvetio svome poslu. Samuni su mu uvijek bili bijeli kô sir, a meki kô pamuk. Uz to je uvijek pazio, da što bolje ispeče hljebove i pite, što su mu donosili, tako da se na daleko pročuo kô dobar ekmekčija. Jer nije Ešref, kô drugi, samo gurnô hljeb u peć, pa nek mu se Allah smiluje. On ih je svaki čas izvlačio i pregledavô. Uz to je još ujdurisô ćasu i guščju perušku, pa je tu perušku zamakô u ćasu, u kojoj se nalazila neka samo njemu znana vodica, i tako premazivô hljebove i pite. Zato su mu hljebovi uvijek bili rumeni, dobro pečeni i meki, a na piti se nikad nije hvatala suha kora. Ešref se svojim umijećem toliko pročuo, da su mu iz drugih mahala donosili na pečenje pite i hljebove.

Baš je hodža uživô u Ešrefovoj valjanosti, kad mu se opet pružila prilika, da ozbiljno promisli o svome baksuzluku. Kako je Ešref bio dobar i savjestan pekar, to su i ostali stanovnici mahale, nemuslimani, bili njegove mušterije. Na Ešrefovu ćefenku bilo je kojekakvih posuda, uvijek brižno pokrivenih ćagetom. To je budilo radoznalost svijeta, koji nije imô dosta svoje brige, pa je volio tuđu. Ja šta li to Ešref peče, a ne dâ, da se vidi? Već se počelo svašta šuškati: da peče vlaške paprenjake i ćevape, da peče krmetinu, a, bogme, i čitave krmke. Bit će, da je bilo nešto po srijedi, jer kad mahala nešto veli, il' je bilo, il' će biti. A bilo je tu i drugih razloga, od kojih opet ponajglavniji taj, što se za pečenje jednog praseta naplaćivalo koliko za dvije-tri pite. Ešref, kako je bio lakom na paru, a sklon dembelisanju, mogô je i to učiniti. Bilo kako mu drago, dogodilo se ono, što se imalo dogoditi, a sve u skladu s hodžinom nafakom.

Bilo je to jedne od posljednjih ramazanskih večeri, a baš nekako u to vrijeme padô je i vlaški Uskrs. Sadika Šimširbegovićeva, poznata ukoljica u čitavoj mahali, spremala se, da za iftar donese zeljanicu s ekmekčinice prije negoli pukne top. Kako je bila zlurada, nije te večeri navukla nalune na noge, da ne odzvanjaju kaldrmom, već mekane papuče, kako bi se prikrala i pogledala, šta to Ešref pod papirom skriva. Kad se Sadika prikrala, Ešref je taman iz peći izvukô duguljastu tepsiju i u njoj prase i počeo ga zalijevati. Ćasa s peruškom stajala je po strani. Nije Ešref, ne dô bog, premazivô pečenu prasad istom peruškom, kojom i pite. Imo je on za tu svrhu posebnu kašiku. Taman je Ešref uzeo kašiku, da zalije prase njegovom vlastitom masti, kad Sadika nadiže galamu:

— Uh, lopove nijedan, zar ti krmka istom peruškom kô i moju pitu? Uh, kavurine, pasji sine, dženneta ne vidio. Uh, guja te ujela. Dabogda ga ti u džehenemu premazivô . . .

Začas se pred Ešrefovom ekmekčinicom ispunila dobrana gomila, a Sadika je sveudilj, na sav glas, grdila Ešrefa i pokazivala čas na prase, čas na svoju pitu, čas opet na perušku. Zatim, kad je njen bijes došô do vrhunca, zgrabila je pitu i istresla je Ešrefu na ćefenak, a kući ponijela praznu tepsiju. Ešref je počeo nešto trabunjati, ali nije smogô baš ni jedne u svoju obranu. A da je i smogô, ne bi mu nikakve hasne, jer su dokazi njegove krivnje bili očiti. Sadikina grmljavina, njena gesta, zabezeknuto Ešrefovo lice, pečeno prase, istresena pita, pa peruška — sve je to djelovalo, da se sva mahala spremila na bojkot. Kô ekmekčiji, Ešrefu je sudbina bila zapečaćena.

Brzo je pukô glas o Ešrefovu nedjelu, a hodža zamalo da nije svisnô od tolike bruke. Te se noći hodža dugo prevrćô pod jorganom, a kad je zaspô, usnio je čudan san: Došô je kijametski dan, meleć je zatrubio u zlatnu trubu i zatresô nebom i zemljom, poustajali su mrtvi i pomiješali se sa živima, pa se svi zaputili preko ćuprije, što je vodila u džennet. Svi su jahali na ovnovima, što su ih klali o Kurban-bajramu, samo Ešref na pečenu krmku, pa tek što je stao na ćupriju, pade s nje, zajedno s krmkom, pravo u džehenem. Hodža se nageo preko ćuprije, da vidi, šta će dalje biti, kad li plameni jezici, što su dosizali do hodžine brade, zahvatiše i Ešrefa i pečena krmka, a Ešref potegnu odnekle ćasu i stade krmka premazivati peruškom . . .

Hodžin mekteb nalazio se u blizini ćuprije, na ulegnutu mjestu, na koje su se slijegale četiri mahale. Uz mekteb bilo je i

nešto bašče, koju je od sokaka dijelio debeo duvar. I mekteb i duvar duž sokaka bili su od ćerpiča, pokriveni ćeremidom i bijelo ošerbećeni. Mekteb nije bio u ravnini s duvarom i s ostalim kućama na sokaku, nego je za pogolem korak izišô iz reda i tako stršio i zadavô brigu nekakvoj besposlenjačkoj komisiji, koja nije imala drugoga posla, nego je svrstavala kuće u jednu suru i ispravljala krive sokake. Mekteb je bio opasan stopu širokim pločnikom, imô je vrata na dva kanata, u zeleno obojena, a na pendžerima su bili debeli demiri. Kad se ušlo u mekteb, našlo se u mračnu predsoblju, iz koga su vodila dvoja vrata u dvije odaje. Veća je služila za učionicu, a u manjoj sa nastanio Tahir. Učionica je imala drven pod, a na podu su bile prostrte hasure, na kojima su djeca sjedila skrštenih nogu. Onaj dio poda, na kojemu je sjedio hodža, bio je uzdignut za jedan pedalj, kako bi hodža imô bolji pregled. Hodža je sjedio na vunenu jastuku, okrenut spram djece, a s njegove lijeve strane stajala je mangala, na kojoj je gorio drveni ćumur. Na mangali se stalno podgrijavala džezva s crnom kavom, a pored mangale je bio ibrik s vodom. Pred hodžom je bio malen, stopu visok i spram hodže nagnut stalak, na kojemu se nalazio otvoren musaf.

— Fe iza nufiha fissuri... orilo se u hodžinu mektebu. Valjalo je ozbiljno raditi: djeca su bila pred hatmom.

— ...fe la ensabe bejnehum... čitala su djeca jednoglasno i njihala se jednolično.

— ...jeumeizin ve la jetesaelun... Omerica se ušeprtljô, sav se usplahirio, nabio fes na uši, a ono, kô za čudo, hodža ni okom da trepne. Toga dana mogô se svatko njihati, kako je htio, moglo se čitati preko reda, u stotinu avaza... hodža ništa nije mario. Imô je hodža drugih briga: razmišljô je o svome baksuzluku i o kijametskom danu, koji je uskoro imô doći. Toga dana raspršio se i posljednji hodžin san o sreći: vidio je sabahile Tahira na biciklu. A gore je hodži bilo, što mu je Tahir sklon biciklistici, nego što je Ali-paša Janjinski bio sklon Kiri Vasiliki.

TUMAČ

turskih, arapskih i drugih nepoznatih riječi

ájet — kitica, pasus; àkšam — večer; aràba — kola; àsker — vojnik; ȁvâz — glas; bàksus — nesrećan, nesreća; ćȁge — papir (nastalo od kjad); ćèfenak — dućanska vrata, koja se polože i na njih izloži roba, ili pak na njima sjedi trgovac; ćerèmida — crijep; ćása — zdjela; ćùmur — ugalj (od kömur); dèmbel — lijenčina; dèmir — željezo; dèmiri — željezne rešetke na prozoru; demìrli — željezni; dèver — patnja; dìrek — stup; dunjáluk — svijet (od dünja); džehènem — pakao; džèmât — pastva, publika; džènnet — raj; džèzva — bakarna posuda, u kojoj se kuha crna kava; ekmèkčija — pekar; ekmèkčinica — pekarna; fȉndžân — čašica za kavu; firàum — ciganin; hȁdis — hadisi, Muhamedove izreke (u arapskom jeziku hadîs znači: vijest, govor. Hadisi su, poslije Kur'ana, drugi vjerski izvor u islamu); háfiz — poznavalac hadisa; onaj, koji napamet nauči Kur'an; hàtma — kraj, završetak; hȁvra — sinagoga; ìbrîk — bakarna posuda za vodu; ìftâr — vrijeme mrsa za ramazanskog posta poslije danog znaka (topom); jahùdija — židov; jàlija — obala (ova je riječ kasnije izgubila svoje prvobitno značenje, tako da ona danas u Sarajevu označuje poljanu, na kojoj se okupljaju skitnice. Isprva su se skitnice skupljale na obali Miljacke, jaliji, pa otud ime. Nešto kao toledski trg Zocodover, na kom su se okupljali »pícaros«, probisvijeti Cervantesova doba); kȁnat — krilo; kàpak — poklopac; kasàba — gradić; kàvurin — nevjernik; kijàmet — sudnji dan; kìsmet — usud; kùndure — cipele; mȁhala — dio grada; màngal — željezni tronožac, na kojem gori drveni ugalj; medrèsa — šerijatska sudačka škola; mèkteb — škola (u kojoj djeca uče čitati i bogu se moliti); mèleć — anđeo (od melek, melajik); mezàrluk — groblje; mùsâf — Kur'an; musàfir — gost; nafàka — sudbina; nàlun — drvena papuča; ošèrbećen — okrečen; pejgàmber — prorok; pešùrma — pèčenje uz naplatu (nastalo od turskoga glagola piširmek — peći); sàbah — jutro; sȁbahile — jutros, ranim jutrom; sàmûn — mali, okrugli, pšenični hljeb; sùfara — knjiga; sùnetiti — obrezivati; sùra — red; šȅher — grad; šèjtan — đavo; šìćâr — dobit; tàlumiti — vježbati; tèpsija — bakarna plitica, u kojoj se peče pita; ujdùrisati — urediti, nabaviti.

DR. VILKO RIEGER, ZAGREB

POKRETAČI POVIJESTI

Materijalistička filozofija povijesti

I

U razvoju ljudske misli i spoznaje često je bilo nabačeno pitanje o pokretnim snagama, koje djeluju u povijesti, a s time u vezi i pitanje o smislu povijesnoga zbivanja i bîti povijesti[1]). Tim pitanjem bavili su se mnogi filozofi i povjesničari, ali njihovi odgovori bili su toliko različiti, te se gotovo može reći, da postoji toliko shvaćanja u filozofiji povijesti, koliko ima autora[2]). Ali velik dio svih shvaćanja dade se svrstati u dvije velike skupine: idealističku i naturalističku. Obje idu za istim ciljem, naime obje žele zagledati daleko iza kulisa svjetskoga zbivanja i pronaći izvor povijesti. Pita se samo, da li je to tako lako i je li uopće moguće iz neiscrpive obilnosti povijesnoga događanja stvarati šablonske okvire, unutar kojih se tobože kreće čitava povijest?

Idealisti i naturalisti misle, da je moguće svu povijest svesti na neke prvotne elemente, koji su »u posljednjoj instanciji« odlučni za povijesno zbivanje. Povijesni idealizam promatra svjetsko događanje sa stajališta duha, koji ubraja u te »prvotne elemente«. Povijest mu je samo razvoj i ostvarenje ideje, kojoj je izvor u duhu. U konačnoj liniji duh pokreće svu povijest, dok su ostali čimbenici, koji u povijesti djeluju, od sporedna značenja, jer se oblikuju tek putem duha. Po Fichte-u djeluje u povijesti razum, i to najprije kao instinkt, zatim kao auktoritet i konačno kao slobodno, aktivno, razumno-moralno oblikovanje. Schelling vidi u povijesti borbu nužnosti i slobode; povijest je »objava duha, koja se trajno i postepeno otkriva«, dakle »objava apsolutnoga«. A Hegelu je svjetska povijest samo »razuman, nuždan hod svjetskoga duha«.

Suprotno idealističkom shvaćanju povijesti uči povijesni naturalizam, da idealni čimbenici ne pokreću u pravom smislu te

riječi povijest; oni doduše djeluju u sadašnjosti, ali su kraj svega toga samo refleksi suprotnosti iz prošlih epoha. Povijest nije ništa drugo nego isječak prirode (odatle naziv naturalizam) ili »trajna preobrazba ljudske prirode« (Marx). Glavni pokretni čimbenici u povijesti su jednoj grupi naturalista prirodni, napose klimatski odnosi (geografska teorija povijesti, — Buckle); drugi vide pokretače povijesti u elementarnim temeljnim svojstvima i nagonima ljudske duše, koji djeluju poput prirodnih snaga (psihološka teorija povijesti, — Hippolyte Taine)[3]); a treći prebacuju težište na tehnološko-gospodarske elemente (gospodarska teorija povijesti, — Marx i Engels), Od svih naturalističkih teorija najviše je pažnje izazvala Marx-Engelsova teorija, poznata pod imenom »materijalističko shvaćanje povijesti«[4]).

Marx i Engels nisu bili prvi, koji su iznijeli materijalističke momente, kao odlučne čimbenike u povijesti, već su imali i svojih prethodnika. Neki (na pr. P. Barth) drže, da je St. Simon bio onaj, od koga je baš u tom pogledu mnogo naučio Marx. Drugi kažu, da je to bio J. Le Chevalier, a treći pripisuju Proudhonu, da je on bio osnivač historijskog materijalizma, što se s druge strane osporava, utvrđujući, da je Marx Proudhona u svojoj »Bijedi filozofije« žestoko pobijao. Svakako se među Marxove prethodnike, barem što se tiče filozofije povijesti, može ubrojiti Giovanni Battista Vico[5]), koji je u svom djelu »Temelji nove znanosti o zajedničkoj prirodi naroda« izrazio neke očite materijalističke tendencije, premda se kod njega nalazi i drugih, nematerijalističkih pogleda. I J. G. Herder zastupa naturalističke ideje u djelu »Ideen zu einer Philosophie der Geschichte der Menschheit« (1784.). On kaže, da je ljudska povijest »čista prirodna povijest ljudskih snaga, radnja i nagona«, te čitava povijest ovisi o prirodi, klimi, fauni i flori, o svojstvima zemljišne površine, obliku bregova, rijeka i sl.[6]).

Osim izrazitih djela iz filozofije povijesti utjecali su na izgradnju »materijalističkog shvaćanja povijesti« Hegel i Feuerbach. Zanimljivo je, da su Marx i Engels ovu dvojicu žestoko pobijali, — a ipak su prisvojili neke njihove ideje, i to Hegelovu dijalektiku i Feuerbachov materijalizam. Marx je nesumnjivo

proizašao iz Hegelove škole; kod njega je Hegelov utjecaj vidljiv, ali on sam kaže, da je njegova »dijalektička metoda po svom temelju od Hegelove ne samo različita, nego joj upravo suprotna«. Hegel je bio »idealistički metafizik«, dok je Marx »materijalistički metafizik«; ignorirao je različnost ljudskih interesa i uzimao u obzir samo jedan jedini, t. j. gospodarski interes.

Ali Marx-Engelsov historijski materijalizam nije samo jedno shvaćanje unutar filozofije povijesti, nego je, kako to kaže Engels na jednom mjestu, mnogo više, i to: »novi svjetovni nazor«.

II

»Materijalističko shvaćanje povijesti« obrađeno je po Marxu i Engelsu g. 1844./45. Pri tom je Marx imao najveći udio, ali ne smije se podcijeniti ni Engelsova uloga, — jer je i on dosta aktivno sudjelovao u izrađivanju te teorije. Prvu formulaciju materijalističkog shvaćanja povijesti nalazimo kod Marxa u njegovoj »Bijedi filozofije« (1846./47.). Tu on kaže:[7])

»Socijalne prilike su usko vezane s proizvodnim snagama. Sticanjem novih proizvodnih snaga mijenjaju ljudi svoj način proizvodnje, a s promjenom načina proizvodnje, t. j. načinom skrbi za život, mijenjaju se sve njihove socijalne prilike. Ručni mlin daje društvo s feudalnim gospodarima, parni mlin društvo s industrijskim kapitalistima.«

U »Komunističkom manifestu« nalazi se jedna od temeljnih rečenica Marxova shvaćanja povijesti: »Povijest svega dosadašnjeg društva je povijest klasnih borba.« Ali u najklasičnijem obliku nalazi se Marxovo shvaćanje u predgovoru »Kritike političke ekonomije« (1859.):

»U društvenoj proizvodnji svoga života ulaze ljudi u određene, nužne, od svoje volje neovisne(!) odnose, proizvodne odnose, koji odgovaraju određenom razvojnom stupnju njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Ukupnost tih proizvodnih snaga čini ekonomsku strukturu društva, realnu bazu, na kojoj se izdiže pravna i politička nadgradnja. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje uopće socijalni, politički i duhovni

životni proces. Svijest ljudi ne određuje njihov bitak, nego obrnuto njihov društveni bitak određuje njihovu svijest(!). Na nekom stupnju svoga razvoja dolaze materijalne proizvodne snage društva u suprotnost s proizvodnim odnosima, ili što je samo pravni izraz za to, s vlasničkim odnosima, unutar kojih su se dosad kretali. Iz razvojnih oblika proizvodnih snaga mijenjaju se ti odnosi. Tada nastupa epoha socijalnih revolucija. S promjenom gospodarske podloge preobražava se, polaganije ili brže, čitava silna nadgradnja.«

Po tom učenju čitav društveni razvoj ovisi o »proizvodnim snagama«; one predstavljaju osnovicu, na kojoj se razvijaju »proizvodni odnosi«, i o njima ovisi čitava »nadgradnja« (duhovna kultura i politika, pravo, i t. d.).

»Materijalne proizvodne snage« uvjetuju po Marxovu učenju čitavu ljudsku povijest. Ono, što je automobilu motor, to su povijesti »proizvodne snage«, koje je pokreću u nekom »dijalektičnom razvoju«. Određene »proizvodne snage« mogu stvoriti »nadgradnju«. Lederer[8]) kaže, da prema materijalističkom shvaćanju povijesti odgovaraju »proizvodne snage« društvenim slojevima. Razvoj neke »prozvodne snage«, na pr. pare u gospodarskom obliku kapitala, moguć je samo uz istovremeno stvaranje sloja, koji njemu odgovara, a to je buržoazija.[9]) Porast njezine moći i njezin razvoj jača opet »proizvodnu snagu« kapitala i tjera ga tako daleko, da razbija ograde društvenog poretka i pripravlja novi društveni poredak. Svjetski proces je, — po Ledereru, — dijalektički proces, u kojem se mogu jasno razlikovati pojedine epohe i to prema razvojnom stanju »proizvodnih snaga«, ili prema najjačem društvenom sloju.

»Proizvodne snage« stvaraju automatski stalne »proizvodne odnose«. Pod »proizvodnim odnosima« razumijeva Marx ukupnost gospodarske organizacije. Imovni odnosi su također »proizvodni odnosi«, ali promatrani s pravne strane, dakle sa strane »nadgradnje«. »Proizvodni odnosi« nalaze svoj pravni izraz u zakonima i ustavu, ili, kako Marx kaže, u »jurističko-političkoj nadgradnji«. — Religija, moral, znanost, umjetnost, filozofija, zakonodavstvo i dr., — samo su »jurističko-politička

i ideološka nadgradnja«, koja se nikada ne mijenja sama od sebe, nego samo putem »proizvodnih snaga«. »Proizvodne snage« imaju naime svojstvo, da se same od sebe razvijaju, množe i stvaraju nove »proizvodne odnose«, koji opet sa svoje strane uvjetuju novu »nadgradnju«. Ako se dakle promijene »proizvodne snage«, mora se promijeniti i »nadgradnja«. Drugim riječima, »proizvodne snage« su jedini i pravi, stvarni pokretači povijesti, dok su svi drugi povijesni elementi, za koje se mislilo, da aktivno djeluju u povijesti, samo izraz (refleks) gospodarske »podgradnje« (podloge).

Engels kaže na jednom mjestu u »Antidühringu«, da »proizvodne snage... tjeraju kao s prirodnom nužnošću čitavo građansko društvo u propast ili preobražaj...«. Razvoj »proizvodnih snaga« je prema tome nužni, prirodni proces. Gospodarske nužnosti vladaju po tome nad svim subjektivnim motivima. T. zv. »psihički faktor« nije prema tome ništa drugo, nego »refleks« nužnih »proizvodnih snaga«. One se razvijaju bez sudjelovanja ljudske svijesti i htijenja. »Proizvodne snage« pomalo »zru«, ali se »nadgradnja« društva ne mijenja odmah, nego istom onda, kad one postaju tako jake, da silom razbijaju okove dosadašnjih oblika. Nove »proizvodne snage« ostvaruju prema tome nužno nove oblike, te dolazi do revolucija, koje ostvaruju novu jurističko-političku »nadgradnju«.[10])

»Materijalne proizvodne snage« i »proizvodni odnosi« pokreću prirodnom nužnošću povijesno zbivanje. Marx i Engels što više dokazuju, da materijalne proizvodne snage vode ljudsku povijest nužno u socijalizam. Kapitalizam mora propasti ne zato, jer je nepravedan, nego zato, jer ga razbijaju »materijalne proizvodne snage«. Socijalizam mora nužno doći, jer kao što je iza feudalizma nužno došao kapitalizam, tako iza kapitalizma s apsolutnom nužnošću dolazi socijalizam. Marxovo shvaćanje o »proizvodnim snagama« kao pokretačima povijesti znači, ma kako to paradoksno zvučilo, opravdanje kapitalizma. Kapitalizam su naime nužno razvile »materijalne proizvodne snage«, a što je prirodna nužnost, to se ne da izbjeći i besmisleno je pobijati.

Razvoj »proizvodnih snaga« očituje se u klasnoj borbi, koja prožima čitavu povijest, razbija dosadašnje okove i stvara novo društvo. »Vladajuće klase« ne popuštaju doduše tako lako, one se bore s novim klasama, ali prirodnom nužnošću pobjeđuju nove klase te ostvaruju novo društvo. Cilj je klasne borbe emancipacija potlačenih klasa, koje moraju prirodnom nužnošću pobijediti i tako postati »vladajuće«. Ali s pobjedom proletarijata prestaje taj razvoj. Nestaje klasno društvo i nastaje besklasno, u kojem ne postoji više klasna borba. Ostvaren je »raj na zemlji«, koji se zove »socijalizam«.

Kako vidimo, Marxovo shvaćanje uokviruje čitavu povijest u određenu shemu, koja vrijedi za sva vremena i sve narode svijeta, — ali samo do ostvarenja socijalizma. Zato mogu i nerazvijene zemlje gledati u razvijenima svoju budućnost, ono što nužno mora doći[11]).

III

Budući da sveukupna ljudska povijest ovisi o »proizvodnim snagama«, ili kako se Marx preciznije izrazuje, »o materijalnim proizvodnim snagama«, koje u svjetskom kazalištu pokreću ljude kao marionete, važno je ustanoviti, što su Marx i Engels razumijevali pod tim pojmom, kome pridaju tako tajanstvenu moć. Činjenica je, da su oni upotrebljavali pojam »proizvodne snage« u različitom značenju. U »Bijedi filozofije« označuje Marx »materijalnim prozvodnim snagama« strojeve, ili drugim riječima tehniku. A na jednom mjestu u istom djelu kaže: »Od svih proizvodnih sredstava je najveća proizvodna snaga sama revolucionarna klasa.« — Brandenburg drži, da Marx pod pojmom »proizvodne snage« razumijeva sve one snage, koje služe proizvodnji, prema tome i ljudske misli i akte volje, koji su mu »sudjelujući faktori povijesnoga događanja«(?). Doista se vrlo teško pridružiti ovom mišljenju, — jer Marx uvijek ponavlja, da su ljudske misli kao »ideologija« samo »nadgradnja«, pa bi prema tome bile istodobno »nadgradnja« i »podgradnja«, što je očito u smislu te teorije nemoguće. Osim toga Marx izričito govori o »materijalnim proizvodnim snagama«!

Kad se izraz »proizvodna snaga« tumači u Brandenburgovu smislu, onda zapravo ne postoji nikakova bitna razlika između materijalističkog i idealističkog povijesnog shvaćanja. Ako se naime među »proizvodne snage« računa sve, što unapređuje proizvodnju, onda se mirne duše može uračunati i religija i moral, umjetnost i pravo, — t. j. sve ono, što je po Marxu zapravo samo »nadgradnja«. Očito je, da Marx nije mogao zastupati takovo u sebi potpuno suprotno mišljenje, pa zato Tugan-Baranovskij ispravno drži, da je izrazom »materijalne proizvodne snage« htio Marx reći nešto drugo. Na temelju »Bijedne filozofije« i »Kritike političke ekonomije« postavlja Tugan-Baranovskij ovu definiciju temeljnoga pojma Marxove filozofije povijesti: »Tajanstvene materijalne proizvodne snage, koje po Marxovu naziranju vladaju socijalnim životom, nisu ništa drugo, nego skupni pojam svih stvarnih faktora gospodarskoga rada. Dakle ne sve, što utječe na gospodarski rad, nego samo jedan dio istoga, i to stvarni dio, koji čini pojam materijalnih proizvodnih snaga«[12]).

I Werner Sombart[13]) je mišljenja, da se pod »materijalnim proizvodnim snagama« i ne može razumijevati nešto drugo, nego samo »tehničko htijenje«, koje nalazi svoj izraz u stroju (i oruđu). — Inače, ako se među »proizvodne snage« računaju i drugi elementi, ne može se nikako govoriti o nekom jedinstvenom shvaćanju povijesti, jer mu je osnovni pojam izgubio svoje određeno značenje i time postao vrlo rastezljiv.

Ne može se reći, da Marx niječe svaki utjecaj negospodarskih čimbenika u povijesti, što više, on kritizira oštro »vulgarni materijalizam« i u prilogu Engelsova djela »Ludwig Feuerbach« kaže: »Materijalistička nauka, da su ljudi proizvod prilika i odgoja, a promijenjeni ljudi dakle proizvod drugih prilika i promijenjenog odgoja, zaboravlja, da upravo ljudi mijenjaju prilike.« Ali kako se to dešava? Samo posredstvom gospodarstva. Po Tuganu-Baranovskom priznaje doduše Marxova filozofija povijesti neko »unatražno djelovanje različitih čimbenika na gospodarstvo, ali samo ovom potonjem pripisuje odlučnu moć.«

U jednom članku u »Neue Zeit« (XV., I., str. 234.) ustvrdio je Karl Kautsky, da »sadašnje stanje matematike pripada isto tako gospodarskim uvjetima postojećeg društva, kao i sadašnje stanje strojevne tehnike ili svjetske trgovine.« I Brandenburg drži, da su Marx i Engels računali u proizvodne snage prirodnu znanost i tehniku. Obojica prave naime razliku između znanosti i ideologije. Znanost u pravom smislu te riječi im je samo prirodna znanost, koja hoće obuhvatiti stvarnost i njezine zakone. Ideologija označuje naprotiv samo ocjenu stvari, koja može biti obučena u umjetničke, znanstvene ili religijske oblike. Kod ideologije vode čovjeka osjećaji, želje i mašta. U prirodnoj znanosti on ustanovljuje samo »zakone prirode«!

No ako se matematika, kemija i prirodne znanosti ubroje u »materijalne proizvodne snage«, koje pokreću društvo, nema nikakova razloga, da se izuzmu »filozofija« i ostale »ideologije«. I prirodna znanost je proizvod ljudskoga duha. Ma kako ona bila objektivna i ma koliko nastojala da obuhvati samo »stvarnost« i »prirodne zakone«, — bezuvjetno sadrži i ocjenbene, subjektivne elemente, koji se ne mogu izbjeći. Ako se dakle prirodne znanosti uvrste u »proizvodne snage«, onda one čine istodobno »podgradnju« i »nadgradnju«, što je protuslovno duhu Marxove teorije. Dobro primjećuje Tugan-Baranovskoj, da Marxovo materijalističko shvaćanje povijesti ima smisla samo kao monistička konstrukcija. Ako se među »proizvodne snage« uračunaju različiti elementi, onda se zbilja ne zna, gdje postoji granica »proizvodnim snagama«.

Misao, da »proizvodne snage« nekom tajanstvenom mehanikom pokreću čitavu povijest, ne počiva baš na jakim nogama. Teško je vjerovati, da te snage neovisno od ljudi aktivno djeluju i da su posljednji uzrok svim društvenim, političkim i gospodarskim promjenama. Marx i Engels su uvijek pobijali »metafizičke spekulacije«, a kraj toga sami zapadoše u nešto, što je mnogo gore od toliko ozloglašenih »metafizičkih spekulacija«, naime u području čiste mašte. Što je drugo nego mašta misao, da neke tajanstvene »proizvodne snage« tjeraju sprdnju s ljudima i pokreću ih po svjetskoj pozornici, kako se njima

svidi? Otkuda tim »snagama« ta unutrašnja jakost, da one mogu aktivno djelovati i biti isključivi »pokretači povijesti«? I zašto se one stalno mijenjaju? I otkuda im ta snažna unutrašnja pokretnost? I kako to, da one moraju »bezuvjetnom nužnošću« voditi u socijalizam?

Toliko pitanja, na koja se ne može odgovoriti stvarno. Zato je više nego očito, da shvaćanje o »proizvodnim snagama«, kao nužnim pokretačima povijesti, spada u područje vjerovanja, i to nekog primitivnog i naivnog vjerovanja. Zar nije onda mnogo razumnije vjerovati u jednog nadzemaljskog stvoritelja, nego u »materijalne proizvodne snage«?

Istina je, da se povijesni život razvija i mijenja. Povijest ide svojim tokom. Marx i Engels drže, da će povijest ipak jednoga dana prestati, jer će biti ostvareno socijalističko društvo. Ne će biti više klasne borbe. »Proizvodne snage« će prestati djelovati. No ta je misao tako apsurdna, da je upravo nevjerojatno, kako može uopće opstati. Ali još je nevjerojatnija tvrdnja, da će »materijalne proizvodne snage« jednostavno stupiti jednog dana u mirovinu i da ne će više djelovati?

IV

Materijalističko shvaćanje povijesti, kako ga je izrazio Marx u svojoj »Kritici političke ekonomije«, — nije samo naivno, nego i posve fatalističko. To je uvidio s vremenom i Engels, pa je stoga nakon Marxove smrti nekoliko puta pokušao spasiti Marxovu teoriju svojim korekturama i nadopunama. Tako na jednom mjestu iznosi Engels ovo Marxovo mišljenje[14]):

»Prema materijalističkom shvaćanju je momenat, koji u posljednjoj instanciji određuje povijest: proizvodnja i reprodukcija neposrednog života. Ali ta je sama opet dvostruke vrsti. S jedne strane proizvodnja živežnih namirnica, predmeta, ishrane, odijevanja, stanovanja i k tomu potrebnoga oruđa; s druge strane proizvodnja ljudi, reprodukcija vrsta. Društveni uređaji, u kojima žive ljudi nekoga povijesnog perioda i neke zemlje, uvjetovani su s jedne strane razvojnim stupnjem rada,

s druge strane razvojnim stupnjem obitelji. Što je manje razvijen rad, što ograničenija množina njihovih proizvoda, dakle i bogatstvo društva, to pretežnije se pojavljuje društveni poredak, uvjetovan spolnom vezom...«

Prema priznanju samoga Marxa izilazilo bi odjednom, da nisu samo tehničko-gospodarske proizvodne snage, koje uvjetuju razvoj društva, nego i organsko-fiziološka reprodukcija ljudi. Tek razvojem društva i rada postaje utjecaj organskih, obiteljskih snaga sve manji, dok ga na nekom visokom razvojnom stupnju potpuno ne nestane, gdje, po Marxovom mišljenju, stupa na snagu njegovo shvaćanje o »materijalnim proizvodnim snagama« kao jedinim pokretačima povijesti. Uvlačenjem spolnih odnosa kao čimbenika, koji do neke točke razvoja uvjetuju povijest, razbio je Marx nesumnjivo jedinstvo svoje teorije, te joj je tako prvi počeo kopati grob.

Ali jedinstvenoj materijalističkoj teoriji povijesti daje Engels posljednji udarac g. 1893. u svom članku o historijskom materijalizmu[15]) i u četiri pisma, objavljena g. 1894./95. na raznim mjestima. Tako piše na jednom mjestu ove značajne riječi:[16])

»Prema materijalističkom shvaćanju povijesti je u posljednjoj instanciji glavni momenat u povijesti proizvodnja i reprodukcija stvarnoga života. Nešto više nismo ustvrdili ni Marx ni ja.(?) Ako sada netko to preokrene, da je ekonomski momenat jedino odlučan, pretvara tu rečenicu u apstraktnu, apsurdnu frazu, koja ništa ne kaže.(!) Ekonomski položaj je baza, ali različiti momenti nadgradnje, — politički oblici klasne borbe i njihovi rezultati, — ustavi, ustanovljeni nakon dobivene bitke po pobjedničkoj klasi, — pravni oblici, kao i refleksi svih tih stvarnih borba u mozgu političke, jurističke, filozofske teorije, religiozni nazori i njihovo daljnje razvijanje do sustava dogmâ, — utječu također na tok povijesnih borba i određuju u mnogo slučajeva pretežno njihove oblike. Postoji izmjenično djelovanje svih tih momenata, dok se konačno kroz beskonačnu množinu slučajnosti... ne probije kao nužnost gospodarsko gibanje.

Mi pravimo svoju povijest sami,(!) ali istom pod vrlo određenim uvjetima i pretpostavkama. Među njima su ekonomski konačno najodlučniji. Ali i politički i t. d., pače i u glavama ljudi živa, sablasna tradicija imaju svoju ulogu, iako ne najvažniju...

Konačni rezultat izlazi iz konflikata mnogih pojedinačnih volja, od kojih je svaka proizvedena na temelju posebnih životnih uvjeta; postoje dakle nebrojene snage, koje se međusobno križaju, beskonačna skupina paralelograma sila, iz kojih izlazi jedna rezultanta — povijesni rezultat...«

Engels unosi u materijalističko shvaćanje povijesti shvaćanje o izmjeničnom djelovanju najrazličitijih snaga, iako još uvijek stoji na stajalištu, da su gospodarski momenti »u posljednjoj instanciji« najodlučniji. U drugom pismu otvoreno priznaje, da politička, juristička i umjetnička »nadgradnja« imaju važnu ulogu, »naravno unutar svoje općenite ovisnosti o gospodarskim uvjetima.«[17]) Konačno u jednom pismu iz g. 1894., objavljenom g. 1895. piše Engels[18]):

»Pod gospodarskim odnosima, koje promatramo kao uvjetnu bazu povijesti društva, razumijevamo način, kojim ljudi nekoga društva proizvode svoje životne namirnice i proizvode međusobno izmjenjuju (koliko postoji dioba rada). Dakle ukupnu tehniku proizvodnje i transporta. Ta tehnika uvjetuje po našem mišljenju način izmjene, dalje razdiobu proizvoda i time, nakon ukinuća gentil-društva, i podiobu na klase, time odnose gospode i kmetova, a time državu, politiku, pravo i dr. Dalje su uključene među gospodarske odnose geografijska podloga, na kojoj se ovi odigravaju, kao i stvarno predani ostaci prijašnjih gospodarskih razvojnih stepenica, koji su se uzdržavali, često samo tradicijom ili po vis intertiae, i milieu, koji ovaj društveni oblik daje prema vani.

Vidimo gospodarske uvjete kao uvjete u posljednjoj instanciji povijesnoga razvoja. Ali i sama rasa je gospodarski faktor... Politički, pravni, filozofijski, religiozni, literarni, umjetnički i t. d. razvoj počiva na gospodarskom. Ali oni svi reagiraju međusobno i na svoju ekonomsku bazu.(!) Nije gospodarski položaj sam kao uzrok aktivan, a sve ostalo djeluje samo pasivno. Nego je to izmjenično djelovanje na temelju gospodarskih nužnosti, koje se uvijek u posljednjoj instanciji probijaju...«

Tim riječima je konačno Engels sam likvidirao Marxa i njegovo shvaćanje povijesti. Ako se naime priznaje, da u povijesti djeluju uz gospodarske čimbenike i mnogi drugi: geografijska podloga, tradicija, što više i rasa,[19]) koji utječu ne samo jedni na druge, nego mijenjaju i svoju gospodarsku »podgradnju«, — što je onda ostalo od čitave jedinstvene materijalističke teorije?! Čarobna riječ o »posljednjoj instanciji« ne znači naime ništa, čim se priznaje, da »nadgradnja« aktivno djeluje na »podgradnju«, t. j. na »materijalne proizvodne snage«, — jer se tu u tom slučaju radi o izmjeničnom djelovanju. A kad dvije sile međusobno djeluju jedna na drugu, »u posljednjoj instanciji« odlučuje ona, koja je jača! A veliko je pitanje, da li je gospodarski momenat uvijek jači? Čim se pak postavlja pitanje, koja je snaga jača, radi se samo o jednostavnom pitanju graduacije.

Eduard Bernstein, revizionist i pisac knjige »Die Voraussetzungen des Sozialismus« (1899.) mislio je spasiti materijalističko shvaćanje povijesti ovako:

»Historijski materijalizam ne niječe vlastito gibanje ideoloških i političkih snaga; on negira samo bezuvjetnost njihova vlastitog gibanja i pokazuje, da razvoj gospodarskih osnova društvenoga života (proizvodne prilike i klasni razvoj) konačno ipak vrši jači utjecaj na gibanje tih snaga.«

»Tko danas primjenjuje materijalističku teoriju povijesti, dužan je primijeniti je u njezinoj izgrađenoj, a ne iskonskoj formi, t. j. on mora uzeti u račun i kraj razvoja i utjecaja (1.) proizvodnih snaga i (2.) proizvodnih odnosa, (3.) pravne i (4.) moralne pojmove, (5.) povijesne i (6.) religiozne tradicije svake epohe, zatim utjecaje (7.) geografijske i (8.) ostale prirodne utjecaje, čemu pripada i (9.) priroda čovjeka.«

Kako vidimo, Bernstein uzima u obzir čitavo mnoštvo različitih čimbenika, koji, — po njegovu mišljenju, — svi djeluju

u povijesti, iako gospodarstvo vrši »jači utjecaj«. Engels i Bernstein kažu, da »jači utjecaj« vrše ili »u posljednjoj instanciji« djeluju ipak gospodarski odnosi. To je sigurno od slučaja do slučaja ispravno, ali da je tome uvijek tako, teško je vjerovati. U svakom slučaju, ako se uzme, da svi ti utjecaji djeluju u povijesti, kako su ih naveli Engels, odnosno Bernstein, povijesni materijalizam prestaje biti »materijalizam«, — a mirne duše može se time smatrati i Marxovo naučavanje likvidiranim.

V

»Materijalističko shvaćanje povijesti« dade se dakle tumačiti na dva osnovna načina[20]). Jedno je, da su »proizvodne snage«, i to »materijalne proizvodne snage«, onaj čimbenik, koji sam po sebi pokreće čitavu povijest. Drugo je shvaćanje, da u povijesti djeluju sasvim različiti čimbenici, ali su gospodarski kod toga najvažniji (posljednja instancija). Kod toga drugog shvaćanja ne može se više govoriti o materijalističkom shvaćanju povijesti u pravom smislu te riječi.

U svakom slučaju Marxovo naučavanje imalo je toliko svoju pozitivnu stranu, što je u filozofiji povijesti istaklo važnost gospodarskih čimbenika, koje su dotad često podcjenjivali. Ali čim se prešlo u općenita generaliziranja i gospodarska strana se istakla kao jedino odlučna, — izgradile su se teorije, koje ne samo da su mrtve i neprimjenljive na stvarnost, nego su u suprotnosti s pravom poviješću i što više sa samima sobom.

Najgore je za neku teoriju, ako se nalazi sama sa sobom u kontradikciji, što je kod povijesnog materijalizma nesumnjivo slučaj. On kao teorija o povijesti spada u područje duha. Povijest je dio duhovnih ili kulturnih, a ne dio prirodnih znanosti. Samo čovjek posjeduje povijest, — nijedno drugo biće u prirodi. Materijalističko shvaćanje povijesti je prema tome konstrukcija duha, koja kao takova spada u »ideološku nadgradnju«. Doduše Marx i Engels su mišljenja, da je njihova teorija »socijalni zakon«, koji ima značenje prirodnoga zakona. Historijski materijalizam bio bi dakle sam po sebi »proizvodna snaga«,

koja omogućuje, da se »predvidi tok života«(!) Ali u svakom slučaju, on je nikao u glavama ljudi i predstavlja prema tome »ideološku nadgradnju«. On je »svjetovni nazor jedne klase« (Engels), koji se promjenom i razvojem »proizvodnih snaga« mora nužno mijenjati, jer se stvara nova »ideološka nadgradnja«. Prema tome i samo materijalističko shvaćanje povijesti izvrgnuto je bezuvjetnom dijalektičkom zakonu promjena i u najboljem slučaju samo tako dugo »istinito«, dok se ne razviju »nove proizvodne snage« i razbijanjem dosadašnjih okvira stvore nove »proizvodne snage«, a ovi opet novu »ideološku nadgradnju«!

Materijalistička dijalektika, koja čini sastavni dio materijalističkoga shvaćanja povijesti uči, da sve u svijetu rađa iz sebe svoju suprotnost (negaciju!). Razvoj, koji postoji u svijetu, jest dakle dijalektički razvoj. Ali dijalektika nije samo metoda, kako bi možda netko mislio, nego »skrajnje opći i zato skrajnje daleko aktivni razvojni zakon prirode, povijesti i mišljenja; zakon... koji ima svoju vrijednost u životinjskom i biljnom svijetu, u geologiji, matematici... Dijalektika nije dalje ništa(!) nego znanost o općim pokretnim i razvojnim zakonima prirode, ljudskoga društva i mišljenja« (Engels). Werner Sombart[21]) s pravom primjećuje, da materijalistička dijalektika nema nikakove veze s Hegelovom. »Strašna je misao« — veli Sombart — »htjeti primijeniti Hegelovu dijalektiku na empirički svijet. Ona je skroz logogenetička, emanatistička i gubi svaki, ali baš svaki smisao, ako se stoji na empirijskom stajalištu.« — Svejedno da li se dijalektika smatra »zakonom« i »znanošću« (Engels), ili »apologetikom proletarske revolucije« (Karl Korsch), — u svakom slučaju radi se ovdje o fantastičnom vjerovanju u neke »zakone«, koji pokreću ne samo prirodu, što bi bilo moguće, nego ti isti zakoni vrijede za ljudsko društvo i čak — za naše mišljenje!

Nesumnjivo je pretjerano, kad se kaže, da je čitava povijest dosadašnjega društva samo »povijest klasnih borba«. Premda se ne može zanijekati, da i klasne borbe postoje u društvu i vrše neki utjecaj, — apsurdno je sve protivštine i su-

kobe svoditi na jedan jedini nazivnik, klasnu borbu — i tvrditi, da je »sila samo sredstvo, a gospodarska prednost naprotiv svrha« (Engels). Tugan-Baranovskij[22]) opravdano primjećuje, da je »gospodarska prednost« često samo sredstvo k moći, pa prema tome ni politička povijest nije samo neka u tajanstveno velo zavita borba za klasne interese, »jer ljudi se ne bore samo za bogatstvo nego i za moć (gospodstvo), koja dakle može biti sama sebi svrhom.« Ratovi se ne vode samo iz gospodarskih ili »klasnih« interesa. Tugan-Baranovskij navodi primjer primitivnih naroda, gdje se ljudi upuštaju u ratove samo radi osvete i, da tako kažemo, iz športa, pa čak i onda, kad to gospodarski nema nikakove svrhe. Kod civiliziranih naroda nisu uvijek gospodarski motivi odlučni, nego često: patriotizam, altruizam, religiozni fanatizam i t. d. Pri tome mogu gospodarski momenti imati svoju ulogu, ali mogu biti i od sasvim sporednoga značenja. Sukobi u društvu izazivaju se dakle ne samo na osnovi gospodarskih, nego i različitih negospodarskih motiva, kao što su na pr. osveta, nagon za vlašću, i sl. To na jednom mjestu priznaje i Engels, kad kaže: »Među društvenim interesima postoje i drugi, ne samo klasni. Ukupnost u nekom društvu djelotvornih klasnih interesa ne čini još ukupnost u njoj uopće živih društvenih interesa. Umjetnički, znanstveni interesi, interesi spola i sl. nisu — klasni interesi.«[23]) A kad postoje i drugi interesi, onda je jasno, da i oni djeluju u povijesti i izazivaju sukobe. Zbog toga tvrdnja, da samo gospodarski motivi pokreću povijest, znači suživanje našeg horizonta, s tim više, što su Marx i Engels za svoju teoriju o klasnoj borbi iznijeli vrlo malo dokaza.

I značenje tehnike se ne smije precjenjivati i ustvrditi, da ona determinira sav povijesni razvoj. Tehnika spada među »materijalne proizvodne snage« u Marxovu smislu, dakle je dio »podgradnje«. Ali upravo u tom pogledu postoji još jedan nedostatak materijalističkoga shvaćanja povijesti, koji se može vidjeti na tipnom primjeru današnje boljševičke Rusije. Tamo vlada naime ista tehnika kao i u zapadno-evropskim, kapitalističkim zemljama, dakle »materijalne proizvodne snage«, koje odgovaraju sustavu kapitalizma. Pa ipak, kažu, da u Rusiji

vlada socijalizam! Iz toga bi proizlazilo, da na osnovi iste »podgradnje« u dva različita slučaja nastaje različita »nadgradnja«, t. j. jedamput kapitalizam, a jedamput socijalizam, što je u smislu materijalističkog shvaćanja povijesti nemoguće. Ovo naime, kako je poznato, uči, da stalnim »proizvodnim snagama« odgovaraju uvijek isti stalni »proizvodni odnosi«, a putem njih i uvijek ista stalna »nadgradnja«...

VI

Da Marxova filozofija povijesti počiva na glinenim nogama, dokaz je već to, što je tako često ispravljana, prepravljana i »tumačena«, ne samo po njegovim sljedbenicima, već i po njegovu drugu Engelsu. Ali i on sam je jednom prilikom razbio njezinu jedinstvenost, kad je uz gospodarske momente unio među svoje »proizvodne snage« obiteljsku i spolnu vezu.

U svojoj iskonskoj formi Marxova teorija povijesti sadrži najvulgarniji fatalistički materijalizam, jer, kako smo imali prilike vidjeti, pretpostavlja, da neke tajanstvene »materijalne proizvodne snage« vrše službu »pokretača povijesti«. U obliku, u kakvom ju je kasnije iznio Engels, gubi ta teorija svoju jedinstvenost i svoj materijalistički smisao, pa je ne uspijeva spasiti ni čarobna formula o »posljednjoj instanciji«. Jedva se još može govoriti o historijskom materijalizmu, kad se, poput Engelsa, pretpostavi uzajamno djelovanje najrazličitijih čimbenika.

Sadržaj svjetske povijesti je »hrvanje ljudskih grupa za oblikovanje njihova života i njihova svijeta« (Rothacker). U tom divovskom hrvanju, koje traje već tisuće godina, djeluju različite pokretne snage, koje se iživljuju u svom izmjeničnom djelovanju. One su biološke, psihološke i socijalne prirode. Ideje kao tipni voljni ciljevi djeluju u povijesti u okviru stalnih gospodarskih i društvenih prilika. Zato je donekle, ali samo donekle, ispravno, kad se kaže, da »ljudi moraju najprije jesti, piti, stanovati, oblačiti se, prije nego što se moraju baviti politikom, znanošću, umjetnošću, religijom« (Engels). Sasvim

ispravno je ustvrdio George Sorel, kad je napisao, da gospodarske činjenice nisu uzrok, nego uvjeti događanja. Ne pokretač povijesti, nego činjenicâ, unutar kojih se povijest odvija. Primitivno bi bilo vjerovati, da jelo, pilo, stan i odijelo uzrokuju i pokreću razvoj politike, znanosti i umjetnosti. Ljudi su naime oni, koji postavljaju svrhe razvoja. Da bi se na pr. stvorile »proizvodne snage« (oruđe, strojevi), kojima materijalističko shvaćanje povijesti podaje prvotnu važnost, potrebno je ne samo da ljudski duh sudjeluje u stvaranju, nego i da aktivno zamisli oruđe i strojeve, na osnovi po sebi postavljenih svrha, i da odgovori na pitanje: »zašto«? To je nesumnjivo stvaralačka djelatnost, koja prelazi okvire običnih »refleksa«, u obliku kojih materijalisti zamišljaju sebi razvijanje svijesti.

U povijesti postoji mnogostruko i izmjenično djelovanje različitih pokretnih snaga i uvjeta, od kojih su neki od pojedinih autora posebno naglašeni. Tako su važnost ideja u povijesti istakli Michelet, L. v. Ranke, Windelband, Rickert i dr.; važnost rase H. St. Chamberlain; važnost prirodnih uvjeta Buckle i Herder; važnost ljudske prirode Taine; važnost narodnoga karaktera Müller-Freienfels; važnost psihičkih snaga Ferguson; važnost narodnoga duha Montesquieu i Voltaire; važnost gospodarskih motiva Marx i Engels. Ali su mnogi od tih autora zapali tu i tamo u suvišna generaliziranja i pokušali dokazati superiornost samo jednoga momenta.

Sigurno je, da svi već istaknuti čimbenici imaju u povijesnom zbivanju svoje značenje, i da u nekom smislu mogu biti »pokretači povijesti« u jačoj ili slabijoj mjeri. Ali isto tako je sigurno, da je »duhovni proces u životnoj povijesti ljudskoga roda samostalan faktor razvoja« (Woltmann)[24]). Idealne pokretne snage u povijesti ne daju se svesti na obični »refleks« ili »otisak« baze. Za to su najbolji dokaz oni veliki pokreti ili ličnosti, koji se znatno izdižu »iznad svoga doba«. A kao najbolji i najsuvremeniji dokaz, da gospodarski momenti mogu imati vrlo sporedno značenje, nesumnjivo je djelatnost nekih evropskih država u današnje vrijeme, koje ostvaruju svoje političke programe na temelju idealnih motiva (nacionalnih i sl.),

iako su u najoštrijoj suprotnosti s njihovim gospodarskim interesima. Narodno gospodarstvo se do skrajnih granica opterećuje i pritom stradava, ali to sve se dopušta, samo da bi se mogle ostvariti neke idealne svrhe[25]).

[1]) Pitanje o pokretnim snagama i smislu povijesti je osnovno pitanje filozofije povijesti, i to onog njezinog dijela, koji se zove »metafizika povijesti«, za razliku od »logike povijesti«, koja se bavi temeljnim pojmovima, pretpostavkama i metodama povijesti (isp. Eisler, Wörterbuch der philosophischen Begriffe, 4. izd., sv. I., Berlin 1937., str. 518.). — Filozofiju povijesti naziva Hegel »misaonim razmatranjem povijesti«, a Dilthey »povijesnim istraživanjem u filozofijskoj namjeri i filozofijskim pomagalima«. Rickert veli, da ona želi istražiti »opća načela povijesnoga života«, a Barth, da je ona »ukupnost općih istina, koje se izvode iz činjenica, ustanovljenih po povjesničarima«.

[2]) Povijest filozofije povijesti počinje s poviješću pisanja povijesti. Ipak stari vijek nije uspio razviti izgrađenu filozofiju povijesti u današnjem smislu. Prvi, koji je obrađivao tu granu, bio je sv. Augustin sa svoje 22 knjige o Božjoj državi. On je shvaćao povijest kao trajnu objavu i djelovanje Božje. Na temelju njegova učenja obradio je svoju filozofiju povijesti Otto v. Freysing, koji se u većoj mjeri osvrnuo na prirodne čimbenike u povijesti (isp. Dr. Otto Braun: Geschichtsphilosophie, Berlin 1913., str. 38.). — U doba prosvjećenja bave se mnogi autori filozofijom povijesti, kao na pr. G. B. Vico, koji pokušava ustanoviti »zakone« povijesnoga toka. I Leibniz, Voltaire, Montesquieu, Turgot, Hume i dr. bave se filozofijom povijesti. Sam izraz »philosophie de l'histoire« potječe od Voltaire-a (u uvodu eseja o običajima i duhu naroda, 1765.). — U doba između epohe prosvjećenja i njemačkog idealizma bave se razmatranjima o filozofiji povijesti Justus Möser, Lessing, Herder i dr. — Dok su filozofi iz doba prosvjećenja pokušali objasniti povijest iz racionalno konstruiranog bivstva ljudi, odstranivši »teološku metafiziku« (!), — dotle na pr. Möser ukazuje na »saveznost između gospodarskih i političkih organizacija nekoga naroda«. — Herderu je povijest čista »prirodna povijest ljudskih snaga, radnja i nagona prema mjestu i vremenu«, a cilj je povijesti »humanitet«, vlada razuma i ljubavi. — U doba njemačkog idealizma, klasike i romantike zastupana su različita shvaćanja. Hegelu i Schilleru je svjetska povijest »svjetski sud«; po Humboldtu cilj je povijesti ostvarenje čovječanske ideje potpunoga čovjeka. Od pozitivističkih autora važan je A. Comte, kome su pojedinci uzročno uvjetovani stanjem društva. No najviše je diskusijâ izazvalo u svijetu t. zv. »materijalističko shvaćanje povijesti«

(Marx, Engels, Kautsky, Plehanov i dr.), o kojemu se vrlo mnogo raspravljalo pro i contra, naročito među nefilozofima, dok su ga filozofi i suviše ignorirali, smatrajući, da je ono na tako slabim nogama, da ga nije ni potrebno pobijati. To je tek djelomice istina, jer je mnogima, koji ne umiju samostalno misliti i ne mogu spoznati slabosti toga shvaćanja povijesti, potrebno jasno izložiti Marxovu filozofiju povijesti, kao i njezine dobre i zle strane.

3) Od Taine-a potječe poznata rečenica: »L'histoire au fond, est un problème de psychologie«.

4) Naziv »materijalističko shvaćanje povijesti« (historijski materijalizam) nije utoliko ispravan, što njime Marx-Engelsova teorija nije dovoljno karakterizirana. On je preširok, jer se i Taine-ovo ili Buckle-ovo shvaćanje povijesti može također označiti kao »materijalističko«. Zato je mnogo ispravnije reći: »ekonomsko (gospodarsko) shvaćanje povijesti«, ali budući da je gornji naziv već udomaćen, — razumijevat ćemo u ovoj raspravi pod njim Marx-Engelsovu teoriju povijesti.

5) G. B. Vico: Principii di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni (1725.), njemački prijevod Leipzig 1822.

6) Sličan geografijsko-historijski materijalizam zastupao je nešto kasnije Buckle u svojoj »Povijesti civilizacije u Engleskoj« (1857.); po njemu glavni utjecaj u ljudskoj povijesti vrše klima, hrana, zemlja i prirodne pojave u svojoj cjelini.

7) Kod citata, koji su općenito poznati, ne navodimo radi jednostavnosti potanje, odakle su uzeti.

8) Isp. Dr. Emil Lederer: Grundzüge der ökonomischen Theorie, 2. izd., Tübingen 1923, str. 6.

9) Ako je ručni mlin proizveo feudalizam i feudalne gospodare i kmetove, i ako je parni mlin proizveo kapitalizam s buržoazijom i proletarijatom, kako to tvrde marksisti, — onda je nesumnjivo pronalazak elektrike, ili da se primitivno izrazimo »električni mlin«, koji nesumnjivo označuje opstanak novih »proizvodnih snaga«, morao proizvesti njemu prikladni društveni sloj! Međutim o društvenom sloju, koji bi odgovarao razvoju nove »proizvodne snage« — elektrike, — u današnjem društvu ne nalazimo nikakovih znakova njegove egzistencije.

10) Isp. Dr. Erich Brandenburg: Die materialistische Geschichtsauffassung, Leipzig 1920.

11) Ovo shvaćanje je vrlo simplicističko. Zbilja je vrlo malo vjerojatno, da će afrički Crnci ili Eskimi u blizini sjevernoga pola jednom proživjeti sličan razvoj, kao zapadno-evropske zemlje sa svojim »kasnim kapitalizmom« (Sombart).

12) Isp. Dr. M. Tugan-Baranovskij: Theoretische Grundlage des Marxismus, Leipzig 1905., str. 15.

13) Werner Sombart: Der proletarische Sozialismus, Jena 1924., 10. izd., str. 209.

14) Isp. Engels: Der Ursprung der Familie, Vorwort zur ersten Auflage (1884.). — Engels navodi ove kritičke napomene Marxove, koje je on iznio u vezi s Morganovim istraživanjima, — da bi pokazao, kako je Marx bio pripravan svoju teoriju nadopuniti, u čemu ga je nažalost spriječila smrt.

15) »Die Neue Zeit«, XI., 1., Str. 15.

16) »Der Sozialistische Akademiker«, 1895., str. 351. — Pismo je datirano 21. rujna 1890.

17) »Leipziger Volkszeitung«, 3. prilog k br. 250., g. 1895.

18) »Der sozialistische Akademiker«. 1895., str. 373.

19) Mnogi će se marksist začuditi, kad pročita, da je Engels pripisivao rasi sposobnost, da djeluje u povijesti i da bude aktivni gospodarski faktor. To isto shvaćanje zastupao je i Marx, koji na jednom mjestu u »Kapitalu« spominje, da je produktivnost rada vezana prirodnim uvjetima i prirodom čovjeka, rasom i t. d.

20) Materijalističko shvaćanje povijesti izložili su pojedini marksistički autori na vrlo mnogo načina. (Isp. Pannekoek: Religion und Sozialismus; J. Dietzgen: Sozial.-dem. Philosophie; Buharin: Der historische Materialismus; dalje djela Karla Kautskoga, Karla Korscha i dr.). — Ali se uglavnom može smatrati, da postoje dva osnovna mišljenja o osnovima historijskoga materijalizma, između kojih se kreću pojedini autori.

21) Isp. Werner Sombart: Der proletarische Sozialismus, str. 213.

22) Isp. Dr. M. Tugan-Baranovskij: Theoretische Grundlage des Marxismus, Leipzig 1905., str. 15.

23) Isp. »Die neue Zeit«, XXI., sv. II., str. 261.

24) Isp. Dr. Ludwig Woltmann, Der historische Materialismus, Düsseldorf 1900., str. 409.

25) Drugo je pitanje, da li su te svrhe opravdane ili nisu. Za nas je ovdje glavno, što možemo ustanoviti kao činjenicu, da su doista neke idealne svrhe glavni pokretač sveukupne politike nekih država.

DR. ERNEST BAUER, LEIPZIG

TRAGOM HRVATA U 30-GODIŠNJEM RATU

Dokumenti iz grofovije Ysenburg-Büdingen (Oberhessen)

O sudjelovanju Hrvata u tridesetgodišnjem ratu ne zna se mnogo, mada bi ta tema po svojoj historijskoj važnosti zaslužila mnogo pomniju obradbu nego što se to do danas dogodilo. Ono malo, što se općenito znade: da su Hrvati kao pomoćne konjaničke čete prešli skoro cijelu Njemačku, da su bili poznati kao hrabri, ali ujedno divlji i okrutni vojnici, da su sudjelovali kod znamenitih opsada Magdeburga i Marburga na Lahni, te da je možda od njihove ruke poginuo švedski kralj Gustav Adolf u bitci kod Lützena, sve to počiva na nesigurnim i nepotpunim podacima. U strašnim ratovima, koji su u to doba kroz decenije harali Njemačkom, uništeni su mnogi vrijedni dokumenti, koji bi za ovo pitanje bili od neprocjenive važnosti, pa se mora priznati, da većim pregledima hrvatske povijesti (Klaić, Šišić, Srkulj) i nije preostalo ništa drugo, nego da o tom periodu spomenu nekoliko riječi, pa da onda prijeđu na obradbe drugih pitanja.

Sve to međutim ne umanjuje potrebu, da se o Hrvatima u tridesetgodišnjem ratu, gdje je god to moguće, prikupe i naoko neznatni podaci (koje susrećemo u nekim njemačkim pokrajinama), jer se ne smije zaboraviti, da je to bila jedna od prvih prilika, kad se o njima saznalo u evropskoj javnosti. Činjenica, da je taj prvi nastup Hrvata uslijedio u takvom surovom obliku, ne treba biti čudna, jer su se tada u načinu ratovanja i daleko kulturniji narodi međusobno upravo natjecali, tko će da izmisli još gore i još svirepije metode: katolik i luteran, Nijemci svih pokrajina, Švedi i Francuzi; svi su u tome bili jednaki. Koje čudo da su onda u tim borbama Hrvati, naviknuti na vječni rat s Turcima, u toj prilici dali sve, što se do onda u ratovima poznavalo. Osvojeni gradovi i zamci smatrali su se ratnim plijenom, pa budući da se tuđa imovina nije poštivala, haračili su i Hrvati po njemačkim krajevima kolikogod su mogli, jer je to za njih bilo i životno pitanje. Mnogo je veća šteta za nas bila, da je veliki Schiller proučavajući prilike tridesetgodišnjeg rata u svojoj povijesti (Geschichte des Dreissigjähringen Krieges) stekao uvjerenje, da su Hrvati bili sami palikuće i razbojnici, pa je to svoje shvaćanje kasnije prenio i u svoju trilogiju »Wallenstein« (osobito »Wallensteins Lager«) i time u izvjesnom smislu utjecao na svoje surodnjake, koji su Hrvate još mnogo vremena iza toga smatrali nekim poludivljim narodom. Koja sreća bi za nas bila, da se Evropa više zanimala za naše borbe s Turcima, gdje joj je upravo ta hrabrost i okrutnost Hrvata učinila mnoge usluge.

Prigodom posjeta inozemne štampe grofoviji Ysenberg-Büdingen, koji je uslijedio na poziv okružne uprave nacionalnosocijalističke stranke u svrhu propagande turizma, uspjelo mi je naići na tragove hrvatskih pohoda u prvoj polovici 16. vijeka. Budući da me je to pitanje odmah počelo zanimati, zatražio sam iz kneževskih arhiva u Büdingenu isprave, koje bi se mogle odnositi na ta haračenja Hrvata po spomenutoj grofoviji, i tamo se zaista našlo nekoliko papira, koji za naše istraživanje imadu neku važnost. Sredivši sve te podatke može se barem u zasad nepotpunom obliku pokazati sasvim interesantna slika tog vojevanja, koja je tim vrednija, jer je po mom znanju ovdje prvi put objavljena.

Godina 1634. znači u tridesetgodišnjem ratu potpunu prekretnicu, što se tiče sistema i principa ratovanja. Neočekivani poraz švedske vojske pod vodstvom vojvode Bernharda Weimarskoga kod Nördlingena otvorio je katoličkim carskim četama i bavarskoj vojsci pod Johannom Werthom slobodan put u protestantske krajeve Njemačke. Za kratko vrijeme zaposjela je carska vojska važno područje Švapske, Franačke i Falačke, a protestantska Saksonska bila je primorana da zaključi separatni mir s carem 30. svibnja 1636. u Pragu. Ovaj primjer Saksonske slijedili su i drugi protestantski vladari i knezovi, jedino je pod

švedskim utjecajem ostalo područje, u kojem se u onaj čas nalazila njihova vojska: Hessen, Würtemberg i Baden.

Iste godine javlja se najprije u politici, a poslije i na bojnom polju tridesetgodišnjeg rata nova velesila, koja je stubokom izmijenila cijeli položaj, ali ujedno su se rad nje pomalo počeli zaboravljati razlozi, zbog kojih se uopće vodio ovaj veliki rat. Francuska, kojoj je bilo stalno na pameti, kako bi oslabila snagu Habsburgovaca, pokušala je najprije diplomatskim i financijalnim putem, kako bi pomogla Švedima u njihovoj teškoj situaciji. Budući da je kod toga kardinalu Richelieu-u bio pred očima još jedan drugi cilj, naime zaposjednuće njemačkih zemalja na Rajni i njihovo pripojenje Francuskoj, to on nije žalio truda ni troška, da evangelicima u tom času pomogne.

Pregovori Richelieua sa Švedima tekli su povoljno: Francuska se obvezala, da će Švedima i njihovim saveznicima staviti na raspolaganje 12.000 momaka i pola milijuna Livresa za ratne potrebe, a u slučaju nužde, da će osim toga postaviti rezervni zbor, koji će štititi Rajnu. Kao protuuslugu dali su Švedi Francuzima da zaposjednu Alzašku i neke tvrđave na Rajni. U zadnji čas je izgledalo, kao da do tog sporazuma ne će doći, jer je Saska kao carski saveznik započela rat protiv Šveda, a švedski kancelar Axel Oxenstierna htio je nato da brže bolje zaključi posebni mir s carem. No Francuska znala je i to zapriječiti: dala je novaca knezu Bernhardu, pomogla mu je da opet skupi svoju vojsku i osigurala mu godišnju plaću a poslije rata Alzašku kao nasljednu grofoviju.

Od toga časa, kad je francuska diplomacija zahvatila u prilike tridesetgodišnjeg rata, gubi taj posvema karakter vjerskog rata, što je doonda imao, i svi oni razlozi, koji su ga svojedobno izazvali, prestali su sada za nj važiti. Iz sukoba, koji se zametnuo u ime socijalne pravde i ispravnog tumačenja evanđelja, razvio se sada strančarski rat, u kome su katolici i protestanti prema svojim vlastitim suvjernicima postupali baš onako, kao prema svojim najgorim neprijateljima. Iz cijelog tog mutnog kola nastojala je diplomacija velikih sila izvući za svoj račun štogod se više bude dalo.

Poslije nesretne bitke kod Nördlingena, sabrao je vojvoda Bernhard Weimarski ostatke svojih četa na jugu kod Heilbronna i s njima je onda pošao na sjever u kraj oko Frankfurta na Majni. Njegova je namjera bila da se tamo združi s pomoćnom vojskom, koja se sastojala od hessenskih i lüneburških trupa. No ova namjera se vojvodi izjalovila, jer je ova pomoćna vojska još prije nego je stigla, da se s njime združi, bila opozvana, da brani Donju Saksonsku pred pobjedonosnim carskim četama. Kako je u isto vrijeme druga jaka carska vojska pod vodstvom kardinala-infanta od Španije iz Nördlingena polazila prema Frankfurtu na Majni, morao se vojvoda Bernhard povući prema Mainzu, ostavivši ovako slobodan put prema sjeveru kardinalu-infantu.

Ovakova je bila ratna slika, kada po prvi put susrećemo Hrvate među carskom vojskom. Kardinal-infant je naime sa svojim četama htio da što prije stigne na Rajnu i preko Rajne u španjsku Nizozemsku, da se tamo opet sjedini s drugom nizozemskom vojskom, koja ga je tamo čekala. Budući da mu je za brže napredovanje i izviđanje bila potrebna konjica, koje on nije imao, uzeo je u pomoć *40 kumpanija Hrvata, Madžara i Poljaka* (2000 konjanika), koji su ga trebali pratiti do Andernacha na Rajni. Upravo ove hrvatske čete na svom prolazu k Rajni strahovito su poharale krajeve kneževine Hessenske, a među inim osobito grofoviju Ysenburg-Büdingen s tvrdim gradom Ronnerburgom i utvrđenim gradovima Gelnhausen i Büdingen. Hrvati su prolazili tim krajem upravo dva puta: prvi put koncem rujna 1634. pod vodstvom generalmajora von Ossa na putu u Andernach, a u listopadu iste godine prilikom svog povratka iz Andernacha.

Sela i gradovi grofovije Ysenburg-Büdingen nalazila su se dakako u ono vrijeme u najvećoj nevolji. Već tamo od 1621. godine počele su se osjećati u dotad mirnom kraju grozete tridesetgodišnjeg rata. Iz te iste godine imade u büdinškom arhivu prvi put spomena o tome, da je neki seljački posjed bio »durch das Kriegsvolk verheret«. Kad su kasnije takovi napadaji i otimačine sa strane katolika i evangelika učestali, dali su seljaci

svu svoju žetvu i plodine smjestiti u prostranim hambarima i spremištima tvrdog grada Ronneburga nedaleko Büdingena. Budući da je tu trebalo mnogo prostora, bio je konačno sav grad, sve dvorane i stambene prostorije, ispunjen žitom, plodinama i voćem. Kako je u to vrijeme i u gradovima vladala nesigurnost, vidimo iz toga, da je büdinški magistrat za svoje potrebe iz ronneburških hambara dao kupiti 100 osmina žita i predao ih svojim pekarima. Krajem 1621. došlo je u tako prepunjenom gradu do požara, koji su svojom neopreznošću skrivili stražari kula. Mada je tom prilikom izgorio najveći dio grada, ipak se u spasenim dijelovima 1622. nalazilo još 3.607 osmina zobi. (»Heimat« Kreis Büdingen. Vlg. Emil Roth. Giessen 1900.).

Kraj takve opće nesigurnosti razumljivo je, da su ostale prilike u selima morale biti jadne. Maleni uvid u to nam pruža list nekog seoskog načelnika (Schultheiss) vojničkom zapovjedniku tvrđave Ronneburg, u kom ga moli za pomoć, da bi uzmogao prevesti svoje žito u grad: »Diweil keine Pferdt oder Karren allhier seyn Alss ettliche Ellenlige (= elendige) Pferdt so die Handt nitt wohl tragen können (= die kaum die Hand tragen können) die alle Tage genug zuthun haben in das alten Schultzen Haus Holz zu führen ... itd.« Vidi se, da u to vrijeme već u selima grofovije nije bilo konja sposobnih za prijevoz lakšeg tovara.

Početkom rujna 1634. došao je jak odio Hrvata-konjanika s potrebnim kolima za komoru pred gradić Gelnhausen. Čini se, da je taj odio Hrvata pripadao vojnom zboru generala Isolanija, koji je pratio kardinala-infanta na njegovu putu. U Gelnhausenu nije bilo gotovo nikakove švedske posade, a tako isto ni u Büdingenu, nego su se jači švedski odredi zadržavali u jakoj tvrđavi Hanau pred Frankfurtom na Majni, no i ti se nisu mogli suprotstaviti sili kardinala-infanta od Španije. Gelnhausen se stoga smjesta predao Hrvatima, koji su ga potpuno opljačkali, a nekoliko dana poslije toga poharan je i Büdingen na isti način. 7. rujna došli su Hrvati pod Ronneburg i za kratko vrijeme prodrli u grad, strahovito oplijenili sve do čega su došli, žito i plodine uzeli za svoju ishranu i time dakako

strahovito oštetili okolne seljake, koji su stoga ostali prepušteni gladi. Posadu grada stavili su Hrvati na muke, svečane dvorane i stambene prostorije su potpuno uništili, namještaj razbili, a pokvarili su također lančani most, koji je vodio do glavnih gradskih vrata i prema tome bio za tvrđavu od najveće važnosti. Sam grad se od tog prepada, mada su Hrvati par dana kasnije otišli, nije mogao dugo vremena oporaviti. U nekom izvještaju iz god. 1637. nabrajaju se sve prostorije grada i označuju kao »ferderbt«, poimence velika dvorana, »das Stoblein obig dem Speisskeller«, »Papageyengemach u. Cammer« itd. Za mnoge druge prostorije kaže se da su »ferderbt und nitt mehr«.

Neobičnu bijedu onog vremena vidimo po tome, da nikako nije bilo moguće Ronneburg popraviti. Bilo je nemoguće dobiti tesare za taj posao, a kad su konačno 1647. došli tesari iz Hanaua, uzmanjkalo je opet drva, jer nije bilo konja, da ta drva dovezu. Nato su tesari opet otišli. Tek 13 godina poslije upada Hrvata popravljen je konačno grad Ronneburg.

Posljednji ostaci Hrvata, koji su se još iza tog dvostrukog prolaza hrvatskih četa (na putu i povratku s Rajne) zadržali u grofoviji Ysenburg-Büdingen, protjerani su, kad se vojvoda Bernhard Weimarski povratio na desnu obalu Rajne. Njegove čete osiguravale su krila i pozadinu pa su 7. i 8. studenoga došle do Büdingena.

Još prije toga odlučio je švedski zapovjednik tvrđave Hanaua, major v. Ramsei da pomogne grofoviji, pa je ovako 15. listopada poslao detašman od 25 švedskih mušketira u Büdingen. Kako to nije bilo dosta, došlo je 19. listopada još 30, a 21. studenoga i poručnik i 60 momaka švedske vojske. No već se za evangelike približavala veća opasnost nego pred dva mjeseca i to ovaj put s druge strane. Carska vojska s pomoćnim holandijskim četama i konjaništvom, u kome je bilo isto mnogo Hrvata, nalazila se na maršu iz okoline Kölna uz Rajnu i Majnu prema Aschaffenburgu. U svemu moglo je biti 15.000 momaka, koje je vodio Feldmaršal grof Filip Mansfeldski, Feldzeugmeister grof Fürstenberg, General-Wachtmeister Lutter von Böninghausen i Oberst v. Metternich. Ta je vojska prešla Wester-

wald i Taunus, pa Wetterau i došla u kraj Vogelsberga, u kom se nalazi i grofovija Ysenburg-Büdingen. Vojvoda Bernhard uklonio se toj sili, koja je na svom putu palila i plijenila sva mjesta kuda je prolazila. Büdingen se ovog puta opro i njegova se švedska posada vrlo hrabro borila. Carske su čete nato izvele topništvo i upaljivim metcima bombardirale grad. Konačno su se slabi Švedi predali uz slobodan odstup, a grad je kapitulirao. 30. studenoga unišle su carske čete u grad, a Švedi su odstupili prema Hanauu.

Interesantan dokaz, prema kojemu možemo vidjeti haračenje carskih i hrvatskih četa po Büdingenu i okolici, sačuvao se u kneževskom arhivu u Büdingenu (Fürstlich Ysenburgisches Gesammtarchiv Büdingen). To je uglavnom jedan opis sviju strahota, koje su se za vrijeme tog ratovanja, te opsada i okupacije dogodile, kao i izvještaj o poginulim ljudima, pretrpljenoj šteti, otetoj imovini, stoci itd. Izvještaj je pisan od jednog suvremenika godine 1636., a vjerojatno su postojala dva prijepisa. Jedan od njih upotrijebio je dekan Friedrich Mayer pa je objelodanio u svojoj, danas vrlo rijetkoj knjižici »Geschichte der Stadt und Pfarrei Büdingen« Frankfurt a. Main 1868. Cijeli tekst originalnog rukopisa priopćio je K. Heuson u lokalnom listiću »Heimatblätter für den Kreis Büdingen« (N. 11, Jg 7). Tamo se nalazi toliko zanimljivih podataka o prolazu Hrvata, pa time taj spis i za našu nauku postaje neobično važnim.

Natpis originalnog rukopisa glasi: (pravopis je preudešen po današnjem).

»Bericht welcher Gestalt das kaiserliche, spanische und ligistische Kriegsvolk das Büdinger Teil der graffschaft Ysenburg-Büdingen erbarm und jämmerlich ausgeplündert und ruiniert haben. Vom September 1634 bis in den Januar 1635«.

Städtlein Büdingen.

»den 25. September *ist ein starker Trupp Kroaten*[1]) *nach Büdingen gekommen,* das Städtlein und Schloss mit Gewalt ein-

genommen, alles aufgeschlagen, Türen, Schränke, Kästen und Kisten, Tische und Bänke zerschmissen, durchsucht und alles was ihnem beliebt hat und anständig gewesen, mitgenommen, an Wein, Fruchten, Hausrat und anderen Vorrat, insonderheit auch das Schloss und die Kirche in der Stadt schrecklich verwüstet, die gräflichen Begräbnisse eröffnet, Gold und Kleinodien darinen gesucht, den Gotteskasten spoliert (= beraubt) und das Almosengeld mitgenommen und sonsten mit Niederhauen, Schänden und Wegführen sowohl Manns- als auch Weibspersonen, Wegführung Pferde und Rindsviehs unerhörter Weise gehauset und also alles in solchen verderblichen Stand gesetzet, dass bei Menschen Gedenken dieser Schaden nicht verwunden werden mag. Und ist dies greulich Unwesen im Städtlein Büdingen auf drei Wochen lang continuiret worden. Diese Zeit über sind aus der Bügerschaft erschossen und ums Leben gebracht worden: (navodi se 6 imena).

Nachfolgende sind allesamt zum Teil übel geschlagen, geprügelt und zum Teil tödlich verwundet, und wie es die Kroaten und andere Kriegsvölker genannt auf schwedisch getränkt worden, indem sie einem jeden mit einem Knebel das Maul aufgezwängt und den Leib voller Wasser, Lauge und sonsten unrein Wasser gegossen, hernach ihm auf den Leib und Brust gesprungen dass das Wasser zum Teil aus dem Leib springen müssen: (navodi se 18 imena).

Iza toga slijedi još veliki popis onih, koji su »gefangen und um Geld rationiret worden«.

Zanimljivo i za prilike tridesetgodišnjeg rata vrlo značajno je, da su büdinški građani smatrali svojim neprijateljima i štetočinama isto tako evangeličke švedske vojnike kao i katoličke carske, makar su sami bili evangelici. To se jasno vidi

[1]) Treba uzeti u obzir, da se tada pod Hrvatima nije razumijevala samo neka narodnost, nego i vrsta oružanja (skup vojske).

iz opisa onog vremena, kad su čete vojvode Bernharda i švedske čete iz Hanaua boravile u Büdingenu:

»Freitag, den 9 November sind von Herzog Bernhards von Sachsen Kriegsvolk auf einen Anschlag 80 Pferde und folgenden Samstag noch 3 Regimenter über 1000 Pferde nach Büdingen geschickt worden, davon die Bürgerschaft und sonderlich auch die in der einen Vorstadt, das Grossendorf genannt, an Wein, Fütterung und anderem grossen Schaden erlitten...«

Za švedski garnizon kaže se opet na drugom mjestu da je došao 9. studenoga i ostao sve do 30., što da je za građane bilo vrlo tegobno i skupo. O drugom pohodu carskih četa pod Filipom Mannsfeldskim i opsadi Büdingena ima ova zabilježba: »Diesen Sonntag, den 30 November hat das ligistische Kriegsvolk den Obersten, den Grafen von Mansfeld und Grafen Thaum Fürstenberg und Böninghausen das Städtlein Büdingen mit ihnen akkordieret eingenommen, da dann viel Tausend Reuter Schiessen gezwungen, auch obige beide schwedische Lieutnanten mit ihnen akkordiert eingenommen, da dann viel Tausend Reuter und Volk mit etlichen hundert Kutschen und Bagagewagen eingezogen, etliche Tage darin geblieben, und was die Armee ohne das zuvor verderbten Bürgern noch an Wein und anderen Dingen gehabt, vollends aufgezehrt, dabei aber all der Bürger übrigen Wein, so sie nicht beim Einzug getrunken, ins Schloss führen lassen, von der Herrschaft Speicher Korn zu Unterhaltung der Soldaten vor solchen Wein gegeben, teils Wein ist auch von dannen geführt worden, wie auch der Herrschaft Frucht. Bei dieser Einnehmung sind nachfolgende Bürger erschossen worden: (navode se tri imena) hinter der Burg. Nach Abführung der ganzen Armee ist im Städtlein zurückgelassen worden der Oberst Wilhelm von Metternich mit seinem Regiment zu Fuss so bis dato den 6 Januar 1635 noch darinnen logieren tut; die Bürger weil sie nichts mehr im Vorrat haben, essen und trinken mit den Soldaten von demjenigen, so sie aus anderen Herrschaften darin bringen.«

Okolna sela postradala su također užasno. Nebrojeno osoba bilo je okrutno mučeno i okradeno, čitave porodice ubijene i

opljačkane. Na nekoliko mjesta spominju se izričito Hrvati, tako kod pljačke i zauzeća sela Düdelsheim i Oberndorf:

»Als hernach das ligistische Kriegsvolk ankommen, haben darinnen die Generale Grafen von Mansfeld, Grafen von Fürstenberg und Bönninghausen samt anderen Obristen und den ganzen Stab logiert, übriges vollends aufgezehrt was auch an neuen Fruchten und Weinen noch übrig gewesen, ist sowohl von den ligistischen Volk *als auch den Kroaten* nach Salmünster und anderen Orten geführt worden haben auch den Büttel daselbst, weil er ihnen nicht alles nach ihren Begehren in geschwinder Eile bestellen und zuwege bringen konnte erschossen.«

Hrvati su također strahovito haračili po selima Pferdsbach i Dudenrod: tamo je neki hrvatski vojnik seljaka Simona Windeckera ponajprije istukao sabljom, a kad ovaj još od toga nije umro, došao je drugi Hrvat pa ga je ustrijelio (....»ist erstlich von einem Kroaten mit einem Säbel gehauen, weil er aber nicht ersterben können, von einem andern erschossen worden.«)

U mjestu Hüttengesäss su u rujnu 1634. Hrvati odveli 40 konja i 2 ždrepca, zatim 65 komada stoke, preko 50 svinja, pa prema tome seljacima uopće nije ostalo ništa. Kako je izgledalo s ostalom njihovom imovinom, vidimo iz ove zabilježbe: »Hernach sind ihnen von den Kroaten wie auch von dem Ligistischen Volk das übrige Vieh, Hausrat, Früchte sowohl in Häusern als auch auf Schloss Ronneburg weggenomen worden.« Velik je popis bijednih stanovnika, koji su ranjeni ili poginuli. Neki su ustrijeljeni kuburama, drugi su sasječeni sabljama, treći zgaženi nogama (»ist ein Slodat dreimal mit gleichen Füssen auf die Brust gesprungen, das er sobald gestorben« ili »ist mit einem Säbel durch die Hirnschale gehauen worden, dass er nur noch 2 tage gelebet, hernach gestorben.«)

Izvještaj završava dirljivim riječima: »In summa der ganze Jammer und Elend mit Niederhauen, Schiessen, Schlagen und Ermorden so vieler armen unschuldigen Leute, Schandung Frauen, Jungfrauen und Knaben!«

Büdingen još danas stoji baš onako kao kad su ga Hrvati pohodili. Čak u Njemačkoj, gdje su historijski spomenici nerijetka pojava, mogao se malo koji grad toliko sačuvati kao Büdingen, koji zato zovu »das oberhessische Rottenburg«. Trostruki tvrđavni pojas, koji se počeo izgrađivati sve tamo od Hohenstauffovaca, stoji još danas potpun i čitav sa svim svojim kulama, na kojima se još vide tragovi udaraca neprijateljskih zrna za vrijeme opsade poslije bitke kod Nördlingena. Nijedna kuća nije mlađa od pola vijeka, svaka je ulica šarena i slikovita kao u priči, nijedan prozor nije bez cvijeća i zelenila. Pred glavnim gradskim vratima, koja su vidjela ulazak Hrvata u prestrašeni grad, leži danas mirno u suncu velik pas i žmirka prema suncu, a zabati i trijemovi, koji se iza njega vide, potsjećaju na najljepše akvarele Spitzwega. Starinska crkva iz 12. vijeka je još danas kao u 16. vijeku središte grada, a sjedište magistrata je u istoj kući, u kojoj su se jednoć sakrivali zaprepašteni građani. Njihovi unuci ni danas nisu dostigli tempo, što ga traži moderan život: Büdingen na sreću još nije postao turističkim mjestom i upravo sada prave se velike pripreme, da se tom nedostatku doskoči, što bi doduše pomoglo bijedi čitavog kraja, ali bi također uništilo ono malo romantike, koja se još do danas uspjela sačuvati.

Čudnovat osjećaj prožima čovjeka, kad stupa tim starim ulicama, kojima su u tridesetgodišnjem ratu jahali hrvatski konjanici. Relativnost vremena, koja se osobito ukazuje u takvim drevnim gradovima, sili svakoga na usporedbe i razmišljanja o vezi današnjega vremena s prošlim. Grozota i strah, koje je širilo nekoć hrvatsko ime, zaboravili su danas ovi mirni stanovnici posvema i opet im je glavno zanimanje, da skupe dosta plodina i da im žetva ne podbaci. Mirni tijek vremena i sigurnost, koja već 300 godina vlada nad tim krajem, čine također, da danas malo tko od stanovnika Büdingena znade o potomcima onih Hrvata, koji su ih nekoć mučili, a sada isto tako njeguju svoju domaću zemlju i uzgajaju svoje usjeve i cvijeće kao njihova braća u Njemačkoj.

VLADISLAV KUŠAN, ZAGREB

GRAFIČKA ZBIRKA SVEUČILIŠNE KNJIŽNICE

O prošlosti, postanku i sadržaju zbirke i o upravitelju dru Arturu Schneideru

I

Opširna povijest Grafičke Zbirke, koja u stvari postoji tek dvadeset godina, ne bi se nikako mogla u potpunosti napisati bez posebnoga većeg uvoda. Taj uvod — neka vrst historijskog prologa ili preludija — u kojem bi se teška i krvava stvarnost XVII. vijeka miješala s osebujnom romantikom te udaljene epohe, bio bi možda nerazmjerno opsežniji od same povijesti zbirke, a nosio bi ovaj svečani naslov: »Ivan Weykhart Valvasor, kranjski plemić i polihistor«.

Prelistavajući stare knjige i požutjele, ovetšale dokumente o njemu diže se pred nama polako tamni zastor prohujalog vremena i mnogo običnih i neobičnih događaja prošlosti, a još više čudesnih ostvarenih i neostvarenih snova i težnja jedne iznimne pojave toga doba u našim krajevima pomalja se kroz sivu maglu zaborava, isprepliće se i slaže u pitoreskne šarene slike sudbinskog zbivanja.

Život ovog znamenitog pisca, člana londonskog Royal Society, neumornog i svestranog trudbenika ukazuje nam se tada poput bizarne i pomalo fantastične priče o neobičnim ljudima i čudacima prošlih vremena: biografija sanjara i čovjeka akcije, putnika, polihistora, koji sa zanesenjačkom gorljivošću proučava različite znanosti i umijeća, piše rasprave, traktate i povjesnička djela, sabire sa strastvenim oduševljenjem knjige, rukopise, umjetnine, rude i druga čudesa naše zemlje i njene civilizacije i umire financijski upropašten i osiromašen.

Kako glavnu osnovu naše Grafičke Zbirke čine grafički listovi, što ih je Ivan Valvasor tijekom svog života sakupio, to

se ni u ovom izlaganju i razmatranju ne može mimoići ni njegova ličnost ni njegova biografija. Iznesena bez najmanjeg sjenčanja pozadine, bez pojačavanja kontrasta i primjese romansiranih elemenata, ta biografija ima u sebi nešto od starih kronika.

Pređi Ivana Weykharta Valvasora doselili su se u Kranjsku iz Italije. Ponajprije se doseli neki Ivan Baptist Valvasor. On dođe u Kranjsku kao trgovac posuđa od majolike, te trgujući i tražeći sreću postade veoma bogat i prometne se u uglednog i moćnog bankara. Povodeći se za tim zemljakom i imenjakom napusti u prvoj polovici XVI. vijeka bergamaski gradić Telgate djed našeg Valvasora, Jeronim Valvasor, pa lutajući Kranjskom za kruhom i prevrtljivom Fortunom dođe u službu Ivana Baptista. Veliki novčar Ivan Baptist pokloni svome zemljaku Jeronimu Valvasoru za vjerno službovanje grad Galleneck (Golnek). Jeronim je imao sina Bartolomeja, a taj naslijedi trgovinu Ivana Baptista, pa tako porodica Jeronimova postade veoma bogata.

G. 1641. rodi se u Ljubljani Jeronimu sin Ivan Weykhart. Roditelji pošalju sina u kolegij ljubljanskih Isusovaca, koji ga svestrano izobraziše i odgojiše u onodobnom humanističkom duhu. Prirodna nadarenost, velika marljivost, smisao za znanost uopće, želja za naukom i kulturom ističe se već u portretu duševnog lica mladog gojenca Jezuitskog kolegija, da kasnije dođe do punog izražaja u njegovu obilnom radu i djelovanju. Uz te sposobnosti raste u njemu od djetinjstva neodoljiva čežnja za putovanjem, upoznavanjem dalekih krajeva i nepoznatih zemalja. G. 1659., polazi još kao mladić na prvu veliku »peregrinaciju« po Njemačkoj, ali radi ratnih nemira i turskih najezda na granicu morade se vratiti u domovinu. Tu se bori kao »Volontierer« s Turcima oko Senja, no duh željan novih vidika ni tu ne miruje — proučava marljivo život i običaje uskočke. G. 1666. nalazi se u Beču, pohađa različite knjižnice, a napose veliku dvorsku knjižnicu, kojom upravlja slavni Petar Lambeccius, učenjak, autor djela u osam svezaka »Commentarii de bibliotheca caesarea Vindobonensi (1665.—79.). Zatim g. 1669. polazi na nova lutanja. Putovanje po Italiji, Africi, Francuskoj i Švicarskoj oblikuje mu sve više intelektualnu fizionomiju i upotpunjava njegovo znanje. Putujući bilježi dojmove i piše dnevnik, koji često spominje i navodi u svojim kasnijim djelima, ali se taj vrijedni dokumenat za bolje upoznavanje unutarnje ličnosti toga zanimljivog čovjeka XVII. vijeka izgubio.

Od g. 1670. do 1672. nalazi se Valvasor u Francuskoj, boravi u Marseillu, Avignonu, Beaucairu, Lyonu i Parizu. U Lyonu, gdje se najduže zadržavao, uči historijske znanosti, arheologiju, matematiku, magiju i alkemiju. Vrativši se konačno u Kranjsku oženi se, stalno se nastani u svom dvoru Wagensbergu i tu se preda potpuno svojim pasijama: nauci, pisanju, sređivanju svoje knjižnice od deset hiljada svezaka, zbirke umjetnina, slika, grafike, naučnih aparata, rukopisa, plemićkih grbova, genealogija, prirodnina i drugih rijetkosti, koje je donio sa svojih putovanja svijetom.

Različite nauke i umijeća zaokupljaju i nadalje njegov duh, i on se ozbiljno bavi poviješću, geografijom, topologijom, genealogijom, heraldikom, alkemijom, tehničkim projektima, bakropisom, glazbom i lijevanjem kipova od bronze. No glavni sadržaj njegova života nije više izučavanje samo po sebi, nego djelomična primjena rezultata njegovih studija: stvaranje i izdavanje zamišljenih djela. Od g. 1679., kad je izašla »Topographia Carniolae modernae«, pa do g. 1689., vrijeme publiciranja njegova kapitalnog djela »Ehre und Ruhm des Herzogtums Krain«, koje ga je najviše proslavilo i koje još danas predstavlja važno vrelo za neka pitanja prošlosti naših krajeva, Valvasor je stvarao i izdavao neumorno nova djela: g. 1680. Ovidijeve metamorfoze sa bakrorezima Trosta i Greyschera, 1681. »Topographia Archiducatus Carinthiae modernae«, 1681. »Theatrum mortis humane tripartitum«.

Učeni gospodar Wagensberga, zanesen svojim velikim izdavačkim idejama i ciljevima, ne radi oko ilustriranja svojih djela sam. U tom poslu pomažu mu drugi grafičari. Valvasor se razumije u bakropis, na njegovu burgu postoji atelier i tiskara za bakrorez, a brojni suradnici, koji ga kao svoga meštra okružuju

i po njegovim željama i uputama stalno rade, priređuju ilustrativnu građu za njegova djela. U krugu njegovih pomagača nalazimo Hrvata, plodnog pisca i bakroresca Pavla Rittera Vitezovića, Nizozemce Almanacha i Petera Werexa, Nijemce Johanna Kocha, Andreasa Trosta, Atzelta, Petra Müngersdorffa, J. A. Boenera, Matthiasa Greyschera i Bartla Ramschissla. Svi ti brojni suradnici, zanimljivi, ali veoma skupi radovi oko sabiranja i spremanja građe za djela i neprekidno živo poslovanje, koje je trajalo skoro dva decenija, moralo je rasuti imetak Ivana Valvasora. Golemi izdaci, koji se iz godine u godinu množe i povećavaju, pripravljaju postepeno, ali sigurno put do katastrofe, do posvemašnje financijske propasti, koja se pod konac njegova života javlja avetima bijede i neimaštine. Kad su svi izvori presahnuli, prodadoše mu redom dvorac Wagensberg, kuću u Ljubljani, njegove zbirke i dragocjenu knjižnicu. I slavljeni i časćeni pisac, koji je još g. 1687. biran za člana Royal Society u Londonu, umire već g. 1693., zaboravljen u Krškom, gdje se sklonio progonjen nemilom kobi.

Misli se, iako nije dokazano, da je zagrebački biskup Ignacije Mikulić, baš po nagovoru Rittera Vitezovića, suradnika i dobrog prijatelja Valvasorova, kupio g. 1690. tu veliku knjižnicu i tako udario temelj današnjoj metropolitanskoj knjižnici. S Valvasorovom knjižnicom došlo je u Zagreb pored deset hiljada svezaka, među kojima je znatan broj veoma rijetkih i dragocjenih izdanja, i sedamnaest folijanata, u koje je wagenberški sabirač složio i svrstao, i kako to sam kaže: »mit sonderbarem Fleiss zusammengebracht« jedan dio svojih umjetničkih objekata: mnogobrojne i veoma različite grafičke listove. Ti debeli, u kožu uvezani svesci sadrže sve vrsti grafike, koje su se tada poznavale: bakroreze, bakropise, drvoreze i originalne crteže. Svaki svezak sadrži 300—400 listova, na koje su bakropisi prilijepljeni, a naslovni list navodi u njemačkom jeziku općeniti sadržaj. Listovi su svrstani naivno, bez ikakova naučnog sustava po temama, koje prikazuju, a ne po majstorima i školama, ali ipak ni zamisao ni njen način realizacije nisu sigurno imali premca u XVII. stoljeću. Kolekcija se sastojala od osamnaest svezaka, ali se četvrti svezak izgubio u osamnaestom vijeku. Dugo je ta zbirka ležala sasvim zapuštena i zaboravljena u Bakačevoj kuli. Početkom XX. stoljeća spoznao je prvi dr. Ljudevit Ivančan, tadašnji kustos metropolitanske knjižnice, vrijednost ove kolekcije grafike, uredio je i s velikom strpljivošću i marom proveo prilično točnu znanstvenu katalogizaciju. Pred sam rat, g. 1913. predlagao je u »Savremeniku« dr. Artur Schneider, da se ta zbirka uredi po modernim principima, da se stavi u posebne, u tu svrhu uređene prostorije, gdje bi bila pristupačna svakom, tko se za nju zanima. Do same institucije došlo je tek g. 1919. Banskom naredbom od 18. prosinca iste godine (br. 43672) izdaje se statut Grafičke Zbirke kraljevske sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Prema tom statutu ima zbirka da sadrži: 1. zbirku grafičkih listova (drvoreza, bakroreza, bakropisa, litografija i izvornih crteža); 2. zbirku knjiga, urešenih izvornim grafičkim listovima; 3. zbirku portreta; 4. zbirku topografijskih listova; 5. zbirku arhitekturnih crteža i 6. priručnu knjižnicu. Osnovu zbirke čine grafički listovi, dosad pohranjeni u Sveučilišnoj knjižnici i Valvasorova zbirka u smislu ugovora, sklopljenog dne 30. lipnja 1919. između prvostolnog kaptola i zemaljskog erara, odobrenog po pretpostavljenim vlastima. Glavna je zadaća zbirke, da skuplja u prvom redu grafičke umjetnine jugoslavenske i slavenske uopće, ali prema raspoloživim sredstvima nastoji uprava, da skuplja u valjanom izboru i najznačajnija djela svjetskih grafičara.

II

Kad je Valvasoru bilo sedam godina, svršavao se tridesetgodišnji rat (1618.—1648.). Godinu dana poslije smaknuća Zrinskog i Frankopana u Wiener Neustadtu, (1672.) vraća se Valvasor sa naukâ i putovanja, da konačno u svom dvorcu Wagensbergu započne dvadesetgodišnje plodno djelovanje. G. 1683. opsjedaju Turci Beč, a to je ravno deset godina prije smrti učenog baruna, koji će sve u ime knjiga rasuti imetak i izgubiti krov nad glavom. Gotovo bez prestanka kroz cijeli sedamnaesti

vijek krstarila je negdje evropskim zemljama soldateska, a Valvasor je živio u Kranjskoj, kad je u našim krajevima i oko njih bilo prilično burno: ratovi, unutrašnje borbe, okršaji, pobune, klanje i pljačka. Tuklo se i umiralo u blatu na turskim granicama za kršćanstvo, civilizaciju i Evropu. Često su tutnjile kanonade i vonjalo po barutu, paležu i lješinama. Valvasor se borio dva put s Turcima, poznavao je tehniku rata, probleme fortifikacije i visoko cijenio dobre vojnike i ratnike, ali je postao polihistor, a ne vojskovođa, jer je svima strateškim vještinama pretpostavio rad u knjižnici, mudro se povukao u svoj burg, sabirao građu za svoja djela, pisao, okupljao oko sebe crtače i spokojno lijepio grafičke listove na à jour-način u svoje folijante. Tako je pored ostalih radova u spokojstvu svrstao osamnaest debelih folijanata različne grafike i složio viziju do vizije različitih umjetnika; vizije o životu i nemirnom zbivanju oko nas i u nama, o realnosti i sanjama, o legendama i stvarnosti, o ljubavi i mržnji, o čudu i čarolijama, o svemu i svačemu, što je bilo i prošlo kroz ljudski um i duh, uzbudilo srce i oplodilo maštu.

Treba se uživjeti u prilike i duh sedamnaestog vijeka i mirno prolistati te smeđe knjižurine i osjetiti, kako je u polumraku ugasle epohe morala rasti s tih listova čudesna panorama o svijetu, jedan složeni i vrlo zamršeni orbis pictus, koji od strane do strane poprima druge oblike i uzdiže se od golotinje prvog ljudskog stvorenja do sablasnih priviđenja zanesenjaka i vizionara o skrivenim i neznanim svjetovima duha.

Edensko blaženstvo i legende staroga zavjeta o potopu, Mojsiji i kralju Salamonu otvaraju vidike u novi život Svetog Pisma, gdje je prikazano krotko bivstvovanje Djevice, pa rođenje, čudesa, muka i smrt Njezina Sina. Pojavljuju se stari dobri sveci i bogougodnici u togama, zastaju zamišljeni u ekstatičnim atitudama; mole spokojno pustinjaci u tišini šumske zabiti, martiri s palmom uznose sanovit pogled k nebesima, prolaze Sibile sa simbolima, gledaju zloslutno i govore nečujne teške i sudbonosne riječi, i sve se tu odvija po nekim tajnim nepoznatim zakonima. Četiri elementa, četiri godišnja doba i pet ćutila. Negdje prskaju vatrometi, dižu se blještave dekoracije i pompozne arhitekture gube se u perspektivi. Zmijulje na zemljovidu rijeke, ceste i putevi, razlijevaju se modra mora s galijama i jedrenjacima, a luke i pristaništa snivaju u noćnim maglama. Trče gološava djeca, Bakho i Satiri. Nastupaju raspojasane povorke krabulja, pijanih seljaka, luđaka, nakaznih figura, bogalja, nevoljnika; stupaju svečane povorke gospode sa svitom, vojnicima i glazbenicima, komeša se narod i raste plima rulje u ludi kaos bitke, u krvave slike ratnog klanja sa svim strahotama i užasima suludog i uzaludnog međusobnog uništavanja, kad ranjenici pregaženi umiru na poljanama, a gavranovi kruže u jatima iznad razbojišta, gdje četiri apokaliptička jahača neumorno žanju. Vizija se završava osamnaestim sveskom, u kojem cvjeta cvijeće, zri voće i tihi život žive ptice »und dergleichen meistentheils nach dem Leben mit Wasser Farben gemahlenen Stückl«.

Jasno je, da u zbirci, kao što je Valvasorova, koja ima preko deset hiljada grafičkih listova, nisu sva djela jednake umjetničke vrijednosti. Tu će pored velikih i slavnih majstora biti i manje poznati i anonimni grafičari, pored veoma dragocjenih umjetnina i sasvim prosječnih, osrednjih pa i bezvrijednih djela. U zbirci je zastupano 455 umjetnika sa 4133 djela, dok anonimnih, neidentificiranih i manje vrijednih djela ima oko 6400.

Po školama zastupani su od Nijemaca: Martin Schongauer (11), Matthias Zasinger (3), Wenzel iz Olomuca, Albrecht Dürer (56 bakropisa, među ovima potpuna Muka Kristova, sv. Jeronim, sv. Eustahij, Adam i Eva, Melankolija u dva primjerka, te 80 drvoreza, među kojima je mala i velika Muka, život Marijin, te Apokalipsa), Lucas Cranach (20), Albrecht Altdorfer (10), Hans Sebald Beham (91 bakrorez, 7 drvoreza), Georg Pencz (93), Heinrich Aldegrever (96), Hans Brosamer (4), Daniel i Jeronimus Hopfer, Hans Sebald Lautensack, Virgil Solis (225), Jost Amman (32 bakroreza, 22 drvoreza), Dominicus Custos (16), Peter Aubry (28), Sadeleri: Johann (63), Raffael (194), Edigius (16), Tobias (19), Wenzel Hollar (13), Melchior Küssel

(65), Jonas Umbach (15), Sandrarti: Joachim (4), Jacok (66), Maria Suzanna (84), Hermann Hendrick Quiter (12).

Od Nizozemaca: Lucas Jakobsz van Leyden (35), Hieronymus Cock, Adriaen Collaert, Philipp Galle (44), braća Wierixi: Jan, Saenredam (6), Jacob de Gheyn (2), Cornelis Bloemaert (2), Crispin de Passe (49), Cornelis Galle (31), Willem Swanenburg, Lucas Vorsterman (16), Schelte a Bolswert (17), Jan van de Velde (13), David Teniers, Cornelis Schut, Rembrandt van Rijn (3), Justus van der Nypoort (37), Adriaen van Ostade, Albert Clouwet.

Talijani: Domenico Campagnola, Marco Dente da Ravenna (3), Maestro del Dado (3), Giulio Bonasone, Antonio Salamanca, Enea Vico (32), Giorgio Ghisi (6), Martino Rotta-Kolunić iz Šibenika (7), Agostino Carracci (14), Antonio Tempesta (26).

Od francuskih su umjetnika izvrsno zastupani najraniji bakropisci, tako Jean Duvet, rođen 1485. (12 slika iz rijetke i znamenite njegove Apokalipse), Jean Gourmond (3), Stephanus (Etienne) Delaune (15), Thomas de Leu (3), Jacques Callot (161), Abraham Bosse (14), Stefano della Bella (49), Michel Dorigny (4), Claude Mellan, Jean Lepautre (57), Francois Collignon (17), Nicolas Cochin (30) i Pierre Landry (40).

Od wagenberških radnika zastupani su: Valvasor (3), Pavao Ritter Vitezović (5), Andreas Trost (30), Matthias Greyscher (26) i Peter Müngersdorff.

Od izvornih crteža Valvasorove zbirke najviše je nizozemskih i njemačkih. Od Nizozemaca su zastupani većim brojem signiranih crteža David Teniers, Isack van Ostade, Justus van der Nypoort, Adriaen van de Velde, Lucas van Uden, Jan Porcellius, Pieter de Molijin, Andries Both. Nijemci su uglavnom zastupani serijom ranih dobrih kopija bakroreza Dürerovih, Schongauerovih i Aldegreverovih i crtežima wagenberških umjetnika. Od Francuza je tu Jacques Callot. Ima još mnogo talijanskih anonimnih crteža sedamnaestog vijeka, ali su prosječno neznatne umjetničke vrijednosti. Od njih se odvaja crtež kredom Paola Veronesa i jedan croquis Jusepa de Ribere (10 Spagnoletto).

Ako tome mnoštvu listova dodamo još dvije skupine grafike, i to onaj veliki broj otisaka i crteža, koji je otprije sakupljen ležao u Sveučilišnoj knjižnici, i ono, što je u dvadeset godina opstanka sakupila i pribavila sama Grafička Zbirka, dobivamo impozantan broj od trinaest hiljada grafičkih listova. U prvoj se skupini nalaze rijetki engleski mezzotinti i francuski bakrorezi XVIII. stoljeća, historijski portreti i arhitekturalni crteži, među kojima se napose ističu sedamdeset izvornih crteža velikog baroknog arhitekta Johanna Bernharda Fischera von Erlacha. U drugoj se skupini nalaze gotovo sva djela jugoslavenskih grafičara i velik broj listova slavenskih, francuskih i njemačkih modernih grafičara, te mnogo historijskih portreta.

Nepotrebno je posebno isticati kulturno značenje te ustanove — jedine ove vrsti u našoj domovini— to se već iz samog navoda njezina raznolikog i bogatog sadržaja jasno vidi. Za izučavanje povijesti grafike, razvoja »umnožavačkog umjeća« i likovne kulture uopće, ova zbirka, naš Cabinet des estampes i Cabinet des dessins, upravo je nenadoknadiva i od neprocjenive vrijednosti.

III

U likovnoj kritici i stvaranju pisanih priloga za likovnu povijest postojalo je i postoji od djelovanja Kršnjavoga do danas niz više ili manje sposobnih, nadarenih i spremnih pojedinaca, koji su pionirski krčili putove, pripremali tlo za nove generacije, sređivali već stvoreno i tako pridonijeli nešto izgradnji temelja za budućnost.

Od svih tih pojava svakako je jedna od najozbiljnijih ličnosti dr. Artur Schneider, povjesnik umjetnosti i umjetnički kritik, čiji je umjetnički rad usko povezan s uspjehom i današnjom vrijednošću grafičke zbirke.

Rođen je 26. kolovoza g. 1879. u Zagrebu, gdje svršava srednju školu i započinje na sveučilištu nauku filozofije, koju kasnije nastavlja u austrijskoj prijestolnici, gradu »na lijepom plavom Dunavu«. U Beču postiže g. 1902. čast doktora filozofije, a iduću školsku godinu provodi u svrhu daljih nauka izmje-

nično na različitim sveučilištima (u Pragu, Leipzigu i Berlinu). Zatim se vraća u domovinu i postaje na zagrebačkoj realnoj gimnaziji učitelj i profesor, pa u tom službovanju ostaje više godina. Dopust, koji je dobio školske godine 1912.—1913., provodi u Italiji, izučavajući na samom izvoru bogatu i zanimljivu talijansku umjetnost, naročito umjetnost renesanse. G. 1913. habilitirao se na filozofskom fakultetu zagrebačkog sveučilišta za povijest talijanske umjetnosti XV. i XVI. vijeka. G. 1919. imenovan je knjižničarom sveučilišne knjižnice, a ujedno mu bi povjerena uprava njegovim nastojanjem i zaslugom osnovane Grafičke Zbirke, koju je s naročitim razumijevanjem uzorno uredio i uzdigao na evropsku visinu. Iste godine postavljen je za honorarnog docenta iz povijesti umjetnosti s osobitim obzirom na umjetnička djela, pojave i spomenike u našim krajevima. G. 1922. imenovan je redovnim profesorom povijesti umjetnosti i kulture na filozofskom fakultetu zagrebačkog sveučilišta. Umirovljen u siječnju g. 1926. bude na prijedlog fakulteta ponovno imenovan u lipnju iste godine. Na osnovi obilnog književnog, naučnog rada i pedagoškog djelovanja bude na prijedlog slikara Klementa M. Crnčića izabran za člana dopisnika Jugoslavenske akademije u umjetničkom razredu. Već niz godina dr. Artur Schneider glavni je tajnik Hrv. Glazbenog Zavoda, ravnatelj Strossmayerove galerije slika, a pored toga uređuje i publikaciju Rad Akademije umjetničkog razreda, i brine se za njezinu uzornu grafičku opremu.

Zasluge su dr. Artura Schneidera za hrvatsku kulturu velike, a njegov rad obilan i svestran, pa je skoro nemoguće u kratkom informativnom članku u potpunosti obuhvatiti, osvijetliti i prikazati sav zamašaj tog djelovanja. U kulturni život predratne Hrvatske ušao je vrlo mlad i sa nesvakidašnjom općom naobrazbom. Već se zarana počeo zanimati za sve vrsti umjetnosti, a napose za glazbu, slikarstvo, skulpturu i graditeljstvo, njihovu estetiku i povijest. Kako je već u mladosti dobro poznavao nekoliko evropskih jezika, mogao je temeljito upoznati i proniknuti u bit stranih kultura. Surađuje u različnim književnim časopisima, poimence u »Prosvjeti«, »Lovoru«, »Hrvatskoj

Smotri«, a u »Savremeniku« djeluje od g. 1917. do 1921. kao likovni kritik i uređuje umjetničku stranu revije. Glazbene kritike piše u dnevnicima »Obzoru«, »Dnevnom listu«, »Narodnim Novinama«, »Hrvatskoj« i »Jutarnjem listu«. Piše i referate iz područja kulture. Različne umjetničke izložbe, koje je zasnovao i ostvario, odlikovale su se pored stručnjačkog i stručnog izbora objekata i ukusnog načina prezentiranja, uvijek širinom same zamisli u zaokruženoj cjelini, te su bile instruktivne i zanimljive, pružajući uvid u pojedine vrsti umjetničkog stvaranja pojedinih epoha ili naroda. Tako je kao upravitelj Grafičke zbirke priređivao manje temporarne izložbe stare i moderne grafike, naše kao i inozemne uz prigodna informativna predavanja i kratka analitička tumačenja. Dosad je priredio dvanaest takovih izložaba, a zadnja je g. 1937. prikazala radove trojice francuskih grafičara devetnaestog vijeka: Gavarnija, Guysa i Beaumonta, a već g. 1914. zamislio je i uredio u zajednici sa Crnčićem veliku međunarodnu izložbu grafike, koja je djelovala množinom najistaknutijih imena evropske grafike (stošezdesetčetiri grafičara) i ogromnim brojem (869) crteža i umjetnički vrijednih otisaka. To je bila jedna od najznačajnijih i najreprezentativnijih priredaba svoje vrsti kod nas. U zajednici sa zagrebačkim »Institut Français« priredio je g. 1925. izložbu francuske grafike XVIII. i XIX. vijeka.

Iznad svega toga uzdiže se njegov znanstveni i književni rad, koji je po izboru tema raznolik i uvijek zanimljiv, a osvjetljuje različite probleme, raspravlja o različitim pitanjima književnoga, kulturno-historijskog, glazbenog, a osobito likovnog značaja. Ako piše o starim gobelinima, o epohi rokokoa i njegovoj kulturi, o opremi opere, o reprezentativnom zagrebačkom graditelju sredinom devenaestog stoljeća Bartolu Felbingeru, o slikaru našeg impresionizma Miroslavu Kraljeviću ili o kojoj drugoj pojavi, ličnosti ili predmetu, Artur Schneider je uvijek stvaran, jasan, vrlo precizan u svom izrazu, jednako objektivan i dokumentaran, jednako pouzdan i stručnjački oprezan. Smirenim i veoma sređenim stilom, u kojemu je svijesno izostavljena svaka suvišna riječ, svaka efektna jezična dekoracija, stilom, u

kojemu nema traga praznom, literarnom naklapanju i mutninama, Schneider razlaže u svojim spisima svoja istraživanja, otkrića ili nalaze, opravdava svoja naziranja i poglede i izlaže lično mišljenje uz eventualne mogućnosti i druge intrepretacije, i, s oprezom pravog čovjeka nauke, izvodi konačne zaključke. Njegovo najnovije djelo, ostvarenje jedne davne potrebe, odlični novi Katalog Strossmayerove galerije (Prvi dio: talijanske slikarske škole) u izdanju Jugoslavenske akademije predstavlja upravo uzoran kritički katalog, a ujedno dragocjen priručnik za upoznavanje i **bolje razumijevanje majstora** talijanskih škola, koje su zastupane u našoj galeriji. Koristeći se svojim bogatim iskustvom i novim atribucijama slika po uvaženim stručnjacima, dru Gabrijelu Terreyu, Bernardu Berensonu i Raimondu van Marleu i još nekim drugim, Schneider je s najvećom pažnjom, razumijevanjem i akribijom izradio taj katalog i tako prema zadnjim rezultatima nauke uzorno i pregledno uredio i kritički osvijetlio jedan dio blaga ove zbirke i to, stodvadeset slika i osmanaest minijatura talijanskih majstora. Kako je knjiga tehnički upravo raskošno opremljena i donosi sve te slike spomenutih škola u izvrsnoj reprodukciji, a s formalne strane rađena po uzoru kataloga londonske »Nacionalne galerije«, knjiga ni u čemu ne zaostaje za sličnim izdanjima velikih kulturnih naroda. I ova nova kulturna tečevina ostvarena je, evo, zaslugom našeg jubilarca (60-godišnjica rođenja i 20 godina uprave Grafičke Zbirke) i pruža očite dokaze njegova neumornog naučnog rada, koji je sav sagrađen na čvrstim osnovama i nosi izrazite značajke ozbiljnog stvaranja trajne vrijednosti.

ALBERT HALER, DUBROVNIK

HAMLET

Bilješke iz Shakespearea (VII.)

Oko rijetko kojeg pjesničkog djela nagomilala se tolika literatura, kao oko Shakespeareova »Hamleta«, ali, u isto vrijeme, rijetko se o kojem pjesničkom djelu izreklo toliko raznovrsnih, oprečnih, a i bizarnih mišljenja, kao o ovoj tragediji velikoga engleskog pjesnika. Značaj Hamletov promatrao se, kako kaže jedan kritičar, sa svih mogućih gledišta: s gledišta historijskog, psihološkog, medicinsko-patološkog, psihoanalitičkog, kriminološkog itd. Čak je neki američki pisac pokušao objasniti Hamletov odnošaj prema Ofeliji činjenicom, da je Hamlet bio — žena. Konačni rezultat svih tih istraživanja morao je biti, prirodno, negativan; većina istraživača morala je priznati, da je značaj Hamletov neobjašnjiv.

Uzrok je svih tih razmimoilaženja u činjenici, što je golema većina Shakepeareovih kritičara polazila s pogrješnog shvaćanja pjesničkih djela: za njih poezija nije bila — poezija. Odatle promatranje ove pjesničke kreacije sa svih mogućih stajališta, osim jedino s pjesničkog. Uzevši Hamleta kao praktičko biće, na njemu su se primjenjivale čisto praktičke metode; posljedica je bila ta, da je ova pjesnička ličnost morala poprimati i različite oblike, prema aspektu, s kojega je bila proučavana, te se je, na kraju krajeva, moralo reći, da je Shakespeareovo djelo duboko i zato nerazumljivo. Ali je dobro opazio Pandurović, da je zaključak izveden iz jedne krive pretpostavke, iz pretpostavke, da su duboke stvari nerazumljive baš zato, što su duboke. On s pravom pita, kako se može tvrditi, da je neka stvar duboka, ako je nerazumljiva. Hamletovi istraživači nijesu shvatili, da je poezija produkat jedne osebujne duhovne aktivnosti, kao što su utilitarno-ekonomski, etički i misaoni momenti osebujne duhovne aktivnosti, sa svojom posebnom unutrašnjom zakonitosti, i da se adekvatno mogu promatrati

samo uzimajući njihov osebujni karakter. Pozitivističke metode, u nemogućnosti, zbog svog nespoznajnog značaja, da kvalitativno razlučuju duhovne akte (kvalitativno je razlučivanje j e d i n a spoznajna metoda) gledale su na Hamleta sa svojih praktičkih gledišta, te su morale uništiti ono, u čemu se sastoji njegova realnost i njegov posebni čar: pjesničku aureolu, kojom ga je obavio njegov stvaralac.

John Dover Wilson, kritizirajući dr. Ernesta Jonesa, koji je, sa psiho-analitičkog stajališta, tvrdio, da je Hamlet opterećen Edipovim kompleksom, priznaje opravdanost te metode s medicinsko-praktičnog gledišta, no s pravom opaža, da je pogrješno postupati s Hamletom kao sa živim čovjekom ili s historičnom osobom, jer je on središnji lik jedne drame: »Van drame — kaže Wilson —, izvan njegovih djelovanja izvan onoga, što on kaže o sebi ili što nam drugi karakteri kažu o njemu, nema Hamleta. On je sličan liku jedne slike: njegov položaj u njoj, svijetlo i sjena oko njega, pravci i krivulje, koje sačinjavaju njegov oblik, dijelovi su cjelokupne kompozicije . . .«

Ako je dramatsko pjesništvo, kao i svako drugo pjesništvo, imanentna duhovna aktivnost, jedini je adekvatni način, da se shvati lik Hamletov, polaženje iz stvaralačkog središta: iz duše pjesnikove. S ovog ognjišta proplamsava plan, koji obasjava i oživljuje pjesnikove likove, bacajući na njih tajanstvene odsjeve poezije. I na taj način otpadaju svi suvišni i dokoni problemi Hamletovih kritičara, koji su mu pristupali s nepjesnički raspoloženim duhovima, s duhovima okorjelim i sleđenim u intelektualističko-praktičnim zanimanjima. K poeziji treba pristupati s pjesnički raspoloženom dušom; inače se eteričke pjesničke kreacije srozavaju u kosture i karikature. Pred nepjesničkim okom Hamlet je morao izgledati luđak, psihopat, varalica, kriminalni i nasljedno opterećeni tip, i Bog zna, što još ne.

Ako hoćemo dakle razumjeti Hamleta, moramo poći direktno k pjesnikovu čuvstvu, iz kojega je izašao i koje se u njemu otjelovilo. A to čuvstvo, kako utvrđuju rijetki kritičari, koji su pošli iz središta nadahnuća, čuvstvo je odvratnosti prema životu. Kao Bruto u »Juliju Cezaru«, i Hamlet, plemenita, ide-

alna i do skrajnosti osjetljiva priroda, dolazi u sukob s užasima praktičkog života; sve njegove strahote, sav glib ljudske strasti i ljudskih opačina survao se na njegovu glavu, i ono, što je držao svetim i uzvišenim nad svaku sumnju, otkrilo se kao laž i prijevara. Njegova oca ubija rođeni brat otimajući mu prijestolje; njegova majka, zaboravljajući muža kroz najkraće vrijeme udaje se za njegova ubojicu; njegovi drugovi iz djetinjstva, u službi njegova zločinačkog strica, uhode ga i pripremaju mu smrt; a himba, ulagivanje i puzanje otrovali su i zaprljali Hamletovu okolinu. Iz ovog mračnog osjećajnog središta izlazi lik Hamletov, usplahiren i nedorastao niskosti ljudskoj, utičući se, kao jedinom sredstvu obrane, namještenom ludilu.

Ovu groznu perspektivu životnog shvaćanja obavija, kao u mnogim Shakespeareovim tragedijama, atmosfera misterija s utješnom slutnjom jednog drugog, ljepšeg života, koji daje pravi smisao svim komešanjima, patnjama i mahnitanjima ovoga svijeta i bez kojega bi ovaj bio krvavo i besmisleno poprište, vječna, bezutješna i beznadna ludnica.

I taj dah otajstvenosti razliven je odmah prvim početkom Shakespeareove tragedije. Bernardo, stražar na elsinorskom dvoru, pripovijeda drugovima, kako je vidio prikazu ubijenog Hamletova oca: »Posljednje noći, upravo kad je ona ista zvijezda, koja je zapadno od pola prešla svoj put, da obasja ovaj dio neba, gdje sada gori, ja i Marcelo, kad je zvono zvonilo jedan sat . . .« I u taj čas javlja se ponovno duh. Marcelo: »Mir, šuti, gledaj, opet dolazi.« Bernardo: »Pojavom je isti kao pokojni kralj.« Marcelo: »Ti si učen, — govori s njim, Horacio.« Bernardo: »Ne izgleda li sličan kralju? Gledaj, Horacio.« Horacio: »Vrlo sličan; napunja me mučnim strahom i čuđenjem.« Bernardo: »On bi htio, da mu nešto rečemo.« Marcelo: »Pitaj ga, Horacio.« Horacio: »Tko si ti, što se usuđuješ doći u ovo doba noći, s ovim divnim ratničkim izgledom, u kojemu je nekada stupalo veličanstvo sahranjenog danskog kralja? Zaklinjem te nebesima, govori!« Marcelo: »On je uvrijeđen.« Bernardo: »Gle, on odlazi.« Horacio: »Stani, govori, govori, zaklinjem te, govori!« Marcelo: »On je otišao i ne će da odgovara.«

Bernardo: »Što je, Horacio; ti dršćeš i izgledaš blijed; je li to nešto više nego fantazija? Što misliš o tome? Horacio: »Zaklinjem se Bogom, ne bih mogao vjerovati bez sigurnog i opipljivog svjedočanstva svojih očiju.«

Stravičnost intonacije isprepletena je s prelivima pobožne svetosti i svježeg svitanja jutra. Horacio: »... Ja sam čuo, da pijevac, jutarnja trublja, svojim visokim i jasnim glasom, budi boga dana, na njegovu opomenu svi lutajući i bludeći duhovi, u moru, u vatri, na zemlji ili u zraku, žure u svoje granice, a istinitost toga dokazala nam je i ova prikaza.« Marcelo: »Rasplinula se na pijevčevo kukurikanje. Neki kažu, da uvijek, kad se približava doba, u kojem se slavi rođenje našega Spasitelja, ova ptica zore pjeva cijelu noć, i kažu, da nijedan duh tada ne smije lutati naokolo; noći su zdrave, planete ne djeluju zlokobno; vile ne obajavaju, a nijedna vještica nema moći čaranja. Tako je sveto i puno milosti ovo doba.« Horacio: »Tako sam i ja čuo i djelomično vjerujem u to. Ali gledaj, jutro, ogrnuto smeđecrvenim plaštem, korača po rosi onoga visokog brežuljka na istoku.«

Poezija natprirodnoga i nepoznatoga produbljuje se pri susretu Hamleta s duhom. Potreseni kraljević upravlja mu riječi: »Anđeli i glasnici božje milosti, zaštitite nas! Bio ti duh spasenja ili zloduh, nosio ti zrak nebesâ ili smrad pakla, bile ti namjere podle ili plemenite, ti dolaziš u takome obliku, da mogu govoriti s tobom, — i ja ću govoriti. I ja te nazivam Hamletom, knezom, ocem, danskim kraljem. O odgovori mi! Ne daj da očajavam s neznanja, nego reci, zašto tvoje posvećene kosti, sahranjene u smrti, razderale su pokrov? Zašto grob, gdje smo te vidjeli smireno pokopana, otvorio je svoje teško i mramorno ždrijelo, da te opet izbaci? Što to znači, da ti, mrtva lešina, u potpuno bojnoj odori ponovno posjećuješ zrake mjesečeve, čineći noć strahovitom, i da mi, luđaci po svojoj prirodi, potresamo svoju svijest mislima izvan dosega našega duha? Reci, zašto je to? Zbog čega? Što moramo raditi?« Ova pitanja prožimaju prizor tjeskobnom tajanstvenošću, kroz koju prosijava uvjerenje o jednoj višoj realnosti. Hamlet kaže Horaciju: »Ima

više stvari na nebu i na zemlji, o kojima i ne snijeva tvoja filozofija.«

Duh Hamletova oca kazuje ovome, kako je poginuo. Spavao je u vrtu, i njegov se rođeni brat došuljao i usuo mu otrov u uho; a vlastita mu žena, Hamletova majka, tako čestita na oko, koju je uvijek vjerno ljubio, baš kao i u času vjenčane zakletve, popustila je pohoti njegova brata, čovjeka niska i beznačajna. Umoreni otac zahtijeva, da ga Hamlet osveti.

Ovaj je sve to naslućivao već prije. Brza udaja majčina duboko je uzdrmala cijelo njegovo biće i oduzela mu vjeru u život i ljude. Svijet mu se najednom prikazao smrtno dosadnim, kao zapušten vrt zarastao bujnom, divljom travurinom. Otac, vanredan vladar, divan kao Hiperion prema bratu grdnu kao satir, ljubio je njegovu majku tako, da nije dopuštao ni da dah vjetrića dotakne se odviše grubo njena lica; ali nije bio ni dva puna mjeseca mrtav, a njegova supruga, prije nego je poderala cipele, u kojima je išla za sprovodom, sva u suzama kao Nioba, i prije nego je iščezlo crvenilo plača s njenih očiju, — a i životinje tuguju dulje, — njegova majka, ona, upravo ona (she even she«) bacila se bez predomišljanja u rodoskvrni krevet.

Spomenuto čuvstvo odvratnosti nad životom i ljudima konkretizirano je u ovom monologu Hamletovu. Njegove riječi »ona, upravo ona« daju njegovim optužbama lični značaj patnje, značaj ličnog doživljavanja. Nije to naučen pesimizam, crpen iz općenitih sentenca ili iz tuđih doživljaja, nego gorko iskustvo neposredno stečeno vlastitim patnjama. On je glavom morao da na primjeru majke, baš vlastite majke, iskusi svu nepostojanost ljudske ljubavi i ljudske vjernosti, svu prljavštinu ljudske prirode i, dosljedno, beskonačnu bijedu, prazninu i besmislenost života. I odatle Hamletove optužbe prožete neposrednim ličnim ogorčenjem, kao one o hiperionskoj pojavi očevoj i grdobi stričevoj, o ljubavi oca prema majci, koji ju je čuvao i od najmanjeg vjetrića, ili o duljem tugovanju životinja, i odatle konkretni i živi detalji neizderanih cipela i crvenih očiju od plača.

Kako plastično odskače brza preudaja Hamletove majke od njene slike za sprovodom kao rasplakane Niobe!

Ovdje se očituje karakteristična šekspirska samilost prema osjetljivim i plemenitim duhovima u borbi sa surovošću zbilje, kojoj su, upravo zbog svoje tankoćutnosti i plemenitosti, apsolutno nedorasli. Jedino, što ostaje Hamletu, jest — ironija i sarkazam, maskirani fingiranim ludilom, kojemu se često Shakespeare utiče bježeći od životnih strahota. Tu pušta on svoje junake, nesposobne za borbu s lukavstvima i zasjedama prakse i njena razbora, da slobodno daju oduška svojoj mržnji i preziru; u groznoj idili »razuma u ludilu« (»reason in madness«) ili hinjenog ludila iživljavaju se oni, nalazeći tako nadahnuća za pomanjkanje sposobnosti borbe u praktičnom životu, koju inače posjeduju u punoj mjeri neprotančani, surovi duhovi, duhovi bez etičkih i intelektualnih preokupacija. Ludilo i misterij kod Shakespearea usko se dodiruju: oni znače bijeg od stvarnosti, naknadu za patnje najplemenitijih i etički najosjetljivijih, odušak i smirenje od okrutnosti svijeta, koji bez milosti satire duhovno najrazvijenija bića. I baš ispreplitanje ludila ili, u ovom slučaju »histerične veselosti«, kako je naziva Wilson, s misterijem možda najbolje tumači čudnovato držanje Hamletovo, kad poslije potresnog susreta s očevom prikazom i neposredno prije izjave o čudnovatim pojavama na nebu i na zemlji,, o kojima ne sniva filozofija, šaljivo dovikuje duhu, čuvši mu glas ispod zemlje: »Izvrsno, stara krtice. Možeš li rovati tako brzo u zemlji? Vrijedni kopaču!«

Još prije susreta s ocem Hamlet, nišaneći na majčinu udaju, upotrebljava cinički-sarkastički ton: »Štednja, štednja, Horacio; hladne pečenke s podušja opskrbile su svadbeni stol!« Ali poslije susreta s ocem i odluke na osvetu, on izričito izjavljuje Horaciju, da će mu u buduće biti od koristi, da uzme jedno nastrano držanje. I on to provodi postojano prema cijeloj svojoj okolini.

Vrlo je karakterističan u tome pogledu Hamletov susret s ulizicom Polonijem, Ofelijinim ocem. Polonije: »Kako je moj dobri gospodar Hamlet?« Hamlet: »Dobro, Bogu hvala.« Polonije: »Poznate li me, moj gospodaru?« Hamlet: »Izvrsno, — Vi ste svodnik.« Polonije: »Nijesam, moj gospodaru.« Hamlet: »Tad bih htio, da ste pošten čovjek.« Polonije: »Pošten, moj gospodaru?« Hamlet: »Da, gospodine. Biti pošten znači prema onome, kako svijet ide, biti izabranik između deset hiljada.« Polonije: »To je potpuno točno, moj gospodaru.« Hamlet: »Jer ako sunce proizvodi upljuvke u crknutom psu, bog, koji ljubi strvinu... imate li kćer?« Polonije: »Imam, moj gospodaru.« Hamlet: »Ne puštajte je, da ide po suncu. Začeće je blagoslov, ali budući da bi Vaša kći mogla začeti — pazite na to, prijatelju.«

Polonije na ove riječi misli u sebi: »Iako je ovo ludilo, ipak ima u njemu metode... Kako su zgodni katkada njegovi odgovori. Ludilo često pogađa sretno ono, s čim razbor i razum ne bi mogli povoljno izaći na kraj.« U prividno nesuvislom Hamletovu govoru zbija se bezutješnost inspiracije pjesnikove, kao i prezir prema niskosti ljudskoj i nepovjerenje u žensku ljubav. Takva je osobito opaska Hamletova o jednom poštenom između deset hiljada, kao i njegovo prividno buncanje o suncu, crknutom psu i bogu, koji ljubi strvinu. Hamlet, gledajući na ženu kroz prizmu majčine nevjere, sumnja u njenu ljubav, sumnja u njenu moralnu čistoću, sumnja u svetost začeća, i ova sumnja truje mu maštu nakaznim priviđenjima: sunce ljubavi, divno kao božanstvo, oplođuje na kraju strvinu crknutog psa i proizvodi crve i upljuvke.

Takav je i razgovor Hamletov s Guildensternom i Rosenkrantzom, njegovim drugovima iz djetinjstva: Hamlet: »Moji izvrsni, dobri prijatelji! Kako si, Guildensterne? O, Rosenkratz! Dobri momci, kako ste obojica?« Rosenkrantz: »Kao obični sinovi ove zemlje.« Guildenstern: »Sretni smo, u koliko nijesmo odviše sretni. Nijesmo baš ukras na Fortuninoj kapi.« Hamlet: »Tada vi živite oko njena struka, u sredini njenih milosti?« Guildenstern: »Mi smo njeni intimni prijatelji.« Hamlet: »Vi poznajete njene tajne dijelove? U istinu, ona je bludnica. Što je novo?« Rosenkrantz: »Ništa, moj gospodaru, nego to, da je svijet postao pošten.« Hamlet: »Onda je blizu sudnji dan. Ali

vaše novosti nijesu istinite. Dopustite, da vas pitam: što ste vi, moji dobri prijatelji, skrivili Fortuni, da vas amo šalje u tamnicu?« Guildenstern: »U tamnicu, moj gospodaru!« Hamlet: »Danska je tamnica.« Rosenkrantz: »Onda je to cio svijet.« Hamlet: »I te kako velika, u kojoj je toliko odjela, ćelija i zatvora; Danska je jedna od najgorih.« Rosenkrantz: »Mi ne mislimo tako, moj gospodaru.« Hamlet: »Pa onda za vas nije; jer ništa nije zlo ni dobro; takovim čini stvari naše mišljenje: za mene je tamnica.«

Hamlet u početku prima prijatelje s iskrenom radošću, ali se kasnije sjeti, da nijesu došli s čistim namjerama; i zato, kad mu oni priznaju, da su poslani od kralja, iz Hamleta provaljuje, u neobuzdanim izrazima, cijelo njegovo razočaranje i cijela njegova zgađenost: »Ja sam od nedavna — ali zašto, ne znam — izgubio sve svoje veselje, ostavio sam sva svoja obična zanimanja: i u istinu tako je teško moje duševno raspoloženje, da mi zemlja, ta divna građevina, izgleda golo predbrežje, i ta prekrasna nebnica, uzduh, vidite li, i taj nebeski svod nad nama, taj veličanstveni krov ukrašen zlatnim vatrama, ne izgleda mi drukčije, nego kao gnjila i kužna gomila isparinâ. Kakovo je remekdjelo čovjek, kako je plemenit po svom razumu, kako beskrajan po svojim sposobnostima, oblicima i pokretima, kako određen i divan u djelovanju, kako je po svom shvaćanju sličan anđelu, kako je sličan Bogu: ukras svijeta, uzor svega, što živi, pa ipak za mene ta kvintesencija prašine nije ništa. Ne volim čovjeka, pa ni ženu, iako izgleda po vašem osmijehu, da u to sumnjate.« Očajni pesimizam tankoćutnog idealista, koji je, okrutno pogođen nedavnim udarcem, izgubio svaku vjeru u život, našavši se pred ponorom potpune negacije.

Većina Shakespeareovih tumača nije znala objasniti Hamletovo držanje prema Ofeliji. Naravno, ako se pođe izvana, izvan inspiracionog središta, to držanje zbilja izgleda neshvatljivo; ali ako se stalno ima u vidu središnje žarište pjesnikova nadahnuća, stvar dobije sasvim drugi izgled. Hamlet je, kako je rečeno, otjelovljenje Shakespeareova mračnog života, shvaćanja života, i odatle ciničko Hamletovo držanje prema Ofeliji. Mislim, da je B. Croce najbolje osvijetlio taj na oko čudan odnošaj. On piše: »Hamlet ne može više ljubiti, jer je ljubav prije svega ljubav prema životu: i zbog toga prekida idilu započetu s Ofelijom, s onom, koju je prije ljubio i koju još na neki način neizmjerno ljubi, ali kako se ljubi mrtva žena, koja nije više za nas.« Ova neljubav-ljubav plastično dolazi do očitovanja u riječima Ofelijinim, kad pripovijeda ocu Poloniju o čudnovatom držanju Hamletovu: »Moj gospodaru, kad sam šila u svojoj sobi, gospodin Hamlet, s potpuno raskopčanim prslukom, bez šešira na glavi, s prljavim čarapama, nepodvezanim, spuštenim do članaka, blijed kao njegova košulja, s koljenima, koja su udarala jedno o drugo, i s pogledom tako punim jada, kao da je bio otpušten iz pakla, da priča o njegovim užasima — stupio je preda me.« I onda ju je uhvatio za ruku, ponešto se udaljio, prešao rukom preko čela i tako joj se zapiljio u lice, kao da ju je htio naslikati. Dugo je tako stajao, potresao joj je malo ruku, triput maknuo glavom i gore i dolje, i tako je bolno uzdahnuo, kao da mu je uzdah uništio cijelo biće. — To je ljubav, ali, kako je rekao talijanski kritičar, ljubav prema mrtvoj ženi, koja nam više ne pripada.

I Hamletov cinizam prema Ofeliji, s ovoga gledišta, potpuno je shvatljiv. On ljubi Ofeliju, ali se je nje odrekao, kao što se odrekao i života, koji je strašan i odvratan, a primjer majčin uništio mu je vjeru u postojanost ženske ljubavi. Odatle cinički paradoksi o ljubavi i braku, kao i njegov savjet Ofeliji: »Hajde u samostan; što bi rađala grješnike?... Ako se udaš, dajem ti ovu kletvu za miraz: bila nevina kao led, bila tako čista kao snijeg, ne ćeš izbjeći kleveti; hajde u samostan, hajde, zbogom. Ili ako hoćeš svakako da se udaš, udaj se za luđaka, jer pametni ljudi znadu vrlo dobro, kakve nakaze pravite od njih: hajde u samostan, i to brzo, zbogom.« Osobito se Hamlet obara ne neprirodnost ženâ. »Čuo sam također vrlo dobro o vašem bojadisanju. Bog vam je dao jedno lice, a vi sebi napravljate drugo; vi plešete, vi se vrckate, vi šapućete, vi nadijevate nadimke božjim stvorovima i iz lakomislenosti pravite se, da ne znate ništa. Hajte, dosta mi je toga, zbog toga sam

i poludio. Ja kažem, ne ćemo imati više brakova; — oni, koji su već vjenčani, svi, osim jednoga, živjet će; ostali ostat će kakvi jesu. Hajde u samostan.« Iste je prirode i lascivno pitanje Hamletovo upravljeno Ofeliji prije predstave: »Gospo, mogu li ležati na Vašem krilu?« Skrajnje ogorčenje i gubitak vjere u sve, što je lijepo i dobro, diktirali su ove Hamletove ispade, naravno, u hotimičnom obliku luđačke paradoksalnosti, a tom hotimičnošću udovoljava Hamlet potrebi da, oslobodivši se, pod maskom luđaka, konvencionalnih svagdašnjih obzira, dâ oduška žuči, koja se u njemu nagomilala.

Hamlet uspijeva u svojoj namjeri, jer Ofelija ga zbilja drži ludim. Ona kaže za njega: »O kakav je plemenit um ovdje uništen! Oko dvorjanina, jezik učenjaka, mač vojnika, nada i ruža divne države, zrcalo mode i primjer odgoja, privlačna točka svih promatrača, sve je to potpuno, potpuno uništeno. A ja, najbjednija i najjadnija od svih žena, koja sam srkala muziku njegovih ljubavnih zakletvâ, vidim sada ovaj plemeniti i vladarski um bez sklada i hrapav kao razdešena slatka zvona, ovu nenatkriljivu ljepotu i priliku rascvjetane mladosti uništenu ludilom.«

Hamletovo fingiranje dolazi postepeno, s razvojem dramatske radnje, do granica zbiljskog ludila. Kad je, u objašnjavanju s majkom, ubio Polonija, koji se sakrio iza zastora, da prisluškuje, misleći, da je kralj, ovaj ga pita, gdje je Polonijevo tijelo. Hamlet: »Na večeri«. Kralj: »Na večeri? Gdje?« Hamlet: »Ne, gdje on jede, nego gdje njega jedu. Upravo je sada na njemu nekakav politički zbor crvî. Crv vam je najveći car u pogledu hrane. Mi tovimo sve druge stvorove u svrhu vlastitog tovljenja, a tovimo same sebe za crve. Tusti kralj i mršavi prosjak samo su razna jela, dvije zdjele na istoj trpezi; — to je kraj.« Kralj: »Jao! jao!« Hamlet: »Čovjek može ribati s crvom, koji je jeo kralja, i jesti ribu, koja je izjela tog crva.« Kralj: »Što misliš s tim?« Hamlet: »Ništa, nego samo hoću da pokažem, kako kralj može obaviti svoj službeni pohod kroz crijeva jednog prosjaka.« Kralj: »Gdje je Polonije?« Hamlet: »Na nebu — pošaljite tamo, da ga vide; ako ga vaši poslanici ne nađu tu, potražite ga sami na drugom mjestu. Ali zaista, ako ga ne nađete kroz mjesec dana,

nanjušit ćete ga, kad se budete penjali uza stube na galeriju.« Naravno, ovdje misli Hamlet na zadah Polonijeve lešine. Otrovana duševnost Hamletova neizmjerno uživa u zaplašivanju kralja cinično-grotesknim ispadima o ništetnosti života, o ništetnosti kraljeva, koji imaju, jednako kao i prosjaci, da na kraju krajeva tove crve. Sablasne vizije nakaznog svršetka svega ljudskoga u raspadanju i smradu, koje pripravljaju atmosferu groblja, kostî i lubanjâ na kraju tragedije.

Proizašao iz pesimistične inspiracije Shakespeareove, Hamlet se previja u paralizaciji vlastite volje; samo vjera u život i ljubav prema njemu pokreću volju na djelatnost. »I za osvetu — kaže B. Croce —, kao i za ljubav, treba radosti, treba vrele zagrijanosti za djelo, koje se ima izvršiti; a Hamlet je u takovu duševnom raspoloženju, da bi morao sam sebi dati savjet, koji daje Ofeliji, da uđe u samostan, da se povuče u odricanje i askezu.« Hamlet se uvijek ponovno odlučuje na čin, ali ga ponovno ne vrši i ponovno sebi predbacuje mlitavost i neodlučnost. Odmah iza pojave očeva duha on se prepada zadatka, koji mu ovaj nameće. U ovim riječima cijela je jezgra njegove tragedije: »Vrijeme je izašlo iz stožera. O proklete muke, što sam ikada bio rođen, da ga ispravljam.« U glasovitom monologu »To be or not to be« Hamlet izričito naglašava nemoć svoje volje i želju za nestankom: »Biti ili ne biti, to je pitanje: da li je plemenitije u sebi trpjeti hitce i strijele sudbine, ili zgrabiti oružje protiv mora bijedâ i, oduprijevši im se, učiniti im kraj? Umrijeti, spavati — ništa više, i reći, da u spavanju prestaju bol srca i hiljade prirodnih udaraca, koje prima naša put u nasljedstvo, — to je cilj, za kojim treba žarko žudjeti. Umrijeti, spavati! Spavati, možda sanjati! Da, tu je zapreka. Jer pitanje, kakovi bi snovi mogli doći u tom spavanju, pošto sa sebe zbacimo moru, to nam zaustavlja ruku, to je obzir, što našoj bijedi produžuje trajanje: jer tko bi podnosio šibe i poruge vremenâ, nepravdu ugnjetačâ, poniženja od strane oholih, muke prezrene ljubavi, izvrtanje zakonâ, obijest vlastî i prezir, koji iskazuju nedostojni strpljivoj zasluzi, kad čovjek može sam sebi pribaviti mir jednom iglom? Tko bi vukao breme, i stenjao, i znojio se pod teretom života? Samo strah od

nečega poslije smrti, od onog neotkrivenog kraja, iz kojega još se nijedan putnik nije vratio, smućuje volju i sili nas da radije snosimo ova zla, nego da bježimo u nepoznato.« U tjeskobnoj kadenci ritma ovih stihova struji neizmjerno životno razočaranje, odvratnost od života i čežnja za počinkom i smirenjem u smrti. Kako su neposredno pročućene nepravde i gorčine života u pojedinačnom nabrajanju zala, koja ljude biju! Nije to literatura ni naučeni pesimizam, nego teško iskustvo crpeno neposredno iz mutnih virova života.

Pasivni stav prema životu (a pasivnost se očituje u pitanju, da li — ili, jer energična volja ne pita, nego neposredno polazi na djelo) onemogućuje Hamletu svaki određeni čin. On je toga svijestan, i baš svijest o vlastitoj nemoći zaoštrava njegov tragični položaj. I iz ove nemoći djelovanja proizlazi i njegova sumnja u istinitost prikaze. Zato on priređuje predstavu u dvoru, u kojoj će glumci prikazati sličan zločin, s vlastoručnim Hamletovim dopunama; on će tako na kraljevu licu uhvatiti nesumnjive znakove njegova zlodjela. Prije zahtijeva, da mu glumci ponove prizor smrti Prijamove od ruke Pyrrhove. I kad glumac, sam ganut do suza, crta očaj Hekubin nad okrutnim umorstvom svoga sijedog supruga Prijama, Hamlet predbacuje sam sebi: »O kakav sam ja hulja i niski rob! Nije li to strašno, da je ovaj glumac ovdje, samo u jednom izmišljenom komadu, u jednom snu strasti (»dream of passion«), mogao svoju dušu dovesti do tako žive predodžbe, da je, pod njenim djelovanjem, cijelo njegovo lice problijedilo, oči se napunile suzama, groza mu se pojavila na licu, slomio mu se glas, dok su svi njegovi pokreti slijedili njegovu zamisao. Zbog Hekube! Što je njemu Hekuba ili on Hekubi, da je morao plakati radi nje? Što bi on uradio, da ima povod i uzrok strasti, kakova je moja?« I Hamlet sebe naziva bezosjećajnim, razbludnim stvorom, koji potican na osvetu od pakla i od nebesa, gubi se u ispraznim riječima, kao neka ženetina ili sudopera.

Glumci izvode pred kraljem i kraljicom dramu »Gonzagovo ubojstvo«. Kraljica u drami, poslije tridesetgodišnjega braka, zaklinje se mužu, koji je na samrti, da će mu ostati vjerna i poslije smrti, druga ljubav bila bi izdaja; žena, koja zagrli drugoga

muža, ubija ga po drugi put. Predstava pobuđuje u Hamletu njegovu histeričnu veselost, osobito kad kralj, očito uzbuđen prikazivanjem prizora trovanja, ostavlja predstavu. I to Hamletovo raspoloženje raste u razgovoru s Guildensternom. Guildenstern: »Dobri gospodaru, dopustite mi jednu riječ.« Hamlet: »Gospodine, cijelu historiju.« Guildenstern: »Kralj, gospodine.« Hamlet: »Da, gospodine, što je s njim?« Guildenstern: »Povukao se u svoju sobu vrlo neraspoložen.« Hamlet: »Od pića, gospodine?« Guildenstern: »Ne, moj gospodaru, prije od žuči.« Hamlet: »Morali biste pokazati više zdrava razuma i to javiti liječniku, jer ako bih mu ja nešto dao za čišćenje, to bi mu prouzrokovalo još više žuči.« Guildenstern: »Dobri moj gospodaru, dajte nešto više reda vašem govoru i ne skačite tako divlje od onoga, što vam imam reći.« Hamlet: »Ja sam već pripitomljen — govorite.« Guildenstern: »Kraljica, vaša majka, u najvećoj tuzi svoga srca, poslala me je po vas.« Hamlet: »Vi ste mi dobro došli.«

Poslije ovog razgovora Hamleta obuzimaju užasne, krvave misli: »Sada je pravo avetno noćno doba, kad grobišta zjaju, i kad sam pakao ispušta svoj zarazni dah u svijet: sad bih mogao piti vruću krv i izvršiti takova grozna djela, da bi se dan stresao gledajući ih. Tiho, sad k mojoj majci. O srce, ne gubi svoju prirodu i ne dopusti nikada, da Neronovo srce uđe u ova čvrsta prsa; daj da budem okrutan, ali ne neprirodan.« Ali ovi časovi neobuzdane strasti nijesu duga vijeka; strast se iscrpljuje u samoj sebi, bez posljedica, bez adekvatnog čina.

I zločinačkog kralja progone furije grižnje savjesti. Uviđa, da je njegovo djelo ogavno; ono diže svoj zadah do nebesa, noseći najstariju kletvu: bratoubojstvo. On ne može moliti, iako mu je želja tolika, kolika i nemoć da moli. I kad bi ova prokleta ruka bila dvostruko odebljala od bratove krvi, nema li blago nebo dovoljno kiše, da je opere i da postane bijela kao snijeg? Čemu postoji milost, nego da pogleda na grijeh? I nema li molitva dvostruku moć: da nam spriječi pad i da nam izmoli oproštenje, kad smo pali? On je počinio grijeh; ali koji je oblik molitve podesan za njegov slučaj? »Oprosti mi moje ogavno ubojstvo«! Ali on takovu molitvu ne može izreći, jer je još uvijek u posjedu kori-

sti, zbog kojih je i izvršio ubojstvo, u posjedu je krune, vlasti i kraljice. Može li se nekome oprostiti, a da pri tome zadrži korist grijeha? U pokvarenom toku ovoga svijeta pozlaćena ruka zločina može još spriječiti izvršenje pravde, te se je često vidjelo, kako je zakon bio potkupljen podlim dobitkom samoga zločina. Ali tako nije gore! Tamo nema lukavog izmicanja, tamo se djelo javlja u svojoj pravoj prirodi, te smo primorani, pred licem svojih grijeha, položiti račun. Što ostaje? Pokušati, što može pokajanje, a što ne može? Ali što može ovo, ako se netko ne može pokajati? O nevoljna položaja! »O prsa, crna kao smrt! O dušo, koja, naprežući se, da se oslobodiš, još se gore zaplićeš!« Prestup protiv suverene etičke zakonitosti uhvaćen je ovdje, kao i u »Mackbethu«, u svojoj groznoj tragici i u cijelom svom misteriju; jer, dok se zločinac napreže, da se oslobodi posljedica grijeha, sve se više i više zaplića, ukoliko je gonjen, jednom neizbježivom fatalnošću, na nova zla.

Hamlet zatiče kralja pri molitvi, ali ne iskorišćuje zgodnu priliku, koju mu pruža slučaj. Mogao bi sada izvršiti osvetu, ali »o stvari treba pomno razmisliti«. Zločinac mu je ubio oca, a on, jedini njegov sin, da pošalje istog tog zločinca u nebo? To bi bila plaća i nagrada, a ne osveta. On je ubio njegova oca puna jela, puna grijeha. Hoće li biti osvećen, ako ga smakne, dok čisti svoju dušu, u času kad je spreman za prijelaz na drugi svijet? Ne, on će ga ubiti, kad bude spavao pijan, ili u radostima rodoskvrničke postelje, u igri, u bezbožnoj kletvi, ili pri kakvom drugom djelu, koje ne obećava spasenje; tada će ga oboriti, kad mu duša bude prokleta i crna kao pakao, kamo ima da pođe. — Značajne su za Hamleta riječi: »O stvari treba dobro promisliti.« »Razmišljanje« prije čina značajno je za abulično izbjegavanje djelovanja: ono znači samozavaravanje, podsvijesno prikrivanje vlastite neodlučnosti, vlastite paralizirane volje. To nije misao, koja, pretvorivši se u vjeru, prethodi činu, nego nestalno i neodređeno lutanje u potpunoj nemoći djelovanja. Tjeskobna inspiracija pjesnikova najizrazitije se konkretizirala u bespomoćnoj klonulosti Hamletove volje, volje, koja je glavni pokretač životnih energija.

Paroksizam Hamletove strasti dolazi do vrhunca u prizoru s majkom. U navali izbezumljenog ogorčenja, koje nije moglo naći oduška u osveti, predbacuje joj on, riječima punim gnušanja, griješni brak. Majka mu je učinila djelo, koje prlja nježnost i rumenilo stida, koje krepost naziva licemjerjem i skida ružu s lijepog čela nevine ljubavi, postavljajući na njeno mjesto prišt, djelo, koje pretvara svadbene zakletve u kockarsku laž, takovo djelo, koje iz tijela bračne veze trga samu dušu i slatku vjeru izvrće u prazan šum riječi. Fina Hamletova duševnost nalazi za uzvišene pojave života: za nevinu ljubav, za krepost, za svetost braka najdelikatnije izraze, najdelikatnije metafore, dok, spominjući duševnu niskost i moralnu tupost, svaki mu se živac trese od beskrajne ogavnosti. Osobito činjenica, da je majka mogla zaboraviti tako brzo njegova plemenitog i divnog oca, zamijenivši ga s nevrijednim njegovim bratom, i to u odmaklijim godinama, kad taj korak ne može opravdati žestina mladenačke krvi, napunja Hamleta skrajnjom odvratnošću. I dok za oca ima najljepše riječi, poređujući ga s najkrasnijim bogovima, svoga strica, sadašnjeg muža svoje majke, naziva ubojicom, lupežem, sprdnjom od kralja, džeparom, kradljivcem krune. Pomisao na njihov bračni odnošaj donosi mu pred oči ogavne slike smrdljiva znoja i prljave, masne postelje.

Senzibilni i misaoni intelektualac, umjetnički protančan duh, grči se i savija pred nakaznošću stvarnosti, tako tuđe, tako daleke i tako neprijateljske osjetljivim duševnostima. Vrhunac je njegove tragike, da mora još svoju majku moliti za oproštenje zbog svojih plemenitih osjećaja: »Oprosti mi ovu moju krepost, jer u gnjiloći ovih pokvarenih vremena sama krepost mora od poroka moliti oprost i savijati se i zaklinjati pred njim, da mu iskaže dobročinstvo.«

Iz burne strasti prelazi Hamlet na ponizne molbe, zaklinjući majku, da nađe bolju polovicu svoga srca, da se kloni kraljevih prljavih milovanja, da grješne navike zamijeni kreposnim; ali on prelazi na svoju uobičajenu ironiju, kad ga majka pita, usprkos svih njegovih molba i opomena, što ima da radi: »Nikako ono, što sam ti rekao: pusti da te naduveni kralj opet namami u

postelju, da te razbludno štipa za obraz, da te naziva svojim mišićem i, za par prljavih poljubaca ili gladeći te svojim prokletim prstima po vratu, da dozna od tebe tajnu, da nijesam mahnit, nego da se takovim pretvaram.« Gorki sarkazam, pun zaprepaštenja pri pomisli, da bi ga majka, njegova vlastita majka, u zaboravi strasti, mogla izdati. A nad cio prizor baca strahotnu sjenu ubijenog kralja, koji se javlja, usred najvećeg paroksizma Hamletova, da ga opomene na djelo.

Jedina je sada kraljeva misao, kako će se riješiti Hamleta. Šalje ga u Englesku u pratnji Rosenkratza i Guildensterna s nalogom, da tamo bude ubijen. Ali se Hamlet varkom spašava i vraća se u Elsinor, a mjesto njega bit će pogubljeni njegovi pratioci. Ofelija poludi od prezrene ljubavi i od žalosti za ocem, te njen brat Laertes izaziva na dvoboj Hamleta. Po nagovoru kraljevu borit će se otrovanim mačevima, tako da svaka rana mora donijeti Hamletu smrt. Ovaj pada ranjen, ali prije nego izdahne, probada kralja, a i Hamletova majka umire od otrovanog napitka, koji je bio namijenjen Hamletu. I tako svršava tragično nesretni kraljević danski, poslije nadljudskih grčenja i kidanja samoga sebe u neodlučnosti volje, ne izvršivši svijesno i s planom svoj životni zadatak, jer ubija kralja pripadom i potpuno slučajno. Prije dvoboja kaže Laertesu: »Ti ne bi mogao zamisliti, kako mi je bolno oko srca — ali to ne smeta ništa.« Pasivno i rezignirano prepuštanje sudbini poslije uzaludne borbe sa samim sobom.

Ali koliko god nadahnuće tragedije bilo mračno, ono, kao uvijek kod Shakespearea, jer je zbilja nadahnuće, prolazeći nesmetano sve stepene pjesničkog procesa, zahvaća neprestano svu pjesnikovu osjećajnu sferu u njenoj dinamici oprekâ. (Intelektualistički stav, naprotiv, paralizira dinamiku, te zahvaća život statički i jednostrano, samo u jednom momentu njegova zbivanja). Odatle, kroz mrakove životne zbilje, traci utješnog svijetla; pjesnik očajava nad životom i iz ovog očaja diže se pjesma puna boli i užasa, ali, mimo sve to, kroz očajne tonove javljaju se smireni, utješni glasovi.

Shakespeareov pesimizam nije posvemašnja, čisto doktrinarna, suvremena nihilističko-boljševička negacija. On vjeruje u ljudske vrijednosti, i zato njegov Hamlet okrutno trpi, što misli, da ih nema ili što ih vidi popljuvane i pogažene. Kad ugleda vojsku junačkog Fortinbrasa, koji ide u borbu zbog neznatnog komadića zemlje i kojemu će namrijeti svoje prijestolje, diveći se njegovoj spremnosti, da žrtvuje život za čast, predbacuje sam sebi kukavičluk i životinjsko vegetiranje: »Primjeri, veliki kao svijet, opominju me. Tome je dokaz ova vojska, tako jaka i brojna, vođena od tankoćutna i nježna kneza, kojega duh, uzdignut božanskim častoljubljem, prkosi nesigurnom uspjehu, izlažući sve, što je smrtno i nesigurno, udarcima sudbine, smrti i pogibli — za jednu lupinu od jaja.«

Shakespeareova naklonost prema ludilu, kao bijegu iz stvarnosti dolazi do izraza osobito u Ofelijinu ljubavnom ludilu. On je u kraljici otjelovio svoje razočaranje nad postojanošću i vjernošću ženske ljubavi; ali, s druge strane, u Ofeliji je sublimirao idealnu žensku ljubav nimbusom besmrtne poezije. Ofelija je izgubila razum potresena očevom smrću i zbog beznadne ljubavi prema Hamletu; ali je to ludilo protkao veliki pjesnik zrakama svoje grozne, ali ujedno i skrajnje delikatne idiličnosti. Ofelija se pojavljuje sva u cvijeću, tako da njen brat, ganut, upravlja joj riječi: »O svibanjska ružo, draga djevojko, dobra sestro, slatka Ofelijo!« Dijeleći cvijeće i pjevajući, sjeća se ova, u zamračenosti uma, samo izgubljenog dragoga i mrtvog oca: »On je otišao i mrtav je, gospo, on je mrtav i otišao; nad glavom mu je zelena trava, a nad nogama kamen... Ukrašen cvijećem, otišao je u grob, oplakan obilnim i vjernim ljubavnim suzama.« Cvijeće joj izaziva misli ljubavi i vjernosti: »Evo ružmarina, to je za uspomenu; molim te, dragi, sjećaj me se. Evo spomenka, to je za razmišljanje... (Kralju): Evo kopra za vas i žutog vredovca. (Kraljici): Evo rute za vas, a tu je ima i za mene, — mi je možemo nazvati travom nedjelne milosti. — O vi morate nositi svoju rutu s osobitom pomnjom. Evo krasuljka. Htjela bih vam dati nekoliko ljubica, ali su sve uvele, kad je moj otac umro. Rekli su mi, da je imao lijepu smrt.« Ganuti pjesnik obavija ludilo Ofe-

lijino, ludilo zbog gubitka oca i dragoga, mirisom cvijeća, koje se isprepliće s mirisom ove nježne i vjerne djevojačke duše, tako da njen brat Laertes mora reći: »Tužne misli i žalost, strast, pa i sam pakao — ona pretvara u nježnost i ljepotu.« To je osjećaj pjesnikov, koji, u istinskom ljudskom ganuću, diže se nad strahote života i pozlaćuje ih svojom poezijom. Ovom je obasjana i sama Ofelijina smrt. Kraljica pripovijeda, kako je Ofelija pala u vodu berući cvijeće: »Njeno odijelo široko se raširilo i nosilo ju je donekle kao morsku vilu. Za to je vrijeme pjevala ulomke starih pjesama, kao da nije shvaćala svoju nesreću i kao stvor rođen u tome elementu i srastao s njim. Ali to nije moglo dugo trajati, jer odijelo, teško od upijene vode, povuklo je bijednicu od njenih melodija u blatnjavu smrt.«

Dok u likovima Rosenkrantza i Guildensterna, Hamletovih drugova iz djetinjstva, pjesnik oličuje svoje zgražanje nad vjerolomstvom i izdajstvom, u liku Horacijevu pjevao on himnu požrtvovnom prijateljstvu. Kao svi tankoćutni i bespomoćni karakteri, Hamlet, koliko teže osjeća vjerolomstvo, toliko se žarče predaje istinskom prijateljstvu. On izjavljuje Horaciju: »Otkada je moja duša bila gospodarica svoga izbora, i otkada je mogla razlikovati ljude, ona je tebe izabrala. Jer ti, trpeći sve, kao da nijesi ništa trpio, bio si čovjek, koji si udarce i darove sudbine primao s jednakom zahvalnošću. Blagoslovljeni oni, kojih krv i razbor tako su dobro pomiješani, da ne služe kobi kao svirala, da na njima svira onako, kako hoće. Daj mi takova čovjeka, koji nije rob strasti, i ja ću ga nositi usred svoga srca, u srcu svoga srca.« Ovdje dolazi do očitovanja bolna spoznaja Hamletova, da mu je kob uskratila baš ona svojstva, koja bi on tako rado posjedovao; i zato on stoji pun udivljenja pred čovjekom, koji je njima obdaren. Horacio, kad Hamlet pada, hoće da se otruje, ali ga ovaj, umirući moli, da to ne radi: »Ako si me ikada nosio u svome srcu, uzdrži se još za neko vrijeme od sreće i udiši s mukom uzduh ovoga surovoga svijeta, da uzmogneš pripovijedati moju povijest.« A kad Hamlet izdiše, pozdravlja ga Horacio: »Sada puca jedno plemenito srce. Dobra noć, slatki kneže. Čete anđela neka ti pjevaju na pokoj.« Koprena smrti spustila se tako nad

jednim plemenitim srcem, koje, upravo zbog svoje plemenitosti, nije bilo doraslo surovosti svijeta; ali ta koprena znači ujedno, prema riječima samoga pjesnika, i početak novog, sretnijeg života. Značajna šekspirska crta, kojom većina njegovih tragedija dobiva pomirljivu katarzu u slutnji novih, neizmjernih horizonata nekog višeg plana, kojega odsjaj, padajući na tegobe i patnje ovoga života, daje im duboko značenje pripreme.

Uopće u prizoru zadnjeg čina, koji se odigrava na groblju, odjekuju isti akordi svetosti i misterija, s kojima se otvara tragedija. Lubanja Joricka, dvorskog budale, izaziva u Hamletu mračne misli o prolaznosti i ništetnosti života: »Jao, jadni Joriče! Ja ga poznam, Horacio, — bio je neizmjerno veseo, bio je pun vanrednih dosjetaka. Hiljadu me je puta nosio na svojim leđima, a sada kako mi je odvratno, da se toga sjećam. Grlo mi se steže na tu misao . . . Ovdje su visjele usne, koje sam tako često ljubio. Gdje su sada tvoja bockanja, tvoje šale, tvoje pjesme, tvoji bljeskovi radosti, koji su kod cijele trpeze izazivali bučan smijeh? Ima li ikoga, koga zanima tvoje kreveljenje? Sasvim su ti otpale usne! Sada hajte u sobu moje gospođe i recite joj, da namaže lice slojem debelim kao prst, — pa ipak će jednom ovako divno izgledati.« Grube dosjetke grobarâ i nastrane opaske Hamletove o taštini života isprepliću se organski s dahom otajstvenosti, koji lebdi nad ovim prizorom, kroz koji odjekuju riječi, što će ih upraviti umirući Hamlet Horaciju o mučnom udisanju uzduha ovoga svijeta i o odlaganju sreće, koja ga čeka iza smrti, kao i glasovi anđeoske uspavanke.

Shakespeareov je Hamlet tjeskobna pjesma o strahotama života, tjeskobni san o strastima ljudskim (»dream of passion«), koje kao aveti pritiskuju svijet: o podlosti, o sebičnosti, o prevarama, o izdajstvima i moralnim niskostima. I iz ovoga sna izronio je plemeniti lik Hamletov, rastrgan i nemoćan da se prilagodi zagušljivoj atmosferi stvarnosti. Ali ipak njegov cinizam i njegov sarkazam ne postaju glavni motivi tragedije; oni su potisnuti i prigušeni slutnjom dubljeg smisla života i njegovih patnja.

Samo je s pjesničkoga gledišta Shakespeareova tragedija razumljiva. Tko je gleda iz bilo kojeg gledišta plitkog i bešćutnog

pozitivizma, trga s nje velo misterija i ljepote, koji je oko nje isprela ganuta pjesnikova mašta. Intelektualistički stav nemoćan je da zahvati intimno strujanje pjesnikova osjećaja, koji struji pjesničkim djelom i koji ga oduhovljuje. Zar smo objasnili Hamletov lik u njegovoj realnosti pjesničke kreacije nasljednim opterećenjem ili Edipovim kompleksom? I ne ćemo li bolje razumjeti njegovu nemoć odlučnog djelovanja, njegovu odvratnost prema životu, njegove prijelaze iz strastvenog bijesa u klonuće i samooptuživanje, a iz ovih u sarkazam i cinizam, kao i njegovu plemenitost i njegov idealizam, ako ih uzmemo kao otjelovljenja pjesnikova nadahnuća, kao gradacije sukobâ i oprekâ dinamike pjesnikova osjećajnog života? Zar ćemo s nepjesničkim scijentifičkim metodama razjasniti pojavu Ofelijinu, za koju isti Shakespeare kaže, kroz usta Laertesova, da sve muke i strahote života pretvara u »nježnost i ljepotu«?

POKOJNI OTAC

Dobar je bio taj snažni čovjek
S pogledom kao u Krista.
Svaka mu riječ bila je odjek
Dušina zvona čista.

U svijetlom krugu njegovog bića
Živili smo majka i ja.
Slušajući ga večerom, kako priča,
Plakali smo obadva.

Sijedi starče u dubokoj tmini,
Otkad si otišo ti,
Sve su stvari još u crnini
Pa i goluba tri.

Tiho je sada u našoj kući.
Čitav su dan zaključana vrata.
Tiho ko i onda, kad si umirući
Hropcem zaustavio kretanje sata.

CRKVA U NOĆI

U mraku crkva ko Golgota izgleda
Obasjana mjesečevim sjajem,
A lipa pokraj nje ko Marija blijeda
Pod rukom sa zavežljajem.

Gore u zvoniku sat kuca.
Latice vremena kida i broji.
Iz tame crkve kandilo svjetluca
Moja se duša mene boji.

Nagnut nad tišinom koga tražim
Nevidljivo netko svijest dira.
Dal to nad samim sobom stražim,
Dok čujem glas ko da anđeo svira:

Dušo svijeta, čaške otvori.
S lipinog lišća kaplje rosa.
Marija plače, drhti bosa,
U tmini joj predobro srce gori.

Vlado Vlaisavljević

MRTVI GRADOVI

Iza mnogih suzâ, nikad uslišanih,
rodio se u meni pjesnik: tužan, sjetan.
Pohodio me za satova ranih,
kad sam još snatrio, daleko od jave, sretan.

Probudio sam se i divio oblacima nad gradom,
dozivao ptice iz visokih gnijezda.
Mislio sam: sve ću cvjetove ubrati, kradom
i na mom će putu sjati najjasnija zvijezda.

Slutio sam, s radošću mladih ljeta:
pjevat ću, pjevat ću cijeloga dana, bez daha.
Uspet ću se do livadâ, gdje proljeće cvjeta,
dići se do sunca poput siromaha.

O, što će mi trebati do ležaja od trave,
do dva - tri stiha i do kore hljeba?
Doći ću navrh bregova i oborene glave
molit ću se, sav u sjaju, nadomak neba.

Ja sam se šuljao stopama najljepše bajke
i za vjetrom, što kroz šume grca.
Volio sam dobrotu jednorođene majke
i plahu djevojku, junakinju moga srca.

Vječno će trajati moji gradovi i kule.
Bedema čvrstih nitko mi srušiti ne će.
Oborit ih ne će ni crnog pakla hule.
Nad njima — mislio sam — Božji anđeo slijeće.

No došle su bure, došle noći sve crnje —
oluje su teške prohujale nad mojim dvorom.
I mjesto cvijeća svuda raste trnje,
te uzalud čekam, da uskrsnem novom zorom.

Uzalud jecam nad razvalinama snova:
sve je prošlo i ostalo tek mnogo jada.
Nad golim zidom obdan sniva sova
i komad po komad sa stare gradine pada.

Pa ipak, ohrabren, budim se poput diva
i načas sam vedro dijete sa zvjezdanim ogrtačem.
Duša se opet vine i sniva, vječno sniva.
Trzam se ko oda sna i od poleta plačem.

Zvonko Kuhar

BERNINIJEVA FONTANA U RIMU

U širokom slapu lije se život,
a kapljice časova pričaju bajku ljepote.
Mramor se svija i šapće:
U svemu je tajna,
samo je treba otkriti.
A vlažni bljesak kamenja zove:
Ja sam užitak.
Mjehurići vode pucketaju kô iskre toplog kamina,
u znaku zmaja ognjenog,
duh vode u stotinu prikaza
klokoće, vrije i pjeva:
Ne marim umor, ne poznam dana ni noći, ne znam za jutro ni veče,
jer vrijeme kroz mene teče... teče...

NOĆNA VOŽNJA KROZ ŠVICARSKU

Na nebeskoj livadi pasu svijetla krda.
Preko bijelih torova od brda
dobar pastir mjesec vodi za njih brigu.
Svaki pogled — nova stanica,
svaka misô — svježa stranica.
Čitam divnu knjigu.

Umotan u vunu, koju mjesec prede
ja kroz prozor gledam zvijezde kako blijede,
sa planina čujem tanki cilik zvona.
Sve dalja je daljina,
sve tiša je tišina —
ničeg nema. Sve je vasiona.

Marko Fotez

U VINOGRADU

Vise svijetle grane nad tamno dno klanca.
Tama i zrični. Otvorih vrata klijeti
a na polju srebro; to mjesečina svijetli —
mjesečina Galovića Frana s Peteranca

ide pokraj staze, što skreće u šumu.
Ne idi dalje stazom, s tame Zloba vreba!
K meni nema nikog, k meni nikog nema
sa širokog gumna rastegnutog neba.

Gordo ipak dići ću čašu punu zlata!
Već spavaju negdje svi ljudi u nizu,
ta oni su tako, tako Smrti blizu,
a ja svečan otvaram Dobre Volje Vrata.

Zemljan vrč na hrastovu stolu
govori o dragosti, što leluja širom,
smije se mjesec s razvezanom kravatom
i naherenim šeširom.

Stjepan Banek

SPOZNAJA

Mnogo zborim: riječ otrovno šumi,
A trebalo bi šutjeti što više,
Da sazriju istine na dnu mi
Duše, koja tišine sve tiše

Žudi. Jedro pupe stabla njena:
Još ne znam, kakove plodove će dati,
Ali već slutim, da će brojni biti
I što je divno, da ću ih sam brati!

Mnogo zborim: riječ otrovno šumi,
A šutjet treba, šutjeti što više:
U životu tom se odveć glumi
I od mnogih riječi jedva diše.

OSAMLJENA

Sama sam. Da. Godinama
već nikoga k meni nema,
da mi blagu riječ kaže,
od svih sam zaboravljena.
Kroz te puste sobe grada
putujem ko osuđena,
ali uvijek bez straže.
Odavna sam sjena samo,
sjena, a ne žena više.
Pogledajte lice moje:
vene, žuti polagano,
uvijek je žuće boje,
a moj glas, moj glas sve tiše
odzvanja, kad sebi zborim,
da ga čujem, jer ja nemam
više kome da govorim.
Jesen je. Već idu kiše
i pauci mi na zidu
svuda opet mreže pletu. —
Kako da ubijem sjetu,
koja me sve više siše?!

Josip Velebit

MOLITVA ZA MLADOST

Mrkim, mutnim vodama blistavi brodovi brode.
U tmurnoj noći palube im svježinom sjaju.
Ali uzalud, slomljena su kormila, vjetar je, talasi vode
pogubno jeze kolo, užeta se kidaju.

Vjetar brodove vodi u užas kišne noći:
vjetar katarkom trese i nosi krikove bola
i utaplja ih u vrtlogu svog paklenskog kola.
Dok srca drhte i tragično bliješte oči.

Lome se stoljetni napori razuma zdravog,
drske svemoćne pesnice sila se silno digla.
Umiru ptičice sitne pod osvitom neba plavog,
smrt je i u naš kraj na krilima avionskim stigla.

Smrt je kraljica jeze, smrt je nož moćna prostaka.
Srce dobrote je prosjak šepavi, nogom ga gaze.
Psalmi za ljubav, za mir, zalud sa usana slaze,
u bijedi je našoj krhka i blijeda molitva svaka.

O snažni gorski slapovi, o zvijezde i rosne kiše,
isperite nam rane, iscijelite naša stradanja.
Učini, Gospodaru Svijeta, da idoli ne budu više
nad Vama i nad Nama krvnici, a bez nadanja,

da nam prolaze dani. Bez slatkih i tečnih vina,
bez cvijeća i divnih idiličnih lampiona;
učini, da se mladost uzdigne do vedrina
životnog radovanja. I da srećom zazvone zvona.

Nemamo mira i nemamo kruha i padamo
sve više. Dostojanstvo čovjeka gazi poganska noga.
Srušiše nam oltare naše, izranjeni stradamo
sve bjednije. Oduzeše nam i vjeru i anđele i Boga.

Učini, svemoćni Upravljaču, da nam bolje bude,
nahrani odmorom mudrace, svece i lude,
prosvijetli pamet svima, koji Te kude,
a sumporom i smolom spprži zvijeri-ljude...
Sunce neka je Slobode naše znamen
i neka kraljuje razum i pravda. Amen.

Ivo Balentović

ANTE PETRAVIĆ, SPLIT

NIKOLA TOMMASEO KAO ROMANOPISAC

Sin naše zemlje, odgojen talijanski, ostao je Nikola Tommaseo za čitavoga svojeg života razapet među dvije ideje, koje su se za njegove odmakle dobi stale pobijati. Kao i svi Dalmatinci u prvoj polovini 19. vijeka, Tommaseo je usvojio već od roditelja talijansku kulturu i do g. 1844., t. j. kad se je prvi put stala buditi narodna svijest u Dalmaciji, Tommaseo bio je već priznatim talijanskim književnikom; šta više, ušao je u prve redove, ne samo književne, nego i političke za oslobođenje i ujedinjenje Italije. Narodno buđenje u Dalmaciji, izazvano »ilirskim« pokretom, pozdravio je i Tommaseo, ali, kad je oko g. 1860. započeo pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, on se tome pokretu usprotivio i stavio svim svojim auktoritom u borbu proti toj namisli. Uzroci su tome bili više psihološke naravi, i ja sam ih na drugom mjestu nastojao, ne opravdati, nego objasniti (»Pete studije i portreti«). Ali, ako uzmemo Tommasea u pomnjivije i dublje razmatranje, dolazimo do zaključka, da je to bio čovjek naročitoga karaktera i osobitog temperamenta: strog katolik, prožet evanđeoskim duhom i živom vjerom, znao je ipak ustati, kad je za to našao povoda, i protiv crkvenih ljudi, šta više, ustajati i protiv vrhovnih poglavara crkve svaki put, kad mu se je činilo, da njihov rad ne odgovara strogom evanđeoskom naučanju. Tvrd i nepokolebiv u svojim zasadama i idejama, borben i žučljiv u nasrtajima na protivnike, održao se do svoje starosti, mada slijep, neodvisan. Ne primivši za života nikakvih časti, nikakvih potpora ni od koga umro je siromah, do zadnjih dana hraneći se od književnoga rada, što ga je obnevidio kazivao u pero drugome. Čovjek u svemu sličan onima velikim ljudima dalmatinskog krša, kao što su bili sv. Jeronim, Marko Marulić, Mihovio Pavlinović, ili sinovi kršne Like Fran Kurelac i Ante Starčević.

Spomenuh, da je Tommaseo do g. 1844. bio već krupno ime u talijanskoj suvremenoj književnosti. Ovaj je prikaz posvećen Tommaseu kao romanopiscu, jer je na tom polju zauzeo u književnosti važno mjesto.

Za svoga boravka kao prognanik u Parizu izdao je Tommaseo historijski roman *Il duca d'Atene — narrazione di N. Tommaseo, Parigi 1837*. To je vrijeme, kad su u zapadnim književnostima, pa i u Italiji, prevladali historijski romani u maniri Walter Scotta. I Tommaseo pokuša sreću u toj književnoj vrsti, ali djelo nije nazvao romanom, nego pripoviješću (narrazione). Građu je uzeo iz *Kronake* G. Villanija, koja priča potanje, kako su Fiorentinci podigli revoluciju i istjerali tiranina Gualtiera iz Francuske, nazvanog Vojvoda od Atene. Roman započinje s početkom bune:

Tile i Bordoni, građani Firenze, sastali se i jedan drugome otkrivaju, da su obojica urotnici, ali ne iste družbe, jer je zasnovano nekoliko tih urota, i jedni za druge u početku nisu znali.

Matilda, kći uglednog građanina Antona Adimari, zaljubila se u Rinalda kneza od Altaville, mladog i čestitog Francuza, koji je došao u Firenzu s Gualtierom. Fiorentinci naime iz međusobne nesloge i zavisti izabraše god. 1342. gradskim glavarom za neko vrijeme tuđinca Gualtiera. Ovaj malo pomalo lukavošću prisvoji svu vlast i dade se proglasiti glavarom fiorentinske republike za godinu dana, a domalo, laskajući svjetini, dođe do toga, da ga proglasiše doživotnim gospodarom republike. Taj francuski »kondotiere«, koji doduše nošaše visoki naslov Vojvoda od Atene i knez od Brena, u stvari bijaše golotinja, pa mu je sada pala sjekira u med i prilika, da se obogati. Nije se zadovoljio samom pljačkom i nametima, nego je stao sve one, koje je držao svojim protivnicima, najprije zatvarati, a zatim ih u zatvoru siliti, da priznaju neku svoju krivnju, pa bi ih onda osuđivao na smrt.

Ta i druga njegova nasilna djela prisiliše Fiorentince, da su se počeli tajno rotiti i dogovarati, kako da se riješe tuđinca tiranina. Na čelu jedne od tih urota bio je uz druge Anton Adimari, otac Matildin. Kad je tiranin naslutio, da se kuju urote protiv njega, dade par stotina građana, vlastele i pučana, pozatvarati, i jednoga dana naredi, da mu dovedu Antona Adimari. Adimari sluti zlo u tom pozivu, jer osjeća, da je tiranin posumnjao i o njemu, da se nalazi među urotnicima. Ganutljiv je prizor, kako se otac rastaje sa svojom jedinicom Matildom, za koju već zna, da je zaljubljena u mladog i čestitog Francuza i ne će da prigovara ondje, gdje je srce prevladalo, pa je svoju jedinicu preporučio prijatelju Kozimu Oricellai.

U ugovoreni dan strčaše se sa svih strana urotnici uz povike »na oružje« i »smrt Vojvodi«. Uz vojvodu se nađoše u kaštelu čete Francuza i oni Fiorentinci, koji su bili njegovi pristaše i to pristajanje uza nj lično iskoristili.

Kad je pogibao već zaprijetila Vojvodi i njegovima, Matilda poleti do stana Rinalda, koji se čestitim vladanjem ne bijaše ni u čemu zamjerio Fiorentincima. Ona ga nastojaše nagovoriti, da se ne izlaže pogibli, ali on smatraše viteškom dužnošću, da pođe onamo, gdje je započinjala borba — da joj tako spase oca.

Roman potanje opisuje krvave dneve opsjedanja Vojvode u kaštelu. U početku je nekako išlo, jer Vojvoda kao da je prezirao pogibao, ali se malo pomalo razbjesni čitavo građanstvo, čim se prolila prva krv, i više nije moglo ništa obustaviti narodni bijes. Vojvoda pokuša smiriti građanstvo time, što je iz tamnice izveo Antona Adimari i odlikovao

ga viteštvom, pa za tim pustio sve zatvorene. Ali sve to nije ništa po moglo.

Ugledniji i pametniji građani, koji su se bojali, da će se francuski kralj osvetiti, ako ubiju Vojvodu, zaključe, da mu se poštedi život, ali ga treba prisiliti, da se odreče glavarstva Firenze. No znajući, da svjetina mora na nekome iskaliti svoje krvoločne instinkte, odrede, da najprije mora pustiti iz kaštela trojicu Fiorentinaca, koji su se najviše zamjerili građanstvu. Vojvoda se u početku kolebao, da na to pristane, ali kad je vidio, da se radi ili o njima ili o njemu, prepustio ih je osveti svjetine. Sad se potanje opisuju krvoločni prizori, kako je svjetina iskalila svoj bijes nad tim žrtvama.

Konačno je i Vojvodi postalo tijesno, jer mu i njegovi Francuzi stadoše prijetiti i siliti ga, neka se preda, pa je došlo s izaslanicima građanstva do pregovora. Vojvoda se morao pismeno odreći vlade i otići, a oni zajamčiše život njemu i njegovoj pratnji. Rinaldo poslije Vojvodina odlaska uzme Matildu. U prvo je vrijeme htio ostati u Firenzi, ali na pomisao, da je bio u službi čovjeka, koji se je silno zamjerio građanima Firenze i da bi mu to moglo još prouzrokovati neugodnosti, preseli se s pristankom Matilde u domovinu, u grad Touluzu, gdje Matilda umrije kod poroda prvoga djeteta.

Taj Tommaseov roman nije doživio u Italiji nikakva uspjeha ni priznanja. Historijski roman započeo je u Italiji s Manzonijevim »Zaručnicima«. Do danas — preko sto godina od njegova izdanja — ostao je to najboljim talijanskim romanom. I nitko od onih, koji su poslije Manzonija pisali historijske romane, ne dostiže ni približno svojega uzornika (Grossi: Marco Visconti — D'Azzeglio: Ettore Fieramosca i Niccolò dei Sapi Cantu: Margherita Pusterla). Tommaseov je roman mnogo slabiji od svih spomenutih. Pri njegovu pisanju poslužio se je »Kronakom« Giovanna Villanija pa je Villanijevo pričanje uznastojao obraditi beletristički, ali je ispalo tako, da je Villanijevo pričanje iskićeno s nekoliko proširenih opisa s umetanjem dijaloga i življe ispripovijedanim različnim događajima u slikama. Sve je to doduše među sobom povezao, ali ne toliko dobro razvijenom glavnom fabulom, nego nadovezivanjem slika uz slike. Nema tu glavnih i sporednih lica, nego je sve izneseno, kako se je događalo za bune. U ljubavnom zapletaju imali su glavnu ulogu Matilda i Rinaldo, ali oni jedva da se razabiru u toj ulozi kroz roman i imaju tek ulogu, koliko i drugo koje sporedno lice. Roman je stvarno kao cjelina neuspio, i nikada nije bio preštampan. Inače ima u njemu vrlo uspjelih slika.

Po samom sadržaju i vremenu, kada je pisan, razumije se, da je pisca na pisanje tog romana, kao i njegove preteče Grossija, D'Azzeglija i Cantù-a, potakla rodoljubna misao, da proslavi republikanske borce za slobodu protiv nasilja tiranina — tuđinca.

Tommaseov neuspjeh s historijskim romanom naveo ga je, da se ogleda s drugom vrsti romana, kakva u Italiji ne bijaše još nitko pokušao. To je njegov drugi i posljednji roman »Vjera i Ljepota« *(Fede e Bellezza — romanzo, Venezia — 1840. ed. Gondoliere* — novo izdanje: Vallecchi editore — Firenze. 1931.). Već sam sadržaj otkriva, u čemu je novost toga romana za talijansku književnost, u kojoj je to bio prvi roman ove vrsti:

U Bretagni u Francuskoj upoznali su se Marija i Ivan, oboje iz Italije; oni se zavole, i Marija prva na jednom izletu ispripovjedi Ivanu svoj život: on je zatražio, da mu iskreno kaže svoju prošlost, pa će mu kazati dobro i zlo. Živjela je s majkom u Pisi, gdje se je bila nastanila jedna majčina sestra. Otac joj je bio kapetan u straži Napoleona Bonaparta. Poslije Napoleonova pada otac joj zadobio činovničko mjesto u Bastiji na Korzici, i tamo su pošli svi. Kad joj je bilo 8 godina, umrla joj je majka. Više je bila smućena, nego žalosna. Otac osjećajući se nesposobnim, da je odgoji, posla je u Pisu k tetki. Tetka, vesela žena, udata za čovjeka veseljaka, voljela je zabave i društvo. Imali su jednog sina, koji je tada imao 13 godina, a ona 10. Kao djeca oni su se silno zavoljeli. Otac je dolazio svake godine, da je vidi, ali je naskoro obolio i umrô. Odsada se je osjećala tuđinkom u njihovoj kući. Stoga pisa jednoj sestri svojega oca u Ajaccio, da je uzme k sebi i da joj bude majkom. Ova je bila siromašna, ali joj Marija obeća, da će raditi, makar i služila u tuđoj kući, samo neka je makne iz Pise. Starica je pozva k sebi i posla joj nekoliko franaka, što ih je imala. Njezin rođak, mladi prijatelj, plakao je za njom: njoj je bilo tada 16, a njemu 19 godina. Priznaje, da ga je bila zavoljela (Ovaj dio ispovijesti divan je s psihološke strane). Na pragu one kuće ostavila je za uvijek svoj mir, svoju mladost. Da je mogla predvidjeti patnje i pogrješke ovih 11 godina!

Pratio ju je stric; svratili su najprije u Bastiju. Tu je pohodila groblje, gdje su joj ležali pokopani otac i majka. Tetka ju je primila ljubezno, i Marija se tu primirila. Nenadano stiže u Ajaccio udovica jednoga očevog rođaka, koja je živjela u Parizu. Izdavala se za vrlo bogatu te predloži, da odvede Mariju sa sobom u Pariz, opisujući joj prednosti Pariza za jednu djevojku; Marija se sprva opirala, no videći, da je tetki starost za vratom, pa i smrt, pristade na ponudu. Starici je to bilo žao, ali se onda s tim pomirila, prodala neke svoje stvari i novac predala Mariji s riječima: »Marijo, ne zadaji mi boli, Marijo. Ti si kći jadnoga mojeg brata. Marijo, sjećaj se tvoje majke; preporuči se tvojem anđelu, neka te čuva. U svakoj potrebi drži na pameti, da imaš još jednu majku. Ako pak umrem, preporučam moju dušu tvojoj uspomeni.«

U Parizu kod rođakinje (tako je zvala gospođu Blanđen) brzo je shvatila, kamo je došla, ali je njezinoj mladosti godio novi život. Blan-

den je držala veći stan i iznajmljivala sobe. Kod Blandenove se nastanio neki ruski knez, koji domala stade udvarati Mariji. Ona se je otimala, ali ju je rođakinja sokolila s izgledom na udaju. Opisujući Ivanu potanje ljubav s ruskim knezom istaknu, da se je pomalo uvjerila, da je bila od rođakinje naprosto prodana za novac. Kad je to razabrala, prekinula je svaki dodir s ruskim knezom i s rođakinjom, koja je naskoro oboljela i umrla.

Bilo joj je istom 18 godina, a osjećala je, da je život za nju svršio. Nastanila se kod neke znanice iz Italije, Roze iz Lucce, ali čim je opazila, da je Roza na nju ljubomorna zbog muža, otišla je od nje. Živjela je sama za se od ručnoga rada. Upoznala se s nekim mladićem iz Provanse, koji joj obeća, da će se s njom vjenčati u Marsilji, ali je zatim zapusti i izmakne. Ona se vrati u Italiju, gdje se je susrela sa svojim rođakom, koji je ne bješe nikad zaboravio, ali se je ona smatrala nedostojnom njega. Zadržavala se tri godine u Livornu. Neki francuski trgovac iz Liona ponudi joj svoju ruku, ali kako je naglo morao otputovati radi posla, posla joj novaca i javi, da dođe u Lion. A baš tih dana pade on pod stečaj, povučen od jednoga prijatelja, i pobježe. Marija ostade tu u Lionu i teško oboli od upale pluća. U bolnici je duševno pomagao neki svećenik iz Bretagne. Kad je ozdravila, svećenik joj iz milosrđa ponudi, da pođe do njegove sestre udovice, koja će je s njegovom preporukom primiti. Tako dođe amo u Quimper, gdje je srdačno primiše i tu se nalazi voljko. Evo mu povijesti njezine mladosti.

Kad je Ivan saslušao povijest Marijine mladosti, umjesto da joj usmeno ispriča svoju prošlost, on joj najprije dade pročitati nekoliko zapisanih uspomena, da joj kasnije nastavi s ostalim dijelom života. U tim zapisima on spominje i svoju zlu prošlost, a najviše grižnju savjesti, kad se sjeti one jadne seljakinje, koja je služila u njegovoj obitelji, a koju je dao izagnati iz očinske kuće, jer mu je bila otporna. (Tommaseo ovdje pod imenom Ivana nesumnjivo iznosi autobiografijske ulomke iz svoje mladosti, te mnoge ljubavne epizode ovdje iznesene nijesu drugo nego njegove lične zgode i nezgode. Naročito je red istaknuti lična razmišljanja, kojima se završava ona ispovijed Mariji: str. 72, 73 i 74). Ivan bijaše došao amo u Quimper iz Pariza, da proživi jeftinije i mirnije u radu. U kuću, gdje je bio odsjeo, došla je jednoga dana Marija na posao; tako su se upoznali i svidjeli jedno drugome. Nastanila se kod neke Matilde, ali i ova naskoro zavoli Ivana. Čim je to Marija opazila, predloži Ivanu, da ode iz Quimpera i pođe u Pariz. Matilda, da zaboravi Ivana, udalji se i domala i uda za nekog činovnika u Pontcroix.

Naknadno Ivan nagovori Mariju, da dođe u Pariz, i tu se udomi kod Rose iz Lucce, koja više nije bila ljubomorna na Mariju. Ivan je otezao s vjenčanjem, jer je bio siromah i živio od književnoga rada, ali

mu Roza pametno prikaza, da će združeni lakše preživjeti, nego ovako radeći i hraneći se svaki za se. Muž Rozin ponudi Ivanu svoju prištednju, ali ovaj toga nije tada trebao; tako dođe do vjenčanja s Marijom, koje se završava krasnom molitvom Ivanovom (str. 136).

Poslije vjenčanja krenuše u Bastiju. Ivan za neko vrijeme otputova u Bordeaux, da ispiše uspomene nekoga starog Talijana. Ivan i Marija se kroz to vrijeme dopisuju i sve to više otkrivaju jedno drugome svoje duše. Ivan se vrati i radi perom, da se prehrani. Ponudiše mu neki zavod u Nantesu, da njim upravlja. To ga tuđom krivnjom financijski osiromaši. Da mogu čedno proživjeti, Marija ga pomaže u radu. Međutim se Ivan nađe jednoga dana u prigodi, da sluša nekog intelektualca, kako vrijeđa talijanski narod. Prekipi mu, i on mu odgovori tako, da se je Francuz našao uvrijeđen te ga izazvao na dvoboj. Ivan, mada osvjedočeni katolik, smatrao je u ovom slučaju svojom dužnošću, da se odazove. Pođe, ali ne s namjerom, da ubije, nego da bude ubijen i da krvlju zasvjedoči ljubav prema Italiji. U dvoboju bude Ivan ranjen, ali ozdravi. To i druge patnje skršiše Mariju, i ona oboli. Od ministra Quizota Ivanu bi povjerena radnja u komisiji za tumač nekih povijesnih dokumenata. Sada odahnuše od siromaštva, ali kad Marija opet oboli teško na plućima, prijeđu u Quimper, gdje ona umire.

Taj je Tommaseov roman primljen s čuđenjem i prigovorima, jer ga naprosto suvremenici ne shvatiše. Tommaseo pokuša tim romanom prekinuti književni pravac sa sredovječnim vitezovima i turnirima. Tako je on preteča romana, koji će se istom 40 godina kasnije razviti u Italiji. Roman psihološki projektiran kroz piščevu dušu. U glavnom junaku prepoznajemo samog Tommasea, koji je pošao iz Firenze kao prognanik u Francusku i tu živio nekoliko godina. U Parizu je izdao svoj prvi roman »Duca d'Atene«. U svim onim mjestima, koja opisuje u ovom romanu, sam je živio. Sve zgode (osim glavne u fabuli) Tommaseo je lično proživio. Sam točno spominje sve književne radove, što ih je posvršavao u vrijeme svog izgnanstva u Francuskoj. Opisuje nam i način svojega književnog rada. Naročito je sebe prikazao kao književnika (str. 148 i 149): tu ga vidimo kao pjesnika i filologa, koji izjašnjuje način svoga pisanja. No najveća odlika toga romana jest psihološko crtanje unutrašnjega zbivanja u pojedinim licima. Tako zvani psihološki roman, koji je načeo u Francuskoj Stendhal s »Crvenima i crnima« i s »Certozom u Parmi«, prihvatio je prvi Tommaseo u talijanskom romanu. I kao što je Stendhal preko pô vijeka kasnije stekao priznanje u francuskoj javnosti kao preteča novoga psihološkog romana, tako je bilo i s Tommaseom: u svoje je vrijeme s tim romanom ostao neshvaćen; tek kasnije vrijeme odalo mu je zasluženo priznanje.

U Tommaseovu romanu sve je osebujno, njegovo, u prvom redu stil, kakvim ne piše ni jedan drugi talijanski prozaist. Sva ona lična

naročitost Tommaseova, koja ga ističe kao čovjeka, patriota i pisca, nalazi se ovdje u licu Ivana. Tu su i sve one temperamentne oznake, kojih ne ćemo naći u rasnim Talijanima, nego tek u križancima rasâ; i baš radi njih ostao je Tommaseo u uspomeni Talijanâ kao čudak.

Rekosmo, da je Tommaseo za talijanski roman ono, što je Stendhal za francuski. Roman »Crveni i crni« izišao je g. 1831., a »Certoza u Parmi« g. 1839. Nije nam međutim na umu, da dovodimo Tommasea u vezu sa Stendhalom, jer je sve u Tommaseovu romanu tommaseovsko: i jezik, i stil, i metoda u pripovijedanju i opisivanju, i lično gledanje na svijet. Tu su Tommaseovi pogledi na vjeru, pa ono njegovo evanđeosko isticanje poštenoga siromaštva, koje se hrani znojem svoga lica. Ono isticanje poštenja, čestitosti, samoprijegora, koja su glavna obilježja Tommaseova značaja i življenja, iskaču u ovom romanu kao nigdje drugdje. Sva strastvena temperamentnost našeg Dalmatinca, u kojemu je po majci tekla krv naših siromašnih, ali radinih otočana, nije ni u jednom drugom djelu prodrla kao u ovom romanu. Tommaseo je u Ivanu ocrtao sebe, i danas treba gledati na mladost Tommaseovu kroz ovaj roman.

Ipak sam uz Tommaseov roman spomenuo Stendhala, jer sam se pri čitanju ovog romana sjetio romansijerske manire Stendhalove. Mada Tommaseo ni kao pjesnik u stihovima, ni ovdje kao romanopisac ne podsjeća ni na koga, pogotovo ne na svoje talijanske prethodnike i suvremenike, nije isključeno, da su mu Stendhalovi romani bili poznati i da je prihvatio njegovu metodu: mjesto romana opisa i pripovijedanja dao je roman psihološkog produbljivanja kroz svoju ličnost u dušu licâ, koja prikazuje.

Lik glavne junakinje Marije podsjeća na glasoviti Prevostov roman »Manon Lescaut«, koji je u novije vrijeme modernizirao Dumas sin u »Gospođi s kamelijama«. No Tommaseo, mada je mogao poznati i jedan i drugi rad svojih preteča, ostao je Tommaseom, i sve je u tom romanu njegovo. Da pravo kažemo, Tommaseov roman bliži je Prevostu nego li Stendhalu, jer glavna lica: Marija i Prevostova Manon Lescaut svojim životom podsjećaju jedna na drugu, pogotovo što u Tommaseovu romanu nalazimo njegove autobiografske crte, kao što tvrde, da je Prevost zapravo opisao sebe u svojem junaku vitezu des Grieus.

Kako je ipak Tommaseov roman naišao na oštre prigovore i duboko neshvaćanje, ustao je konačno sam na obranu svoga romana s oduljim člankom u »Gazzetta di Zara« (g. 1842. br. 40 str. 157), iz kojega donosimo nekoliko Tommaseovih misli na obranu: Slabost je čovječja govoriti o sebi, ali nije uvijek taština. On je odavna navikao, da ga krivo razumiju... Kad je riječ o romanu »Vjera i Ljepota«, istina je, da se neke strane romana tiču njega... O ljepoti i prikladnosti

vlastitih radova pisac može da se prevari, ali o čuvstvu, koje ih je kazivalo u pero, ne može nitko drugi bolje svjedočiti od njega. Tvrdi pak, da čuvstvo, koje mu je kazivalo u pero ovo djelo, nije bilo ni neplemenito ni zavodničko. Oni, koji čitaju George Sandovu ili Balzaca, oni, koji vole Byrona i Goethea, oni, kojima se ne čini protivna moralu ona mirna umjetnost, što je često upotrebljava onaj veliki slikar Scott, kad slika sitnice, ne razlikujući dobro i zlo, podigoše viku na skromnu pripovijest, u kojoj su grijesi duše oplakani s boli, ljubavi i vjerom. Da je to knjiga namijenjena uzgoju djevojaka, to nije rečeno u naslovu, ali on zna, da djevojke čitaju i štetnije stvari. Zagovara li ovaj roman zlo? Opravdava li ga, poljepšava li ga, pokriva li ga lažnim imenima? Tu je ispovijed i popravak: u njemu je sadržana povijest tolikih duša odličnih i štovanih od svijeta. Kad bismo iz knjige čovječanstva istrgnuli strane, koje svjedoče o zlu, svu bi je istrgali. Evanđelje nas uči, da budemo strogi sa sobom, blagi drugima. Pročitajte evanđelje i naći ćete više spomena o opraštanju grijehâ, nego li o neokaljanim krepostima: naći ćete obraćenog grješnika, koji je na neki način više počašćen nego li pravednik; vidjet ćete, koliko li je obilje milosrđa prosuto nad propalom ženom... On nije branio zlo, nego je istaknuo tri lijeka: bol, ljubav, vjeru.

Žena, koju je prikazao, ide u broj onih, koje se ne prodavaju, nego su nesvijesno prodane i nemaju snage, da se opru nepoznatom zlu: one su manje krive, nego li to sudi okrutni svijet, jer od pokvarenosti ne uživaju ni slasti ni dobiti, nego sramotu i suze. Žena, koju je on ocrtao u romanu, nije težila za zlatom ili čašću, a ni za ljepotom; ljubila je nadu obećane ljubavi; tražila je zakonito uživanje nezakonitim putem: bila je prevarena, ali ne izvrgnuta ruglu. Nije izdala, već je bila izdana; prigode je izbjegavala, odbijala ih godinama: kad se je prvi put namjerila na pravu ljubav, nastojala je, da se pokaže dostojnom nje; zaustavila se na ivici ponora. U zlu se je pokazala požrtvovnom i valjda je pred Bogom zaslužnija nego li je koja druga hladna, nenapastovana i ohola duša... Čovječanska je dužnost ustati i riječju i djelom protiv predrasude, koja nad ženom stavlja pečat sramote, baca je u ponor i drži je potlačenu u zlu. Različitost spola ne mijenja moralni zakon; zlo treba prikazati okajano: time se časti vrlina, time se uzdiže ljudska plemenština, da se nada oprostu i preporođenju. Iz njegove knjige odiše samilost nad ljudskim bolima, ali u isto vrijeme prezir za ona dobra, koja obećavaju lažna umirenja: to su bogatstvo, časti, znanje.

Koliko li je ovdje misli, koje je Tommaseo nanizao, da se obrani od napadaja, a koje će poslije Tolstoj razviti i u teoriji i u umjetničkim djelima (Uskrsnuće).

Mada je Tommaseo bio svijestan, da je sa svojim romanom pokušao ugaziti novu stazu talijanskom romanu, nije nastavio tim radom te se radi neshvaćanja i žučljivih prigovora zauvijek okanio pisanja romana.

MARKO FOTEZ, ZAGREB

BILJEŠKE

Proljetno nebo puca danas kao najtanji japanski porculan, sunčane zrake jedre zrakom poput providne svilene paučine, rijeka se nadimlje i pršti preko podvodnog dna, iskri se i kovitla i nosi sa sobom tanko šiblje, otplavljuje zemlju i valja kamenčiće. Netko je otvorio vrata na spremištu mirisa i oni se razišli i rasplovili i sad su ovili sve: cestu, polja, drveće, žice i onu travu, na kojoj sjedim. I učim.

Preda mnom je knjiga. Zapravo skripta. Format običnog kancelarijskog papira, uvezan u plave korice, na kojima su crna slova: Vokalizam.

Prsti su mi ostavili masne tragove na svim stranama, ušesa na rubovima ne daju se ni prebrojiti. Okrećem list za listom, čitam stranu za stranom, proljeće je, svibanj, ispiti, sunce, rijeka i prvi kupači.

Pravila, po kojima se u jeziku zbivaju promjene, zovu se glasovni zakoni.

Zašto sam danas zapravo došao ovamo? Nikad nisam mogao učiti u prirodi. Zatvorena soba, s poznatim zidovima, njihovom bojom i šarama, sa stoput viđenim poređajem pokućtva i slika, godinama udisanim mirisom i već urođenim znanjem najsvjetlijeg mjesta, takva soba čini mi se idealnim mjestom za učenje, kad se ono sastoji u kabinetskom proučavanju neke apstraktne nauke i njenih zakona.

Budući da je takvu promjenu izazvala fiziološka nužda, t. j. osobito namještanje organa...

A ovdje? Tu mi oči skaču po slovima i mislim, koliki je rekord na 110 metara sa zaprekama, uši naprežem, da slušaju nijeme misli o onome, što ta slova izriču, ali one su zauzete milijardama glasova, što struje oko mene i zaglušuju ih.

Ali u genitivu singulara, pa i u nominativu i akuzativu plurala ženskog roda, vidimo ipak...

Sunce tako prijatno grije. Rijeka žubori, a ove vlati trave oko mene tako se lagano lelijaju i podrhtavaju. I namiguju mi. Zovu me, da se zavalim među njih i da kroz njih gledam plavetilo nebesko i slušam zvukove života oko mene.

Zakon može biti ograničen prostorom.

Ali zar sam ja danas došao ovamo zbog svoje želje za prirodom?

— — — — — — — — — — — —

Katkada se čini, da neka pojava odmiče od glasovnog zakona.

Kod kuće više ne mogu izdržati. Je li to uopće kuća, dom, porodično ognjište i kako se sve zovu ta mjesta, na kojima većina mojih drugova provodi život?

Došlo je sveučilište. Ja sam se upisao na filozofiju. Većina mojih drugova otišla je na tehniku, kemiju, agronomiju, a ja sam postao povučeni čitač i bibliotekarski štakor, zanesenjak, luđak, filozof. Jaz je pukao i ja sam se našao sâm.

Neki su slavenski jezici sačuvali reflekse za oba poluglasa.

Ljudi su izmislili strojeve, modernu kirurgiju, radioaparate, kupaonice, brza prijevozna sredstva. Za jedan dan preletiš Evropu, u jednoj noći čuje se milanska Scala, Metropolitan ili Berlinska filharmonija, vijesti iz Rusije, serenade iz Južne Amerike, umjetnim hranjenjem može se svakome nabaviti potreban broj kalorija, nož otklanja bolesti, a filmsko platno dočarava najudaljenije krajeve svijeta. Svaki dan slušam o tima i drugim čudesima, a ja, pa ne samo ja, već i milijuni drugih, šta mi imamo od toga?

Kad se u mnogosloženici nađu svi slogovi s poluglasima, tada krajnji otpada, a svi ostali zamjenjuju se punim glasom »a«.

Apokaliptički jahači i dalje kasaju globusom, nemani na položajima zarobljene su fiksnim, preživjelim idejama i spremaju opet neki sveljudski obračun i tjeraju ljudstvo u dva tora, koji će, kad netko ili nešto sruši vrata, što ih dijele, naletjeti jedan na drugoga u divljem kriku zaslijepljene mržnje.

Leskien u paragrafu devedeset i osmom ističe kod tih zamjena dva momenta.

A sunce ipak dalje sija, zvijeri se plode i voćke cvatu i mirišu, vode teku, a mali kukčići spremaju hranu za zimu. A mi? Ljudi? Šta mi da očekujemo od budućnosti, šta mi da spremamo za zimu?

Puštajući po strani cijelo to pitanje, napominjemo, da se »ot« ne razvija u »ota«, već u »od«.

Prije su — tako nam govore stari ljudi, to čitamo u starim romanima — mladići lijepo išli u škole, upisali se na sveučilište, svršavali ga. Čekala ih služba, žena i mirovina.

Napokon ćemo spomenuti, da se gdjekad i etimološko »a« izgovara kao otvoreno »e«.

I danas čekaju na neke mjesta, žene i debele plaće. Ali na koliko njih? I je li to uopće cilj svega: namještenje, žena i mirovina?

Znam, da ću za pet godina svršiti sveučilište. Bit ću profesor, doktor, stručnjak, učenjak, sve i sva — za 900 dinara plaće. Čitat ću o stranim gradovima i sveučilištima, govorit ću o nekakvom prestižu duha nad materijom, pisat ću knjige »za odgoj budućih naraštaja«, a nosit ću tri godine jedno jedino odijelo, poklonjene kravate i gušit ću se u samim ratama i klati se sa ženom zbog neprestanih troškova. A za koga su luksuzni vagoni, radioaparati, kupaonice, kaktusi i sportske sprave? Pa čak i za koga su djeca, jer za mene će svako novo dijete biti novi trošak.

Imam stan, hranu, pranje rublja i ključ od kućnih vrata. Sve to za 600 dinara. A ono drugo, što se ne može kupiti ni platiti? Ljubav, obziri, osjećaj, ugodnosti?

Koliko sam puta čeznuo za mekoćom i toplinom porodičnog ognjišta?

Ali kako glasovne zakone svuda treba promatrati komparativno-historičkom metodom, tako će nam ona i ovdje pomoći riješiti tu zagonetku.

A ja? Kako ja živim? Kad su me pustili iz nekog sirotišta, bilo mi je 15 godina. Upravitelj je rekao: »Dečko je talentiran, moći će se već nekako sam proturati kroz život. Zašto da ovdje zaprema mjesto za drugoga?« I odonda se ja sa svojim talentom guram kroz život.

Analogija ili asocijacija riječi je ona jezična sila, po kojoj jedna riječ utječe na drugu.

Počeo sam s instrukcijama. Negdje za ručak, negdje za večeru, negdje za kavu, a negdje i samo toliko, da imam gdje biti. Kroz moje ruke prolazili su gospodski kretenčići, masni i uredni i čisti, uvijek nasmijani i nikad pripravni. Kraj mojih očiju prolazio je njihov život s guvernantama, učiteljima jezika, satovima stenografije i mačevanja, sa stalnim treninzima veslanja i lake atletike, i sastancima za ples i kartanje. Išao sam od jednoga do drugog, iz semestra u semestar, iz godine u godinu i dogurao se do mature. Jedan profesor stavio me je za primjer drugima.

Među takove pojave možemo ubrojiti i neke onomatopejske riječi, kojima se nasljeđuju prirodni glasovi.

»Gledajte«, rekao je, »čovjeka, koji se već sada sam prehranjuje, i ugledajte se u njega.« Čudili su mi se svi, ali nitko se nije ugledao u mene.

Ova prva promjena, kad se glas mijenja sam sobom, svojom snagom, zove se nezavisna, a ona, koju izazivaju drugi glasovi, zove se zavisna ili kombinatorna.

Danas je ovdje tako tiho. Samo se vlati ove trave miču, oplođuju se cvjetovi peludom, koji vjetrić nosi s jednoga tučka na drugi, svilene vlažne paučine raspete su između krhkih stabljika, zrikavci zriču, a krtovi ruju zemlju i njihove gomilice čine se kao mjehurići, kroz koje izbija para uzavrelog proljeća.

Najprije se izgovor poluglasa izjednačio.

Iza mature došli su praznici. Drugovi su otišli na maturalno putovanje. Ja sam ostao u gradu i tražio instrukcije za popravke, da mogu njima platiti dugove, što sam ih učinio, da preživim praznike. Našao sam nekoliko popravkaša, a moji maturalni drugovi donijeli su kući mnogo slika, uspomena i gomilu priča o svojim pustolovinama.

Općenito je pravilo, da iza palatala nikada ne smije stajati debeli poluglas.

»On« je postao od prajezičnog nazala n, ispred kojega je ili glas u ili o.

Svi smo uklopljeni u sistem nužnog razaranja. Dijele nas u dvije grupe: povlaštenih i bespravnih. Jedni imaju položaje, novac, putovanja, društva, žene, vile, automobile, gozbe, ljetovanje, odijela, pijanke, sva blaga ovoga svijeta, drugi podrumske i tavanske stanove od sobe i kuhinje, tuberkulozu, gladovanje, robovanje, naučnu spremu i obećanje za bolji život i zadovoljštinu na onome svijetu.

Praslavensko »a« odgovara prajezičnom kratkom »a« u heterosilabičkom položaju.

Odijeliše nas jedne od drugih tjeranjem u skrajnost. Izgubili smo svaki osjećaj bratstva i solidarnosti između te dvije vrsti, i što se ona prva više iživljuje, to ona druga sprema što skoriji i što strašniji obračun.

Ali ta riječ nije nam došla iz starogrčkoga, nego iz novogrčkog.

A ja? Ja volim sve. Ja volim glazbu i lelijanje lopoča na starim jezerima, volim titraje bjeličastih breza i pjev ševe u visinama, volim podrhtavanje ugrijanoga ljetnog zraka i komešanje burnih oblaka, volim ljubav i strast i sladunjava raspoloženja u izgaranju alkoholnih para, volim penjanje po strmim liticama i valovito gibanje u vagonima, volim drndanje na kolima i fijuk užeta na brodovima, volim šetnje u zelenim šumama, čitanje u tamnim knjižnicama, volim dim, paru i strugotine u tvornicama, volim pljesak u kazalištima, volim razgovore s drugovima i ćaskanja s kevicama, volim tempo modernog rada i noćna snatrenja na malim čamcima i volim onu snagu, što izlazi iz osjećaja, da ipak napredujem i to vlastitim radom, a ne nekim slučajnim poklonima, volim sve, što srce može da obuhvati. A srce može obuhvatiti sve.

U najstarijim pozajmljenicama, pa i u mlađima, tuđe kratko »a« prima se kao kratko »o« u tautosilabičkom položaju.

Jesam li ja mekani, puzavi i beskrvni melankolik, kad tako govorim, jesam li beskičmenjak i vodenjak, kad volim bijelo obrubljene oblake na plavom nebu i biserne kapljice, što pulziraju u izvornoj vodi, ili sam čovjek, barem isto takav, ako ne i bolji, od onoga, koji se izgrađuje u sklapanju poslova i rezanju bonova i gomilanju bankovnih konta?

Participi preterita drugog pretvaraju krajnje »l« u »o« bez izuzetka.

Raspršila se jedna »lampica« od maslačka. Jedna je pčela srebrno zazujila i sjela na modri cvijetak djeteline. Na njenim krilašcima sasvim tiho, tiho drhće kapljica rose.

Kaon je pogrešno izvedeno iz ženskog roda i ostalih padeža.

Žene? I to je pitanje novca i položaja. Sva ona namazana stvorenja s vitkim nogama i istaknutim grudima, što sjede po kavanama,

plešu po barovima i voze se u limuzinama, zar su to žene? Ono, što one pokazuju u večernjim toaletama, sportskim completima i kupaćim kostimima, zar su to ženska tjelesa, izvori strasti i ljubavi?

Praslavensko jat potječe od prajezičnih dvoglasa »oi« i »ai«.

Imao sam nekoliko takvih žena sa svjetložutom kosom i crvenim ispupčenim usnama. Ali sve to nije bilo doživljaj. One nisu za mene bile žene, a ja sam za njih bio samo muškarac.

Ali bila je jedna kestenjasta, crna, s plavim očima i tankim rukama. Ona mi je bila doživljaj.

Nominalni dio složenice ima kratki ili dugi slog.

Sjećam se svega. Bila je isto takova trava nježnih vlati i vlažnih listića i voda je tiho žuborila i nekakve grančice su praskale, mjesec je pupao kroz oblake, a njeno je tijelo mirisalo na bagren. Ja sam ležao kraj nje i dodirivao joj samo ruku. Gledao sam zvijezde i slušao noćni zrak, kako kradomice šumi. I bio sam tako sretan, što čujem njen dah i vidim konture grudi, kako se dižu i spuštaju, i držim njenu ruku u svojoj. Gledao sam samo njenu zamršenu kosu, kako se miješa s nitima trave i njene tamne očne kapke s tankim plavim žilicama.

Ako se jat nađe pred konzonantskim skupom, koji izaziva produživanje vokala...

U meni se kovitlao neki snažan osjećaj, doživio sam prirodu i ljubav, nagon. Ali nisam joj se približio. Zvijezde su visjele na nevidljivim koncima i tiho se ljuljale, ja sam osjećao uzavreli stisak njene ruke i vidio sam njene raširene nosnice i rastvorena usta i mjesečina je plovila vlagom njenih zubi, ali ja joj se nisam približio.

Ako se kratko jat nađe ispred »j«, onda se razvija triftong.

To je bila za mene žena, ali ja nisam bio za nju muškarac i ona se više nikada nije htjela sa mnom sastati.

— — — — — — — — — — — — —

Vrijeme je međutim išlo svojim tokom. Osjećao sam se sve težim i umornijim. Moji drugovi — oni, koji su odmah poslije mature primili kakvo namještenje — bili su već oženjeni, neki su imali već i djece, a oni, koji su polazili sveučilište poput mene, polagali su već završne ispite i razgovarali, kuda će koji u inozemstvo na specijaliziranje, i koliko će plaće imati na svome prvom mjestu. A ja?

Mnoge su riječi sporadički ikavizmi u jekavskom govoru.

Ja i dalje instruiram slabe đake, borim se za stipendije i plaćam rublje, hranu, stan, brinem se, da mi cipele izdrže do prvoga, dok mi oni i oni plate honorar ili nekoliko dana ne večeram, da mogu pričtedjeti za kino ili kazalište. I teško brojim dane i mjesece i semestre i godine, teško brojim dinare za stan i hranu i školarinu. A živim od nade. Mučit ću se, pregarat ću, ne ću sebi dopustiti nikakva uživanja, ništa ne ću gledati, ništa slušati, neka drugi piju, ljube i putuju, ja ću

sjedjeti i bubati, bubati. A za godinu ili dvije položit ću ispite, napisat ću disertaciju, bit ću profesor, doktor, onda ću odslužiti vojsku, ali već prije ću predati ministarstvu molbu za namještenje. Ono će se brinuti za mene, vodit će me kroz svoje popise i statistike i kartoteke i, kad se vratim iz vojske, čekat ću najviše dvije ili tri godine i dobit ću mjesto suplenta na kojoj gimnaziji. Ako je u provinciji, s tim bolje, bar ću odmoriti svoje živce. I tamo ću lijepo raditi badava dvije godine i onda — ako budu sa mnom zadovoljni — dobit ću hiljadu dinara mjesečno. Hura! Prva plaća u tridesetoj godini, iza dvadesetak godina rada i učenja. Sad sam državni činovnik, profesor, doktor, učenjak, imam pravo na mirovinu, mogu se oženiti, osnovati porodicu, njegovati djecu i praviti dugove.

Prokletstvo!

U staroslovenskom jeziku nazali se pišu samo po pravopisnoj tradiciji.

Do vraga sve! I ta plava knjiga i sveučilište, i staroslovenski i nazali i tradicije. Sve nek ide do sto vragova. Nek se sruši u tu kaljavu ilovaču, da gazim po svemu i pljujem.

Ja tu čučim na vlažnoj travi i sav zelen i blijed od tamnih i vlažnih soba i knjižnica, upao i mršav od neprestanog sjedenja, slijep od vječnog čitanja, gladan, slab i poderan, a oko mene vrije život i radost. Preko mosta juri jedan mali crveni sportski automobil, na splavima se sunčaju, prijeko na drugoj obali šeću ljubavni parovi, na vodi su veslači, a iza mene, pod krošnjom jasena igraju ping-pong. Vitla taj vir oko mene i vidim svjetložutu žensku kosu, napete mišice veslača i tanki bijeli sloj prašine na mostu, čujem zvonki smijeh, prskanje valova i cakleni tik-tak celuloidne loptice. Hihot, veselje.

A ja?

Opet se brinem za sebe. Ali to sigurno nije egoizam. Zašto sam ja ovako pognut i blatan u toj travi? I ja sam čovjek, mlad, još zdrav, visok sam sto osamdeset centimetara, đak sam, nisam glup, a ipak sjedim tu pred odbačenim vokalizmom, a ovi — ovi oko mene također su đaci, a voze automobile, veslaju, zabavljaju se s djevojkama, igraju tenis i kartaju se.

To je naivno pitanje. Naivno? Da, naivno.

Možda ipak jednom, ali treba učiti, raditi...

Raditi, učiti? Ili samo boriti se, klati, ubijati...?

— — — — — — — — — — — — —

Podigao sam knjigu. Ona se skrušena predaje u moje ruke. Nije ona ništa kriva, a ipak je gruvaju, bacaju, gužvaju i razdiru.

Stresao sam s nje prašinu i blato. Ona se podatno otvorila.

Sva ispresijecana i podcrtana ona mi je i dalje govorila, da se u štokavskom dijalektu sonantsko »r« utvrdilo u svim prilikama.

I ja sričem slova u slogove, slogove u riječi, riječi u rečenice. Ali dalje ne mogu.

Topli magleni povoj zakrilio mi sve. Čemu da se mučim i naprežem, kad i onako ne mogu ništa postići. Čemu sve to, kad na mene tek iza deset godina čeka hiljadu dinara mjesečno. A tu se iskri sunce na krestama valića, njišu se vlati i plave paučine, sve oko mene krijesi nekim veseljem i bezbrižnošću.

Samo ja?

Opet ja. Čitav moj život, nade, misli, sve tone u mekanu vlagu, koja mi se u okruglim kapljicama kotrlja niz lice.

Zar plačem?

Da, plačem. Tako mi je žao samoga sebe i zaslijepljen vodenim zvonom, što me je pokrilo, mislim samo jedno: kako bi lijepo bilo baciti se u tu gustu i toplu poplavu, što se priljubljuje uz mene i u njoj iščezava sve. I moja davna majka i nepoznati otac, prijatelji, gazdarice... i onaj doživljaj sa ženom... i moj plavi vokalizam... sve iščezava... sve...

— — — — — — — — — — — — —

»Hopla. Viš ga. Opet jedan. Prokleti norci. Daj čun.«

Veslo je pljusnulo, jedno se tijelo srušilo na dno čamca. Čovjek s kukom u ruci se iskesio: »Ovaj put je pak bilo »v zadnji čas«.

— — — — — — — — — — — — —

Vozio sam se s njim tramvajem u grad. Sjedjeli smo sučelice, ali bez riječi. Ja sam držao u rukama njegov mokri plavi vokalizam i čitao ove bilješke na rubovima stranica.

Činio mi se, da je slabić i melankolik, i da su sve te njegove bilješke mladenačke i naivne i nepotrebne. Ali ipak bilo mi ga je žao i pogledavao sam ga ispod oka.

Bio je mršav i blijed. U tijelu je neprimjetno drhtao, a smeđim je očima buljio kroz staklo u daljinu.

NIKOLAJ FEDOROV, ZAGREB

DJEČJA KNJIŽEVNOST I DJEČJE KAZALIŠTE U SOVJETSKOJ RUSIJI

POVIJEST. — SUDBINA. — ZNAČENJE

Boljševici su postavili sebi za cilj, da preurede cijeli svijet, da stvore ne samo nove forme života — državnoga, društvenog, političkog, socijalnog i kulturnog — već i novoga, savršenog čovjeka, — ponosnog, slobodnog, snažnog i odvažnog, koji će biti dostojan građanin nove, fantastične po njima zamišljene države. To naravno stavlja na prvo mjesto i pitanje djece, te je sovjetska vlada preuzela odmah i dječji odgoj u svoje ruke, centralizirala ga, dala mu strogu organizaciju i budno stranačko vodstvo. To po boljševicima uvedeno antidemokratsko podržavljenje odgoja djece zahvatilo je sada kao bolest zamagljeno čovječanstvo. U predratno je vrijeme na cijelom svijetu odgoj djece išao staloženim putem vjekovne tradicije, u duhu idejâ patriotizma i nacionalizma, jer uz sve šarenilo kulturnih, socijalnih i materijalnih razlika svaki je narod ipak osjećao svoje homogeno jedinstvo, te je svoje interese podređivao interesima države. A boljševici su oštro raskomadali čovječanstvo na klase i razdijelili ga u dvije neprijateljski nepomirljive grupe: kapitalističko-nacionalnu i boljševičku klasno-internacionalnu. A to je stvorilo i dva posebna sustava odgoja djece (kao i novog odgajanja starijih pokoljenja). I za ova dva decenija, što su protekla od listopadske boljševičke revolucije, u tom je pravcu nažalost učinjeno već vrlo mnogo. Tako su stvorene dvije dječje psihologije, koje za dogledu budućnost obećavaju i dvije vrste ljudi, u svemu protivnih i neprijateljskih. Na jednoj od sjednica Saveza sovjetskih pisaca početkom 1937. g. pisac Judin saopćio je nekoliko zanimljivih činjenica, koje je donijela nedavna anketa između sovjetske i poljske djece na temu: »Što bi učinio, kad bi bio nevidljiv?« Najkarakterističniji su odgovori buržoaske djece slijedeći: »Ušuljao bih se u pekarnu i pojeo sve slatkiše«, i: »Otišao bih na sjeverni pol, gdje se nikad snijeg ne topi, i tu bih se mogao sklizati na klizaljkama po miloj volji.« A od odgovora sovjetske djece najznačajniji su ovi: »Ubio bih Hitlera« i: »Otišao bih u Kreml, pa bi proveo cijeli dan u radnoj sobi vođe svih naroda — druga Stalina.« Ali uz svu svoju veliku ogorčenost Judin nije mogao zatajiti, da je jedno sovjetsko dijete ipak reklo: »Cijeli bih svoj život sjedio u kinematografu.« — To zanimljivo pitanje dječje psihologije, napose u pogledu putova, sredstava i načina odgoja sovjetske djece, preopširan je problem, a da bih ga mogao samo i pokušati

riješiti u ovom članku. Zato ćemo se sada zadržati samo kod jedne strane toga beznadnog pitanja, naime o sovjetskoj dječjoj umjetničkoj književnosti i dječjem kazalištu.

Sovjetsku dječju umjetničku književnost razdijelit ćemo na tri grupe — na književnost 1. o djeci, 2. za djecu i 3. na dječju književnost u užem, izravnom smislu. Ovu treću grupu ne ćemo ovdje ogledati, nego ćemo se pozabaviti samo s prve dvije grupe. Sovjetska dječja književnost je razvijena naširoko, te je postigla velike uspjehe, naročito u kvantitativnom pogledu. No moramo odmah naglasiti, da se je ruska dječja književnost pojavila mnogo prije boljševika, te bilježi mnoge i velike uspjehe. Ona se pojavila u Rusiji sredinom XVIII. stoljeća, kad su se štampale i abecedarke te umjetnička djela, izvorna i prijevodna. Tako u razdoblju od 1747. g. do konca XVIII. stoljeća izašlo je tamo u svemu 227 knjiga, od kojih je 55 bilo izvornih; ostale su prijevodne. G. 1785. počeo je izlaziti prvi dječji časopis »Djetskoje Čtenije dlja Serdca i Razuma« (Dječje štivo za srce i razum) pod uredništvom čuvenoga Novikova. Oko stvaranja ove obilne i raznolike dječje književnosti osim vlade sudjelovalo je živo i rusko društvo. Vlada se donekle rukovodila političko-državnim (a ne stranačko-klasnim, kao boljševici) interesima, ali glavnu je pažnju ipak posvećivala odgojno-pedagoškim i umjetničkim zadaćama. A društvo je isključivu pažnju posvećivalo umjetničkim i odgojnim ciljevima, dajući im liberalno-demokratsku boju.

Boljševici, došavši u listopadu 1917. g. na vladu, uz svu ostalu »buržoasku« umjetničku književnost — zabranili su odmah i staru dječju književnost. Dječjim su piscima dali strogu naredbu (tako zvani »socialnyj zakaz«), da kod djece imadu buditi mržnju prema klasnim neprijateljima, a odanost listopadskoj, a preko nje i svjetskoj revoluciji, koja će na ruševinama svega starog izgraditi novu budućnost. Najprije se pojavila i brzo se razvila književnost o djeci. U prve godine boljševizma pisci još nisu imali točnih direktiva, a događaji su se razvijali grozničavom brzinom, te su se našli na raskrsnici. Privlačile su ih teme, koje je pružao život, život sovjetske djece. Uvjeti dječjeg života bili su toliko novi i neobični, a jednim dijelom i strašni, da su obuzeli svu piščevu pažnju. To je znatno djelovalo i na stil, goneći iz njega maštu kao nepotrebnu pred strašnim životnim činjenicama. To mu je davalo karakter suhoga protokola ili reporta bez svakog duha. Uzbudljive teme i suhoparno izvješćivanje — karakteristična je oznaka ne samo dječje nego i sovjetske književnosti uopće za prvih njezinih godina. Ako im nedostaju stvaralačka individualnost i umjetničke odlike, ipak je znatno njihovo historičko-društveno značenje kao prvorazredna vrijednost materijala.

Glavna tema sovjetske književnosti tijekom nekoliko godina bili su tako zvani »bezprizorni«, t. j. djeca-beskućnici. Ta su djeca strašna pojava sovjetskog života. Njima je posvećeno nekoliko stotina umjetničkih književnih djela. Većinom su ta djela slabe umjetničke kvalitete, s vazda podcrtanom tendencioznošću. Ona daju objektivnu sliku života i morala »bezprizornika«, ali ne govore o pravim uzrocima te strašne pojave. Neki pisci govore pače o »bezprizornicima« kao teškom nasljedstvu »carskoga režima«. U Sovjetskoj je Rusiji ta pojava primila sasvim nevjerojatan opseg: karakter pravoga dječjeg banditizma. Boljševici su uveli nedopustivo okrutan način borbe sa »bezprizornicima«, potpuno fizičko istrebljenje. I sve je to našlo odraza u sovjetskoj umjetničkoj književnosti.

Ilustraciju svega toga naći ćemo na primjer u pripovijesti Vjačeslava Šiškova »Filjka i Ameljka« (Moskva, 1930.). Slike, što ih iznosi Šiškov, uza svu umjetničku slabost, ipak potresno djeluju na čitaoca svojim sadržajem. »Dno« Maksima Gorkoga pravi je zemaljski raj u uporedbi s novim sovjetskim »dnom«, gdje žive »bezprizornici«. Navedimo samo jedan prizor iz te pripovijesti: »Usred vapaja, krikova, pijanog smijeha, plača, uz zvukove bujne glazbe u vihoru đavolskog plesa u zraku su se nosile nekakve krpe istrule odjeće. Djevojke, bestidno dižući poderane suknje brzo su kružile izazovno-drzovite, polugole. Iskrivljena krikovima, zviždanjem, čudnovatim pogledima lica plesača su bila otečena, bolesna, krhka, u blatu, čađi, ožiljcima, ranama, obojadisana nekakvim plavo-žućkastim svijetlom, u svakom pokretu ličnih mišica se vidjela zloba, tupi prezir prema životu, oholost, životinjska požuda... Sprijeda je bježao osmogodišnji dječak s velikim trbuhom, bez hlača; njegove su oči kao iskočile na čelo, on je sav bio obuzet užasom... Za njim je trčao, stižući ga, divlji, sa sotonskim, iskrivljenim licem strašnog izražaja, obezumljeni huligan. U ruci je imao nešto oštro, blistavo. Njegov nos, koji je natekao od čestog uživanja kokaina, bio je debeo i plav poput ugorka... — A-ga-ga-ga-ga! — riknuo je poživinčeni huligan, bacio je na zemlju blizu krijesa oslabljenog dječaka, strugnuo britvom po gornjem dijelu noge i s hroptanjem se crvenim debelim usnicama priljubio rani, zalivenoj krvlju... Počeli su tući huligana, i razjareno ga vući od žrtve. On se branio, odupirao, motao glavom, rikao poput zvijeri... Okrvavljena usta još žvaču: — Mesa!... Kost!... — hrapavo viče on. — Podlaci, mesa!« A kad su mu bacili komad sirova mesa, on ga zgrabi i »izgubivši sve čovječansko, poče ga nezasitno, kao zvijer zubima kidati i urlikati.« Šiškov zna, da taj potresni prizor može izazvati sumnju čak i kod sovjetskog čitaoca, koji je inače svemu navikao, te u primjedbi govori, da je prizor »pisan prema činjenici, koja je kratko iznesena u knjizi »K trudovoj komuni« G. Šahunjanca i F. Krotkova, izdanja »Nove Moskve«, 1926., str. 14.

Mislim, da ta slika ne treba tumačenja. Spomenimo još roman F. Olesova »Vozvraščenije« (Povratak; Moskva, 1937.). Neiskusan pisac ove knjige, koji je i sam bio »bezprizorni«, iznoseći slike iz života ulične sovjetske djece, pruža nam katkada strane, koje mogu stajati uz bok najpotresnijim stranama »Bilježaka iz Mrtvog Doma« od Dostojevskoga.

Boljševici se bore s »bezprizornicima« grubom fizičkom silom. Ali ta sredovječna metoda nailazi na osudu i samih sovjetskih pisaca. Tako poznati pedagog Anton Makarenko u svojoj originalnoj i zanimljivoj »Pedagoškoj poemi« (Pedagogičeskaja poema) veli, da najbolje i jedino ispravno sredstvo borbe s tom strašnom pojavom, jest odgoj, i to prema idejama i učenju stare buržoaske pedagogije. Ali boljševici shvaćaju pojam bučno najavljenog »novog čovjeka« kao vjernog i pokornog slugu svoga režima, i zato svijesno uništavaju u djeci sve osnove morala i etike; uništavaju sve uzvišeno-idealističko, što je prirođeno djetetu. Boljševici čvrsto vežu dijete sa svim prolaznim interesima promjenljivoga političkog dana. U zagušljivoj sovjetskoj atmosferi duhovne sposobnosti djece venu, te će od sovjetskog djeteta postati neslobodan i zavisan čovjek s nezasitnom žeđom za znanjem, i bezdušan stranački radnik, čije se obzorje ograničava uskim interesima stranke. Zanimljivu građu za to pruža roman V. V. Veresajeva »Sestre« i pripovijest Gerasimove »Daljna rođakinja« (Dalnjaja rodstvenica).

Sovjetska vlada stavlja piscima točne i odlučne zahtjeve te ih nitko ne smije mimoići, ako hoće da mu djela mogu izaći. Prisiljeni, da u svojim djelima ističu političke tendencije, pisci su radi toga često primorani žrtvovati i umjetničke zahtjeve i zakone psihologije i logike, pa i same povijesne činjenice i kronološke podatke. Tako na primjer mladić Poljka Čujev, junak pripovijesti Bahmetjeva »Satovi krvi« (Časy krovi, 1935.) veli ovo: »Sedamnaeste (1917. — N. F.) godine sisao sam još, ali sam govore Lenina i Stalina čuo!... Mi, djeca revolucije, svi smo tako neobični, svi smo stajali kraj balkona Kšesinske.« Dakle ovo sovjetsko čudo-dijete već od druge godine svog života uživalo je u političkim govorima, pa i u onima, koji nikada nisu bili izgovoreni. Tako na čuvenom balkonu palače Kšesinske Stalin nikada nije nastupao, jer u ono vrijeme nije imao nikakve značajnije uloge, a sada je svemoćan diktator i za njegovu volju treba izmijeniti i povijest. O drugom takvom čudu-djetetu javlja poznata dječja spisateljica A. Barto. Za nedavnih sovjetskih »parlamentarnih« izbora ona je pitala jednu malu djevojčicu: — »Nu, kako, da li bi htjela glasovati? — Razumije se, da bih, — odgovorila je ona, — ali nemam još ni tri i po godine.« I A. Barto ponosno dodaje, da to »ne može biti ni u jednoj zemlji, osim našoj,« ne osjećajući moralnog užasa nad samim tim slučajem (nadamo se, tek po njoj uslužno izmišljenim), ni nad svojom ocjenom o njemu.

Boljševici svijesno kvare dječju dušu, lišavaju dijete djetinstva, t. j. onoga, što je možda jedino najvrednije u cijelom čovječjem životu. I mnogi sovjetski pisci sami to dobro vide, sgražaju se, ali otvoreno izraziti svoj sud ne mogu. Oni su prisiljeni, da se za to posluže ezopovim jezikom. I zato se oni od mračne sadašnjosti udaljuju u prošlost. Spomenut ću samo dva djela, najkarakterističnija u tome pogledu. To su pripovijesti L. Dobyčina »Gorod N.« (Grad N., Moskva, 1935.) i Valentina Katajeva »Bjeljejet parus odinokij« (Vide se osamljena bijela jedra. Moskva, 1936.). Dobyčin je izabrao formu dnevnika djeteta školskih godina. Slikajući prošlost, iznesenu kroz čistu nezamućenu prizmu dječjeg shvaćanja, pisac u bitnosti time oštro i dokumentirano izobličava sadašnjost. Isto takovu — iako možda nesvijesnu — težnju jasno osjećamo i u Katajevljevoj pripovijesti. Tu je iznesen život dvaju dječaka iz vremena prve ruske revolucije, — 1905. godine. Ti dječaci pripadaju različitim socijalnim grupama, ali su povezani iskrenim i čvrstim prijateljstvom. Katajev daje lijepu sliku dječjeg života i dječje duše — uzvišene, plemenite, naklone svemu lijepom i romantičnom. I nehotice uskrsavaju pred pažljivim čitaocem ove pripovijesti slike iz života suvremene sovjetske djece, naročito »bezprizornika«. Tu je svoju pripovijest Katajev počeo pisati za djecu, ali kasnije je promijenio svoju namjeru, te je napisao pripovijest o djeci. To se djelo odlikuje visokim umjetničkim vrlinama te ide u red najboljih djela ne samo ovoga pisca, nego i uopće sovjetske književnosti. Pripovijest je imala golem uspjeh. Sam ju je pisac preradio u kazališni komad, koji je izvelo moskovsko »Središnje dječje kazalište«, izazvavši pravu buru ushita mladih gledalaca.

Stanje književnosti za djecu u mnogom je slično ovome sada iznesenom stanju književnosti o djeci, ali uz to ima i nekoliko svojih vlastitih karakterističnih crta. Njezin je osnivač, idejni vođa, neumorni istraživač i karakteristični zastupnik poznati pisac i kritičar Kornej I. Čukovskij. On se njom počeo baviti mnogo godina prije boljševizma. Stvorio je cijelo veliko i samostalno doba u književnosti za mlađu, predškolsku djecu. Sposobnost pisati za djecu, naročito mlađu, sasvim je posebna, koja gotovo nije ni u kakvoj vezi s općim darom književnog stvaranja, jer je to specijalna, posve samostalna i posebna grana književnosti. Tu je potrebna posebna sposobnost pronicanja u dječju psihologiju, i potpuno povjerenje djece. Dok se sva sovjetska književnost nalazi pod budnim i neprekidnim nadzorom i čvrstim vodstvom vlade, književnost za mlađu djecu uživa dosada iz nama nepoznatih i sasvim nerazumljivih razloga potpunu slobodu. U toj atmosferi slobodnog rada i stvaranja već se stvorila posebna tradicija, sa svojim posebnim nepisanim pravilima i zakonima, koji se tiču ne samo stila, tehnike, metode, već i samog duha i općeg pravca. Od njih su glavni: zanimlji-

vost zamisli, naravnost razvitka radnje i jednostavnost tona i jezika. Pričanje teče slobodno, neusiljeno, bezbrižno i kao besciljno, poput nježnog žuborenja udobnog potočića. Takvo pričanje nalazi siguran, izravan i kratak put k srcu i razumu čitaoca. Katkada nam se čini, da je to prijateljski razgovor dvaju vršnjaka, te se ubrzo uspostavlja čvrsta veza uzajamnog razumijevanja i suosjećanja između pisca i čitaoca. K najboljim, rekao bih, klasičnim djelima sovjetske dječje književnosti, koja mogu zauzeti istaknuto mjesto i u svjetskoj dječjoj književnosti, spadaju mnoga djela K. I. Čukovskog (naročito »Krokodil«, »Zabuna« — Putanica), S. Maršaka (»Glupi mišić« — Glupyj myšonok), A. Barto-a (»Plačljiva djevojčica« — Djevočka revuška), A. Vvedenskoga (»Tko?« — Kto?), A. N. Tolstoga (»Zlatni ključić ili pustolovine Buratino« — Zolotoj ključik ili priključenija Buratino), Kirsanova (»Pepeljuga« — Zoluška). Aleksej Tolstoj je siže svoje priče uzeo iz starinske talijanske priče o drvenom čovjeku Pinochio. Neobično talentirani Tolstoj uopće je sklon šali, ruganju, groteski; tu je on sebi dao potpunu slobodu te je stvorio neobično veselu i zanimljivu priču, koja će izvrsno pozabaviti svakog čitaoca, a naročito djecu, kojoj je i namijenjena. Vrlo je zanimljiva i originalna Kirsanovljeva priča spomenuta »Pepeljuga«. Naročito se sviđa njezina divotno iskrena, punokrvna životna radost. Piščeva mašta, iako se uvijek drži u krugu životnih likova i dječjem razumijevanju pristupačnih pojmova, ipak je neiscrpljiva. Naročitu originalnost i potpunu »djetinjatost« pokazuje pisac u neprekidnom izmišljanju novih, lijepih, milih i izrazitih riječi. Dobivamo dojam, kao da ih je pisac primio od samih svojih čitalaca-mališana.

No dok se ta grana dječje književnosti — za mlađu djecu — razvija u potpunoj slobodi i nezavisnosti, te se veza sa suvremenošću očituje katkada samo u temama, stanje ostale dječje književnosti mnogo je teže: u njoj se jasno osjeća strogi stranačko-vladin nadzor i budno rukovodstvo. Tako je golema većina tih dječjih knjiga posvećena sovjetskom »izgrađivanju«, »velikom planu«, t. j. svim »pjatiljetkama«, pa crvenoj armiji, i to ne samo u opisivanju njezina života i rada, već i u popularizaciji samoga vojnog zanata i širenju ratobornog udešavanja, dakle — pravoj militarizaciji mlađih pokoljenja. Dok se stara »carska« Rusija opisuje u tendencioznim, izrazito mračnim bojama, sovjetska se zbilja najvatrenije slavi. Mnogo se pažnje posvećuje pothvatima i pustolovinama svakojakih putnika i istraživača, naročito sovjetskih, pa tobožnjim sovjetskim neobičnim tekovinama na političkom, socijalnom, društvenom, trgovačko-industrijskom, kulturnom i umjetničkom području; tu se služi popularizaciji tehničkih znanja i izuma, naravno, na prvome mjestu sovjetskih, a zatim svim drugim temama, običnim i već tradicionalnim u dječjoj i omladinskoj književnosti. Ali iz svih tih knjiga potpuno su izagnani romantizam i senti-

mentalizam, kao »buržoaske predrasude« pa su zamijenjeni nekakvom posebnom komunističko-boljševičkom »budnošću«.

Stanje je sovjetske dječje književnosti u pogledu količine izdatih djela vrlo dobro, te svakako zadovoljava. Prema podatcima, objavljenim po I. I. Starcovu u njegovoj zanimljivoj knjizi »Bibliografija djetskoj literatury« (Bibliografija dječje književnosti. Moskva, 1934.) u SSSR za vrijeme od 1918. do 1931. godine izašlo je 10.987 djela u golemoj, upravo »planetarnoj« nakladi. Iako se taj tempo kasnije nešto smanjio, ipak samo Državno izdavačko poduzeće za dječju knjigu (tako zvani GOSDETIZDAT) izdalo je 1936. god. 360 djela s općom nakladom od 30,000.000 primjeraka. Ali te astronomske brojke nikako ne odgovaraju ni pravim, objektivno procijenjenim kvalitetama tih knjiga, ni čitaočevom interesu prema njima. Golema većina tih knjiga neslavno gnjije u skladištima izdavača ili leži u prašini po pustim i svojom licemjernom jednoličnošću dosadnim izlozima knjižara, jer se čitaoci u njima brzo razočaraju. Osim mladih čitalaca tom dječjom književnošću nisu zadovoljni ni literarno-kritički, a ni društveni krugovi, nije zadovoljna ni vlada ni stranka; nisu zadovoljni ni sami pisci, naime najosjetljiviji i najiskreniji među njima: svi su nezadovoljni. Svi su ti povezani samo svojim nezadovoljstvom, dok su uzroci tome vrlo različiti, a često i potpuno protivni.

Djeca su nezadovoljna zato, što ne nalaze u toj knjizi zadovoljenja svojih naravnih, organskih potreba. Potpuno pokvariti dijete i do posljednjeg trunka uništiti u njegovoj duši ono, što mu je prirođeno, ne može ni sama svemoguća sovjetska vlada sa svojim u tančine izrađenim sistemom. Sovjetska književnost za omladinu je mrtvački - suha, nepodnošljivo-dosadno propovjednička, te se neumorno trudi, da ucijepi djetetu toliko mu tuđe konkretno-političke i socijalno-klasne ideje i usko-stranačke lozinke. Tu sovjetska vlada pokazuje strahovito nerazumijevanje dječje duše i njezinih težnja. Dijete je nepopravljivi fantast. Ono teži za lijepim, uzvišenim, čudesnim, sentimentalno-plemenitim, maglovito-romantičnim. I to se ne može u djetetu uništiti do kraja, nego samo na vrijeme potisnuti. I zato je sovjetsko dijete toliko odlučno okrenulo leđa sovjetskoj dječjoj knjizi. Budući da je prisiljeno službeno uzimati iz javnih knjižnica sovjetske knjige, — jer je to neka vrst ličnog političko-društvenog osiguranja, — dijete ih odmah odbacuje, te se žedno obraća starim buržoaskim dječjim piscima: ovi su naime dobro poznavali, a što je glavno, voljeli čistu i radoznalu dječju dušu, te se trudili, da njezinim potrebama zadovolje. Kad je među djecom sovjetskih radnika bila organizirana anketa o knjizi, mnoga su od njih na jedno od prvih mjesta, odmah iza Maksima Gorkoga i Demjana Bijednoga, stavljali ime Lidije Čarskaje. To je stara predrevolucionarna dječja spisateljica, a njezine su knjige boljševici, odmah po-

slije svoga dolaska na vladu, zabranili. Pa ipak se Čarskaja našla u broju najbiranijih spisateljica sovjetske djece, čak i one, koja se nalaze u pionerskim i komsomolskim organizacijama. Valja reći, da je umjetnička vrijednost knjiga Čarskaje vrlo skromna, ali su pune pravog kulta uzvišenog romantizma i slikovito-plemenitog junaštva, dakle baš onoga, što dijete žedno traži i čega uopće nema u sovjetskim dječjim knjigama. Nerazumijevanje dječje duše pokazalo se između ostaloga izrazito u pitanju priče. Sovjetska djeca su više put otvoreno izjavila, da su stari pisci pisali mnogo bolje od sovjetskih, da je prije stvarano za njih mnogo priča, dok ih sada uopće nema. A sovjetski bezdušni činovnici književne struke ozbiljno javljaju, da je samo o Stalinu izdano nekoliko stotina priča. Oni ne će, da vide, da to nije priča potrebna djetetu, već službena »socijalna narudžba«, od koje baš bježe djeca kao u strahu.

Ali tom sovjetskom dječjom književnošću, kako smo već to spomenuli, nije zadovoljna ni sovjetska vlast ni sovjetsko društvo. Središnji odbor sovjetske organizirane omladine (t. zv. KOMSOMOL-a), koji je pred neko vrijeme dobio u svoje ruke vodstvo GOSDETIZDAT-a priredio je u dane od 15.—19. I. 1936. god. posebnu konferenciju, posvećenu problemu dječje umjetničke književnosti. Na toj je konferenciji bilo preko 120 pisaca, slikara, novinara. I tu je ta književnost doživjela tešku negativnu ocjenu. Između brojnih njezinih mana kao glavne su bile spomenute: praznina, dosadnost, nemarnost, površnost, analfabetnost, lakoumnost, bezsadržajnost, loš jezik i slaba umjetnička kakvoća. Izraženo je nezadovoljstvo i time, što se premalo pažnje posvećuje važnim i aktuelnim pitanjima sovjetske zbilje, a i izgradnji posebnoga marksističko-materijalističkog naziranja na svijet za djecu. Tako su ti »oduševljeni« te stranci i vladi »odani« radnici licumjerno i kratkovidno tražili pojačanja baš onih osobina i oznaka sovjetske dječje književnosti, koje su sami dosljedno i odlučno uglavnom uništavali. Neizbježivo se ta konferencija morala pozabaviti gorućim pitanjem »priče«, koja zauzima sasvim izuzetno — važno mjesto u dječjem životu i duši, a onda i u književnosti. Ali nema izlaza iz toga teškog položaja, dokle god sovjetska vlada bude i nadalje tražila u dječjoj književnosti odanu službu svojim političkim ciljevima, te propagiranju i slavljenju svog rada, zaboravljajući na jedini cilj književnosti — služenje umjetnosti i njezinim ciljevima, zadaćama i interesima. Dok piscima budu tako vezane ruke, a njihovo stvaranje nasilno strpavano u uski režimsko-stranački kalup, njezino je umjetničko razvijanje potpuno isključeno. Do toga za nju kao zrak potrebnog časa u njoj će gospodariti samo dosada i bljutavost. Njoj se mora odlučno priznati apsolutna potreba priče, ali sa svima njezinim naravnim, organskim i neizbježivim oznakama — fantastičnošću i romantizmom. Potrebu priče svi jednodušno priznavaju. Prije su zlobno »poricali čudesnost u interesu zdravog smisla, i ubijali fantastičnost, kao nešto, što se kosi s materijalističkim shvaćanjem svijeta« — kako to sasvim ispravno govori utjecajna revija »Literaturnyj Sovremenik« (1936, XII). Ali »sada je to doba otišlo već u u nepovrat. Reputacija je priče potpuno rehabilitirana.« Pače, prijašnji neprijatelji priče zaslužili su oštar prijekor, jer su pokazali »potpunu teoretsku bespomoćnost i historički analfabetizam« (Ib.). No upravo u isto vrijeme važni književno-administrativni radnik, Steckij odlučno govori, da »sovjetska djeca traže sovjetsku priču« i tim se od temelja razilazi s naprijed navedenom tvrdnjom »Literaturnoga Sovremenika«. Sovjetska djeca, kao i svaka druga, traže ne sovjetsku ili bilo koju drugu priču, već s a m o p r i č u, naime — dječju priču.

Zato je apsolutno razumljivo, da na drugoj konferenciji suradnika GOSDETIZDAT-a, sazvanoj godinu dana iza spomenute prve, glavni urednik toga izdavačkog poduzeća, Lebedev, ponavljajući postupak čuvene Gogoljeve (iz »Revizora«) podoficirske udovice, koja je tobože sama sebe išibala, skromno, ali otvoreno je izjavio: »Za godinâ postojanja sovjetske vlade izdana je golema količina dječjih knjiga, — više od deset hiljada djela. Ali u život je ušlo i zaslužuje da bude ponovno izdano jedva tek jedan do dva posto.« I vođa »komsomolaca« Kosarev daje u svakom pogledu potpuno negativnu ocjenu dječje književnosti, te kao jedini izlaz stavlja apsolutno neizvršiv zahtjev. On veli: »Treba što više izdavati knjiga sa sovjetskim temama i znatno povisiti njihovu kvalitetu« (Pravda, 30. XII. 1936.) tako, da ne bi po svojim umjetničkim vrlinama zaostajale za najboljim djelima svjetske (dakle, buržujske) književnosti. On je zaboravio, da se umjetničke kvalitete književničkih proizvoda ne povećavaju vladinim naredbama, pa i najstrožijima, već jedino slobodnom stvaralačkom voljom, i talentom pisaca, a ne njihovom političkom orijentacijom.

Boljševici u traženju izlaza nisu htjeli poći jedinim mogućim i ispravnim putem, i to onim pravog i svestranog liberalizma, već krivnju za neuspjeh svojih bestemeljno-fantastičnih planova prebacuju na druge te grozničavo traže tobožnje neprijatelje na sve strane, pogađajući katkada i najvjernije svoje pristaše. Tako su boljševici GOSDETIZDAT, koji je dvije posljednje godine bio pod upravom Središnjeg odbora »komsomolaca«, neočekivano proglasili »gnijezdom fašista i uhoda« (Komsomoljskaja Pravda, br. 201.; 1. X. 1937.). U isto su vrijeme odlučili više pažnje posvećivati staroj ruskoj klasičnoj književnosti, kojoj su sada priznali ne samo veliku umjetničku vrijednost, već i odgojno kulturno-nacionalno značenje. A to sada ima golemo praktično značenje, jer je u posljednje vrijeme »generalna linija« napravila oštru krivulju u pravcu patriotizma i nacionalizma, koji su u unutarnjem sovjetskom nastupanju privremeno zamjenili prijašnji internacionali-

zam. — »Od toga, kako će pioniri shvatiti Puškina, Turgenjeva, Nekrasova, Lava Tolstoja, Gorkoga, u velikom stupnju zavisi njihova umjetnička kultura i ispravno odgajanje patriotskih osjećaja« — rezignirano piše moskovska »Pravda« (13. X. 1936.).

Boljševici su dakle sada dovršili potpuni idejni krug. Počeli su s odlučnim nepriznavanjem stare ruske književnosti i svečano-ponosnom izjavom o skorom stvaranju svoje vlastite nove i savršene sovjetske dječje književnosti. A eto morali su konačno otvoreno priznati potpuni neuspjeh svojih preko dvadesetgodišnjih napora i opet se povratiti u gostoljubivo okrilje stare klasične ruske književnosti, priznavši njezine »vječne« vrednote.

I Sovjetsko dječje kazalište, poput dječje književnosti, dijeli se u tri grupe: kazalište 1. o djeci (djeca — junaci kazališnih komada), 2. za djecu (dječje teme) i 3. dječje kazalište u uskom i izravnom smislu (djeca — pisci). Ovdje ćemo, kao i kod pitanja književnosti, treću grupu ostaviti po strani, te ćemo se pozabaviti samo prvim dvjema grupama. Ali moramo naglasiti, da su — u nekoj protivnosti s književnošću — ove dvije grupe dječjeg kazališta mnogo tjesnije povezane među sobom, te ćemo usput govoriti o jednoj i o drugoj grupi.

Specijalno dječje kazalište, kao nešto posebno, samostalno i nezavisno, a svojim vlastitim programom, cjelokupnim osobljem i svojom glomaznom umjetničkom, scensko-tehničkom i administrativnom organizacijom, pojavilo se u Rusiji tek za boljševizma. Prije listopadske revolucije dječje je kazalište imalo sasvim slučajan karakter u formi pojedinih predstava 1. »odraslog«, »pravog« kazališta za djecu ili đake, ili u formi 2. školskih predstava, koje su katkada priređivale pojedine, uglavnom srednje škole uz sudjelovanje učenika kao »glumaca«.

Listopadska revolucija (1917. god.) zajedno s lozinkom »kazalište — narodu!«, iznijelo je i lozinku »kazalište — djeci«! Odmah je bio osnovan posebni »Dječji odsjek kazališno-glazbene sekcije moskovskog sovjeta«, a vodstvo je njegovo bilo povjereno Nataliji I. Sac, kćeri poznatog komponista Ilije Saca, koji je mnogo godina radio u moskovskom Hudožestvenom teatru. Taj je rad počeo već u tmurne i teške dane 1918. godine, jedne od najgladnijih, najhladnijih i najneudobnijih doba mračnoga sovjetskog života. I odmah se razbuktao naporni organizacioni rad šačice vatrenih entuzijasta, nadahnutih veličanstvenim perspektivama, koje su lebdjele pred njihovim zamagljenim očima. Na prvim su se koracima morali koristiti onim, što je već otprije bilo stvoreno po drugim organizacijama. Tako je »Dječji odsjek« dao kao svoju prvu predstavu u lipnju 1918. godine dječji komad »Bum i Jula«, koji je bio na repertoaru moskovskoga Gribojedovljevog studija, kojemu je umjetničkim vođom bila S. B. Haljutina, članica MHT. Zanimljivo je, da se i uz kolijevku dječjeg kazališta našao čuveni MHT, jer je

s njegovim imenom ili radom bio posredno ili neposredno povezan svaki zanimljivi napredni kazališni rad posljednjih desetljeća, ne samo u Rusiji, već i u ruskoj emigraciji. I »Dječji odsjek« se poslužio zanimljivim dječjim priredbama poznatog kazališta I. S. i N. J. Jefimovih »Petruška«. A u isto vrijeme ubrzanim tempom išlo i pripremanje vlastitih predstava, što je zahtijevalo mnogo vremena i truda. Zato su se u međuvremenu priređivale posebne priredbe koncertnog karaktera sa šarolikim programom uz sudjelovanje dramskih, opernih i baletnih glumaca. Ti su se koncerti davali u radničkim četvrtima, uglavnom u tvornicama, i imali su velik i bučan uspjeh, ali ipak njima nisu bili zadovoljni ni vođe »Dječjeg odsjeka«, a ni gledaoci. Vodstvo je htjelo što prije prijeći na kazališne predstave, a i gledaoci su uz potpuno zadovoljstvo s pojedinim točkama programa ipak otvoreno i odlučno govorili: »Hoćemo da nama predstavljaju« (Kazalište za djecu, str. 9). Organizatori su, koliko je bilo moguće, pojačavali svoje napore, ali su njihove zadaće bile prevelike, da bi ih mogli izvršiti u kratko vrijeme. Prije svega trebalo je izraditi osnovne načelne linije programa, a osim toga stvoriti i sav golemi kader stručnih radnika — od pisaca i glumaca do režisera i tehničkih sila; a trebalo je pobrinuti se i za posebnu kazališnu zgradu, koja će odgovarati kompliciranim i brojnim zahtjevima dječjih predstava. Posao je taj bio vrlo zanimljiv, ali i neobično opsežan, te je tražio od svih njegovih učesnika ne samo pravog oduševljenja, već i teških fizičkih napora.

Pred organizatorima je stajao niz ozbiljnih pitanja: što, tko i kako će se izvoditi na široko zamišljenoj dječjoj pozornici? Doduše ta pitanja stoje s groznom neumoljivošću pred svakim pravim, umjetnički-živim kazalištem, koje ne će da pokorno i bezvoljno korača po zaprašenim i utrtim stazama šablone, već nezasitno traži svoje vlastite putove. Ali naročito odlučno su ta pitanja stajala pred dječjim kazalištem, jer ukus i potrebe djece manje su poznate i proučene, ali su i promjenljive i kapricioznije od onih kod odraslih ljudi; osim toga tu zasad još ima vrlo malo pravih stručnih radnika; a onda, poznatiji, talentiraniji i iskusniji »odrasli« pisci i glumci, svijesno bježe od dječjeg kazališta, jer rad u njemu i za njega manje donosi slave, popularnosti, a i materijalne koristi od »odraslog« kazališta. Uopće se na dječje kazalište obično gleda s nekim omalovaženjem, kao na umjetničku pojavu drugog reda, nedostojnu, da joj poklanjaju pažnju »ozbiljni« ljudi. Ali rad u dječjem kazalištu zapravo je mnogo kompliciraniji i teži no u »odraslom« kazalištu, jer dječje kazalište ima posla s fino-osjetljivim, nježno-krhkim dječjim intelektom, klicom budućega odraslog čovjeka. Zato vođe i radnici pravoga dječjeg kazališta moraju biti ne samo umjetnici, već i pedagozi.

Suvremena pedagogija daje golemo odgojno značenje kazalištu, naročito dječjem, u širokom smislu, t. j. onom, u kojemu posredno ili neposredno u ovoj ili onoj formi sudjeluju djeca. A kazalište, kao takovo, po samoj svojoj prirodi neobično je blisko djetetu s njegovom čistom, naivnom, povjerljivom dušom, sklonom svemu lijepom, uzvišenom i čudesnom. A školsko kazalište, kao jedna grana dječjeg kazališta, budući da je tijesno povezano sa širokim i već u nekom pogledu dobro organiziranim dječjim masama, moćno je sredstvo za formiranje dječje duše. Prema mnijenju poznatih sovjetskih dječjih pisaca i pedagoga N. G. Ogneva i S. G. Rozanova svrha je takvih školskih predstava »razumno pedagoško iskorišćivanje dramatskih nagona učenika« (Kazališni rad u školi II. stupnja. Leningrad, 1925; str. 10.); oni će pomoći djeci »učiti i živjeti« (Isto, str. 157.). Ali boljševici, vjerni svojoj taktici, vide cilj dječjeg kazališta ne samo u njegovu duhovnom i kulturnom odgajanju, već i u tom, da ga čvrsto povežu sa sovjetskom zbiljom i učine od njega aktivnog sudionika u famoznom »građenju«. — »Mi hoćemo stvoriti novu psihologiju djece i odraslih ljudi — za nova bajoslovna osvajanja realnog svijeta« — veli N. I. Sac, drugim riječima: stvoriti toliko reklamiranoga novog sovjetskog čovjeka. Ali u toj ponosnoj, gizdavoj tezi više je pjesničkoga krasnoslovlja, nego ozbiljnog računanja s faktičkim mogućnostima. I ta kazališna entuzijastkinja govori, da je svrha i zadaća dječjeg kazališta dati ono, što je »potrebno i radosno djetetu... umjetnosti i socijalističkom odgoju« (N. Sac i S. Rozanov. Kazalište za djecu, str. 47.), dakle sjediniti i čvrsto povezati u jedno »socijalne zahtjeve s umjetničkim i pedagoškim« (Ib. str. 29.), te naivno vjeruje u ostvarivost te fantastične misli. Ona tvrdi uvjereno, ali neuvjerljivo, da »se samo na osnovi listopadske revolucije može razviti dječje kazalište. Njezinim se sokovima ono hrani i na njima cvate« (E. Kuskova. Gosti iz SSSR. — Posljednija Novosti, br. 4966; 28. X. 1934.). Ta toliko otvoreno naglašivana i odlučno podcrtana živa veza sovjetskog dječjeg kazališta s boljševizmom, odana vjernost njegovim idejama, preuzimanje njegove ponosno-gizdave frazeologije određuje već unaprijed točno putove i pravce njegova razvitka, a i sam praktični rezultat svih njegovih fantastičnih planova.

Napose je komplicirano pitanje repertoara dječjeg kazališta. Nakon dugih i svestranih rasprava bila je uglavnom određena bît i karakter komada, potrebnih dječjem kazalištu. Izrađen je opći tip najpoželjnijih siželja, a i metode i načini njihova obrađivanja. Prema tim željama dječjem su kazalištu potrebni komadi zanimljivi, zabavni, poučni, efektni, razumljivi, ili točnije rečeno — pristupačni. No iako je točno bio određen idealni tip kazališnog komada, ipak samih komada nije bilo. Mnogi istaknuti pisci, u većini starog pokoljenja, na koje se obraćalo dječje kazalište s molbom, da mu napišu komad prema izrađenom uzorku, nisu mogli zadovoljiti svima tim brojnim i kompliciranim zahtjevima. Onda su se obratili mlađem pokoljenju pisaca, a morali su se i sami organizatori tog kazališta u bezizlaznoj nuždi latiti takova teškog posla. A ovi posljednji, ako možda i nisu bili nadareni velikim stvaralačkim književnim talentom, ipak su dobro poznavali svoj mladi i kapriciozni auditorij. Tako su naročito velik uspjeh imali komadi: »Crnčić i majmun« (Negritjonok i obezjana) N. I. Sacove, i »Elektrika i kronomobil profesora Ivanova« (Električestvo i hronomobil profesora Ivanova) S. G. Rozanova. Valja s pohvalom spomenuti i komad Nikolaja Šestakova »Selo Gidže« (Aul Gidže) i onaj Ljubimove »Serzoža Streljcov«. Ali neumorna N. Sac brižno je tražila nekakve stalne osnove za stvaranje valjanih dječjih komada, kako bi dječje kazalište imalo duboko i nepresušivo vrelo dobrog repertoara. Talentirana i poduzetna N. Sac ponosno je najavila, da je pronašla »naročitu metodu stvaranja autora dječjih kazališnih komada i glazbenih kompozicija«. No ipak se ograničila samo na tu golu izjavu a nije saopćila ni bitnosti svoje novopronađene čudotvorne metode, ni konkretnih njegovih rezultata. Svakako se kazalište počelo za dječju pozornicu baviti prerađivanjem djela starih ruskih pisaca, naročito klasika, na čelu s Puškinom, posegnulo dakle za ostavštinom toliko dosad odiozne prošlosti.

Nakon trajnih konferencija, temeljitih teoretskih diskusija i brojnih praktičkih pokusa vodstvo dječjeg kazališta došlo je k odlučnom zaključku, da piscima i glumcima dječjeg kazališta mogu biti samo odrasli. Doduše time nije isključeno postojanje posebnih predstava, u kojima glume samo djeca, i to sasvim samostalno ili pod vodstvom odraslih, a ni sudjelovanje djece u pojedinim predstavama »odraslog« kazališta. Ali dječje kazalište, ako ima da bude stalan i ozbiljan umjetnički i moralni faktor u odgoju djece, moraju voditi i upravljati odrasli ljudi i to ne samo kulturni, a naravno i nadareni, već takovi, koji posjeduju i temeljitu stručnu književnu i kazališno-scensku spremu. Neumorna N. Sac maštala je šta više zanosno o stvaranju posebnog glumca za dječje kazalište, koji bi svestrano pripremljen za taj teški i odgovorni posao, isključivo radio samo u dječjem kazalištu. U tu je svrhu ona zamislila i organizaciju posebnog »Studija glumaca kazališta za djecu« (Kazališta za djecu, str. 136). U očekivanju toga lijepog, ali dalekog vremena — ako je uopće realno moguće — pozvala je na neposredan rad u svome dječjem kazalištu niz književnih i kazališnih radnika svih struka i vrsta. Spomenimo samo nekoja imena: između pisaca: N. G. Ogneva, S. V. Šervinskoga; od redatelja: A. M. Granovskoga, osnivača i umjetničkog vođu čuvenoga naprednog Državnog umjetničkog židovskog kazališta, skraćeno zvanoga GOSET, koji je kasnije dobio svjetsko priznanje i kao kine-

matografski režiser; zatim: A. M. Dikoga, redatelja moskovskoga Hudožestvenog teatra, a i niz članova Studija MHT; od scenografa: Šifrina, N. A. Musatova. A. D. Vesnina; od kompozitora: I. A. Dobrovejna, A. A. Šenšina, A. Aleksandrova. U radu tog kazališta sudjelovala su, iako posredno, i djeca svojim opaskama, željama, savjetima, ocjenama, sve to izraženo uglavnom pismenim putem. U tom su radu naime posvećivali mnogo pažnje mišljenju i držanju svojih mladih gledalaca, te se u tu svrhu izradio cijeli zanimljivi zaokruženi rad oko sustavnog sakupljanja i iscrpivog proučavanja golemog materijala na tom području.

Repertoar toga dječjeg kazališta bio je vrlo zanimljiv i raznolik, te se uglavnom sastojao od komada, koji su specijalno bili pisani za to kazalište prema točnim uputama njegova vodstva. Sav je bio prožet jednom pedagoškom idejom i političkom tendencijom, jer je glavni njegov cilj bio usađivati u dječje duše ideje-vodilje boljševičke listopadske revolucije, pa cijele djelatnosti sovjetske vlade i komunističke stranke. Od umjetnički najuspjelijih i idejno karakterističnih komada toga kazališta spomenimo barem ove: »Hiljada i jedna noć« od N. Ogneva (premijera u lipnju 1922.), »Hajavata, vođa Irokeza« od Ogneva (siječanj 1923.), »Pinochio« od Šervinskoga (14. V. 1923.). U svrhu, da i gledaoce uvuče u izvođenje komada (a u ono vrijeme bilo je to vrlo popularno uopće u sovjetskom kazalištu) i da time dade kazalištu karakter pravog kolektivizma (jer je u ono doba sovjetska vlada to sustavno provodila u političkoj, društvenoj i kulturnoj djelatnosti) kazalište je priređivalo posebne masovne dječje svečanosti i zabave. One su se priređivale po unaprijed točno izrađenom programu i planu sa strogom organizacijom i brojnim zajedničkim pokusima uz sudjelovanje budućih tobožnjih gledalaca, te je zapravo to bila jedna vrst, »jedna forma kazališta za djecu«. To su bile »igro-predstave« (Kazalište za djecu, str. 91), a zapravo su to bile one masovne inscenacije, koje su bile u ono vrijeme toliko raširene u cijeloj SSSR, te su predstavljale posebnu vrst k o l e k t i v n o g ili m a s o v n o g t e a t r a.

Stvaranje dječjeg kazališta išlo je istodobno dvjema samostalnim, ali unutarnje među sobom tijesno povezanim putovima. S jedne su se strane trudili, da razviju samostalnu djelatnost djeteta. U tu je svrhu bio izrađen naročiti sustav kazališnog odgajanja djece. U naravi tog sustava ležali su solidni naučni temelji, a sav je sustav praktički bio pomno isproban. Njegov je cilj bio razviti prirodna svojstva djeteta. Rad se razvijao strogo dosljedno: od najjednostavnijih kazališnih oblika, — tako zvanih šarada s neizbježivom improvizacijom »glumaca« do pravih predstava s gotovim, od autora izrađenim tekstom. Takav se rad uglavnom razvijao u školama, za posebnih satova, a vodili su ga pedagozi, koji su dobivali ne samo idejnu pobudu već i stručne upute i potreban materijal od vodstva dječjeg kazališta. U isto je vrijeme i samo

dječje kazalište i dalje intenzivno radilo, te je pomalo dobilo i posebnu specijalno uređenu zgradu (u središtu Moskve na bivšem Teatralnom, sada Sverdlovljevom trgu) za 1500 gledalaca. Od skromnog nekada pothvata sada je postalo moćno »Državno kazalište za djecu« (Gosudarstvenyj teatr dlja djetej). Ovo se, slijedeći tok i razvijanje sovjetskog života, vođenog vijugastom politikom vlade, postepeno sve više »udaljivalo od interesa masovnog proletarskog djeteta, te se obraćalo mistici, sentimentalizmu i približavalo se »djeci s mašnama« — ogorčeno govori N. Sac (Kaz. za djecu, str. 49.). Razočarani njegovi osnivači i organizatori odrekli su se sada njega, otišli i osnovali »Moskovskij teatr dlja djetej« (Moskovsko kazalište za djecu), koje je 13. VII. 1921. god. počelo svoju djelatnost s izvedbom komada I. A. Novikova »Biser Adalmine« (Žemčug Adalminy). U tom je kazalištu bilo predviđeno sve, što je moglo pomoći boljem razvijanju umjetničkog ukusa djeteta i dubljem uživljavanju u komad. Tako se na primjer garderoba, kad je preuzela od posjetilaca odložene predmete, pokrivala posebnim umjetnički obojadisanim daskama. U predvorju su djecu dočekivali posebni pedagozi i glumci sa glazbom, pričama, šalama, tako da je gledalac odmah ulazio u estetsko-umjetničku atmosferu i time se pripravljao za gledanje samog komada. Djeca su se pritom dijelila na posebne grupe po godinama, po visini svoga kulturnog i moralnog razvitka, po svojim fizičkim osobinama, a i po naročitim manama. I za svaku od tih grupa priređivao se poseban program. Bile su tu posebne predstave za slijepe i gluhonijeme. U ložama su bile instalirane posebne slušalice za djecu sa slabim sluhom. Predstave su se davale dnevno, a katkad i dva put na dan. Ljeti je kazalište odlazilo s pojedinim predstavama u pionerske tabore, praveći tako zvane »zelene izlete«. Dječje je kazalište imalo golem uspjeh kod djece. Tako za same prve četiri godine postojanja kazališta u Moskvi bilo je priređeno 2094 predstava i koncerata sa blizu 3,000.000 posjetilaca (Kazal. za djecu, str. 45.); a cijelo vrijeme djelatnosti kazališta (1918.—1936.) posjetilo ga je preko 5,000.000 gledalaca.

Dječje kazalište, koje je u Moskvi osnovala i neprekidno vodila N. I. Sac sa svojim najbližim suradnicima, imalo je velik i nesumnjiv uspjeh. To se vidi ne samo po vanrednom posjećivanju, nego i ushitu strogih, ali oduševljenih i zahvalnih mladih gledalaca; a vidjelo se to i po burnome pljeskanju na predstavama i iz bezbroja pisama, koja su razdragani gledaoci u cijelim hrpama slali upravi kazališta i pojedinim glumcima. Po tome je potpuno opravdan ne samo sam fakat postojanja toga zanimljivog kazališta, nego — u znatnom stepenu — ispravnost njegova rada, ili točnije: njegovih umjetničkih putova. To je kazalište učinilo veliku uslugu i uopće dječjem kazalištu, kao takovom, pruživši zanimljivo gradivo o bitnosti, ciljevima, putovima i organizaciji dječjeg kazališta. Kao rezultat toga rada izašle su dvije originalne i vrijedne

knjige: »Kazalište za djecu« (Teatr dlja djetej, Leningrad, 1925.) od N. I. Sacove i S. G. Rozanova i »Kazališni rad u školi II. stupnja« (Teatralnaja rabota v školje II.-oj stupeni; Leningrad, 1925.) od S. G. Rozanova i N. G. Ogneva (njegova brata). Ovdje se prije svega iznosi sav tegotni i trajni rad oko osnivanja i organiziranja sustavnoga kazališnog rada u školama uz neposredno i aktivno sudjelovanje samih učenika. Te su knjige pravi udžbenici o teoriji i praksi dječjega kazališta, koje je pitanje još sasvim malo prodrlo u širu javnost, te su, iako ne prve i jedine, svakako najbolje u svojoj toliko važnoj i zanimljivoj struci. Ako odbacimo ono nešto političke i socijalno-klasne propagande, koja je apsolutno neizbježiva u poznatima specifičnim sovjetskim prilikama, a u SSSR obligatno je povezana sa svakim i čisto-umjetničkim i kulturnim radom, onda moramo priznati, da su te knjige pisane iskreno, objektivno, znalački i na osnovi ozbiljnog i originalnog gradiva. One će biti od velike praktične koristi za svakoga, tko hoće da se upozna s dječjim kazalištem bilo u umjetničkom ili pedagoškom, bilo u tehničkom pogledu. Moskovskom je dječjem kazalištu pošlo za rukom čvrsto povezati autora, redatelja, glumca, slikara, glazbenika, pedagoga i gledaoca u prijateljskoj suradnji. U spomenutim djelima sakupljeno je opsežno gradivo za proučavanje dječje psihologije, napose u odnosu prema kazalištu, i to sa svih strana i gledišta. Vrlo su zanimljiva i mnijenja, misli, ocjene samih mladih gledalaca, koja se tu u izobilju donose. Tu su iznesena i djelomično riješena pitanja repertoara, karaktera i stila scenske postave i izvedbe u vezi s godinama, kulturom i svestranim razvitkom gledalaca. Pružena je tu i zanimljiva shema repertoara, koji odgovora svim brojnim zahtjevima valjanoga dječjeg kazališta. O samoj biti dječjih kazališnih komada mnogo je tu novoga, originalnog i dubokog sadržaja, uz dobro promišljen i pomno izrađen sustav estetsko-umjetničkog, društvenog, pa i političkog odgoja djeteta putem posebnoga dječjeg kazališta. One posebne skrajnosti, koje su toliko karakteristične za sovjetsko kazalište (kao i uopće umjetnost) ovdje gotovo i nema.

No unatoč velikoga, svestranog i potpuno opravdanog uspjeha dječjeg kazališta N. Sac i njezini najbliži suradnici ipak nisu držali, da je cilj potpuno postignut. Oni su skromno mislili, da su izvršili samo predradnje, da su na teškom putu k stvaranju pravog kazališta učinili samo prvi makar i najteži korak, da su podigli tek temelje za buduću veličanstvenu zgradu. Ali su ipak čvrsto vjerovali u skoro ostvarenje svoje prekrasne i zanosne mašte.

Uspjeh je dječjeg kazališta nesumnjiv, te se potvrđuje mnogim i uvjerljivim dokazima. Pa ipak su boljševici neočekivano ustali protiv njega. Na posebnoj konferenciji u Moskvi, posvećenoj radu sovjetskih dječjih kazališta zatražili su od N. I. Sacove, da iznese točne rezultate

svoga mnogogodišnjeg rada. Što je baš tamo saopćila N. Sac, nama nije u tančine poznato. Ali iz maglovitih izvještaja moskovskih novina možemo zaključiti, da se je N. Sac »plaho« odrekla nekojih svojih »teorija« (Komsomoljskaja Pravda, br. 128; 1937.). Svakako poslušna sovjetska štampa, koja je do sada oduševljeno podržavala i slavila rad dječjeg kazališta, najednom je oštro promijenila svoje držanje, — naravno podavajući idući promjenu »generalne linije«, te je podvrgla rad dječjih kazališta oštroj i poraznoj kritici. — »Centralno dječje kazalište, usprkos gizdavih deklaracija (na koje smo se već naučili), ne daje nikakvih pozitivnih rezultata« — srdito i zlobno primjećuje spomenuti službeni organ KOMSOMOL-a. Ponosno najavljena nekakva »nova metoda« stvaranja novih i savršenih dječjih dramskih pisaca u stvari se pokazala tek kao reklamni trik, pravi mjehurić od sapuna. »Suvremenih kazališnih komada za djecu ni sada još nemamo. Prevladavaju grube shematske tvorevine ljubitelja lake zarade« (Ib.). Ne samo N. Sac i njezini najbliži suradnici, već i vodstvo svih ostalih brojnih dječjih kazališta Moskve, Petrograda, Kijeva i drugih gradova »misli na sve, samo ne na djecu« (Ib.). Konačno N. I. Sac sa svojim suradnicima i još mnogima drugim pojedinačno vrlo istaknutim radnicima svih grana umjetnosti bili su ovog ljeta optuženi zbog »sabotaže i trockizma« te su predani višem sudu, koji u svojim postupcima nema nikakve samilosti prema takvima tobožnjim »neprijateljima naroda«.

U Sovjetskoj je Rusiji mnogo talentiranih pisaca — i pripovjedača i dramatičara, koji su puni iskrene želje za stvaranjem; mnogo je vatrenih nezasitno-radoznalih čitalaca i gledalaca, koji su žedni čitanja i pune gledališta. Postoje dakle svi glavni preduvjeti za razvijanje i dječje umjetničke književnosti i dječjeg kazališta: ova su se postepeno razvijala, a u nekojim su granama postigla čak i velike i značajne uspjehe. Nije sav njihov rad bio savršen, potrebne su bile u mnogima, pa i u temeljitim problemima promjene, no ipak se neprekidno razvijao i usavršavao živahan, napet i nadahnut rad. Ali i on je neočekivano i oštro bio prekinut od sovjetske vlade, koja je proglasila stanje i kazališta i književnosti neuspjelim, a rad njihova vodstva nevaljanim, pa čak i opasnim po interese naroda, iako ga je dosad usrdno podržavala i odobravala.

U čemu je pravi uzrok ove odlučne promjene držanja sovjetske vlade?

Tu se dogodilo isto, što i u svima drugim područjima sovjetskog života. Boljševici su dosljedno i okrutno centralizirali sav politički, socijalni, tehnički i umjetničko-kulturni rad, uzevši u svoje čelične ruke njihovo vodstvo. Iz mnogih i različitih razloga sovjetska vlada često i oštro mijenja pravac svoje »generalne linije«, a prema tome mora biti promijenjen odmah i pravac rada čitavoga glomaznog državnog (u ši-

rokom smislu) aparata. A zbog toga, da je to sve praktički neizvedivo u takvoj munjevitoj brzini, neizbježivo dolazi do poremećenja i zastoja u pravilnom funkcioniranju tog aparata s naravnim štetnim posljedicama za državno-narodni život, a i za ugled vlade. Odgovornost za svoje čine vlast lukavo prebacuje na druge te licemjerno i okrutno traže krivce za goleme moralne i materijalne štete. Isto se dogodilo i s dječjom književnošću i dječjim kazalištem, pa prema već uobičajenom programu epilog svega toga odigrao se u mračnoj dvorani strogoga moskovskog suda. Sve to naravno porazno djeluje na stvaranje svih vrsta umjetnika te gotovo paralizira svaki rad, znatno snizavajući umjetnički niveau i književnosti i kazališta.

U svojim groznim optužbama protiv razmjerno slabog stanja sovjetske umjetničke književnosti i dječjeg kazališta boljševici formalno imadu pravo. Samo oni ne će da se udubu u analiziranje pravih uzroka svega toga, te da potraže pravoga krivca na pravome mjestu. U već spomenutoj pripovijesti Vjačeslava Šiškova »Filjka i Ameljka« među njezinim junacima događa se ovaj značajni dijalog: Ameljka govori komsomolcu, da su boljševici narodu »oduzeli sve«. A na komsomolčevo pitanje: »Pa što su vam oduzeli?« — odlučno ona odgovara: »Slobodu«. To je doista pravi i jedini uzrok svemu zlu i to izrečen po omladincu, pravom djetetu listopadske revolucije. Ako boljševici iskreno žele, da sovjetsku književnost i kazalište — u ovom slučaju dječje — oslobode njihovih mana i otvore im širok put naravnog razvitka i rascvata, moraju im dati potpunu stvaralačku slobodu. Istina, u času dobivanja ove slobode odmah će nestati specifične sovjetske umjetnosti, jer oslobođena teških povezanosti s državnim režimom, političkim sistemom i stranačkim programom, ona će se moći dati u službu svojima visokim i izravnim ciljevima i zadaćama. I onda će tek to biti ruska umjetnost. A takvu obnovljenu rusku umjetnost čeka golem, dubok i siguran uspjeh.

DR. ARTUR SCHNEIDER, ZAGREB

STARI MAJSTORI U GRAFIČKOJ ZBIRCI SVEUČILIŠNE KNJIŽNICE

Iz obilja stare grafike u »Grafičkoj zbirci sveučilišne knjižnice« u Zagrebu reproducirano je ovdje šesnaest odabranih listova, koji po svojoj rijetkosti, a i po svojoj umjetničkoj vrijednosti, mogu zainteresirati i šire krugove. Uz reprodukcije daju se ovdje uza svaku sliku napomene, u kojima je, zbog skučenog prostora, kazano najnužnije za njihovo razumijevanje.

1. Andrea Mantegna (1431. Isola di Carturo između Vicenze i Padove — 1506. Mantova) glavni je predstavnik talijanske grafike u vrijeme renesanse. Zanimljiva je činjenica, da nije proizašao iz žarišta renesanse, Firence, nego iz humanističke Padove. Od onih trinaest listova, koji mu se danas s pravom pripisuju, nema nijedan bilo kakove oznake, ali sve stilske značajke njihove upućuju isključivo na nj. Tehnika je tih listova naskroz originalna, naime, na njima se primjenjuje tehnika crtanja perom na bakrenu ploču. Da se postigne modelacija, nižu se unutar krepkog obrisa crte, koje u sjenama postaju deblje, dok su u svijetlima tanje. Time se postizava ne toliko plastičnoreljefni koliko slikoviti dojam. Među pomenutim bakrorezima jedan je od najznatnijih »Bakhanal uz badanj« (B. 19), koji s još dva druga (»Borba tritona«, B. 17, i »Bakhanal sa silenom«, B. 20) sačinjava seriju, kojoj je motiv uzet iz antikne mitologije. Tvrđenje, da se ovdje Mantegna poslužio antiknim reljefima, nije u nauci prihvaćeno. Majstor se može biti poslužio pojedinačnim oblicima i motivima antike, ali je ostao potpuno samostalan, posjedočavajući bujnost svoje mašte i snagu svog oblikovanja. Naročito je majstorski prikazan pijani bakhant, koji sjedi na rubu badnja u naručaju fauna. — *2—3. Albrecht Dürer (1471. Nürnberg — 1528. Nürnberg),* veliki njemački majstor, svojim je grafičkim radovima uspio, da grafičko umijeće stavi ravnopravno uz bok slikarstvu. Sve one faze, što ih je njemačka grafika prošla u svom razvoju prije Dürera, javljaju se isprva kao u nekoj abrevijaturi i u njegovu vlastitom, dok najposlije nije po svojoj genijalnoj intuiciji pokazao i grafici nove puteve. Već od prvih početaka ksilografičke umjetnosti knjiga je »Otkrivenja Ivanova« zaokupljala maštu drvorezaca, već zbog toga, što je njen tamni i zagonetni sadržaj iziskivao slikovno tumačenje. Tako je i Dürer u svojoj »Apokalipsi« (izišloj 1498.) nastavljao davnu tradiciju. On ne odstupa mnogo od ikonografijske sheme starijih ilustracija, ali joj daje snagom svoje mašte nov život, obogaćuje je mnoštvom novih

motiva. Istina, moderni kritici zamjeraju Düreru, da je u ovom svom djelu odviše suh, linearan, a premalo vizionaran, da u njegovim listovima nema slikovite fantastike. Ali je njegova »Apokalipsa« u svoje vrijeme djelovalo epohalno, zasjala gotovo »plamenim slovima«. Prvi je list (ali po vremenu nastao kao posljednji) Dürerove »Apokalipse« prikaz »Mučenja Ivanova«. Goli lik sv. Ivana sjedeći u kotlu s vrelim uljem podsjeća po svojoj veličajnosti na likove Mantegne, čije je bakroreze Dürer upoznao za svoga boravka u Mlecima 1504.—1505., a čiji se utjecaj javlja i u drugim djelima njegovim. Izrijekom valja istaknuti, da Dürer nije sam rezao svoje crteže u drvenu ploču. — U svom bakrorezu »Sv. Eustahij« prikazao je Dürer legendu, koja kazuje, kako se nekom lovcu — poganinu prikazao u lovu Krist u obliku križa među rogovima jelena, govoreći: »Eustahije, zašto me progoniš, vjeruj mi, ja sam Krist i dugo sam te lovio«. Poganin je, čuvši te riječi, pao na koljena i primio kršćansku vjeru. Dürer se u svom prikazu veoma znatno odalečio od legende. Njemu nije glavni motiv jelen s križem, nego konj. Majstorski su prikazani psi, a izvanredan je pejzaž, u kojemu je, kako kaže H. Wölfflin, »svaka grana zaseban svijet oblika«. Dürer daje u pozadini ovog bakroreza neiscrpljivo bogatstvo motiva. — *4. Jean Duvet (1485. Langres — 1561.)*, francuski majstor, izučavao je savjesno Dürerova djela, ali se (iako nije nikad bio u Italiji) poslužio obilno ne samo motivima Rafaela, Mantegne i Lionarda, nego se u tehnici, a naročito u modelaciji, povodio za grafičarima, koji su o početku XVI. stoljeća djelovali u Milanu. Najjače se utjecaj Lionardov objavlja u Duvetovim bakrorezima u tipovima i prikazivanju haljina. Od 24 lista njegove suite »Les Visions de l'Apocalypse de S. Jean« (B. 12—35) ima ih »Grafička zbirka« jedanaest u izvrsnim otiscima. Od njih je ovdje reproduciran list B. 33, koji ilustrira stih 1—3 glave 29 »Otkrivenja Ivanova«: »I vidjeh anđela, gdje silazi s neba, koji imaše ključ od bezdana i verige velike u svojoj ruci. I uhvati aždaju staru zmiju, koja je đavo i sotona, i sveza je na hiljadu godina. I u bezdan baci je, i zatvori je, i zapečati nad njom, da više ne prevlašćuje narodâ, dok se navrši hiljadu godina«. U listovima svoje »Apokalipse« predskazuje Duvet rekao bih već »fantastični misticizam« Williama Blake-a. — *5. Ugo da Carpi (oko 1450. Carpi — poslije 1525.)* uveo je u talijansku grafiku novu tehniku drvoreza tiskanog s pomoću više ploča u više boja. Takav se drvorez zove chiaroscuro, clairobscur ili camayeu. Nije on, kako se to često tvrdi, prvi obreo ovu tehniku (za koju je 1516. zatražio od mletačke Signorije isključivi privilegij), jer su već prije toga Lucas Cranach, Jobst de Negker i Wächtlin tiskali drvoreze u više boja. Ali je Ugo da Carpi tu tehniku izvanredno usavršio, toliko, da je i svi kasniji drvorezi u bojama nisu nadmašili s obzirom

na rafinirani ukus miješanja boja i savršeni artizam. Carpi međutim ne sastavlja sliku od više boja, nego od različitih više ili manje stupnjevanih tonova iste boje. Upravo time postizava on neslućene efekte. Tako je ovdje reproducirani list tiskan sa četiri ploče u stupnjevanim tonovima sivkasto-zelenkaste boje. List je izvanredno rijedak. U grčkom je mitu silen Marsija našao kraj potoka sviralu, što ju je Atena izumivši je bacila, jer je u bistroj vodi potoka ugledala svoje od sviranja nagrđeno lice. Marsija je ubrzo naučio svirati, uzoholio se i izazvao samoga Apolona, da se u svirci natječe s njime. Muze dosude prvenstvo Apolonu, a ovaj zapovjedi nekom Skićaninu, da Marsiju objesi o stablo i da mu odere kožu. Prvi je prizor toga mita na našem listu prikazan lijevo, a drugi, natjecanje Apolona i Marsije, desno. Obadva su prikaza načinjena po crtežima Francesca Parmigianina. — *6. Andrija Medulić (1503. Nadin — 1563. Mleci).* Od velikog broja Medulićevih bakroreza ima ih »Grafička zbirka« samo 14, i to 11 iz serije »Krist i dvanaest apostola« (B. »Meldolla« 38—50) i jednu iz serije B. 51—53. Ovi su listovi, kao i svi drugi Medulićevi, izvanredno rijetki, a dragocjeni još i zbog toga, što većina njih predočuje »stanja« (états) ploča, koja nisu poznata ni Bartschu ni Smith Bryanu. Sve odlike Medulićeva kaligrafskog bakropisnog stila očituju se i na ovdje reproduciranom listu »Spasitelja sa zemaljskom kuglom«. List kazuje prvo »stanje« ploče prije kasnije dodanog zodijaka na zemaljskoj kugli. — *7. Martin Rota-Kolunić (oko 1520. Šibenik — 1583. Beč)* zastupan je u »Grafičkoj zbirci« sa četiri bakroreza. To su »Bijeg u Egipat« po Tizianu, B. 2, »Počinak na bijegu u Egipat (po vlastitom crtežu?), »Pomorska bitka kod Malte 1572.« i ovdje reproducirani portret cara Ferdinanda I., koji predočuje primjer visokog Kolunićeva portretnog umijeća, kojim je u svoje vrijeme izašao na glas. — *8. René Boyvin (oko 1525. Angers — oko 1598. Rim).* Od njega je sačuvano 226 listova, bakroreza i bakropisa (biblijskih, mitologijskih i historičkih prikaza i portreta). Izveo je i 26 bakroreza (koji se nalaze u »Grafičkoj zbirci«) za djelo: Prince Jason de Thessalie, »Livre de la conqueste de la toison d'or«. Djelovanje je Boyvinovo tijesno povezano sa »školom Fontainebleauskom«, koje su predstavnici bili Primaticcio i Rosso. Njegovi se listovi odlikuju krepčinom izražaja i tehničkom sigurnošću. Ovdje reproducirani list (po crtežu Rossovu) prikazuje groteskno maskirana poganskog svećenika, koji u svakoj ruci drži po jednu baklju. Po svoj je prilici to lik iz kojega suvremenog baleta. — *9. Jacques Callot (1592. Nancy — 1635. Nancy)* zastupan je u »Grafičkoj zbirci« pored Dürera najvećim brojem svojih grafičkih djela. Ovdje reproducirani bakropis »Entrée de Monsieur de Macey« jedan je od onih, kojima je Callot ilustrirao djelo »Combat à la barrière«. U tom je

*

djelu pjesnik Henry Humbert opisao raskošni maskirani turnir, što ga je lotaringijski vojvoda Karlo IV. priredio u čast posjete lijepe vojvotkinje de Chevreuse u Nancy-u 1627. »Grafička zbirka« ima od te suite više listova. Na nekolikim od njih zabilježio je sam Callot svojom rukom stranice gore pomenutog djela, među koje je trebalo staviti njegove bakroreze. — *10. Stefano della Bella (1610. — Firenca — 1664.)* preobličio je sasvim samostalno Callotov stil u skladu s talijanskim shvaćanjem. Njegovi oblici nisu toliko opori i oštro kontrastirani kao Callotovi, nego mekši, a prema tome i manje izražajni i duhoviti. Međutim della Bella ne zaostaje nimalo za Callotom. Načela, što ih je utvrđivao Callot, razvija on dalje i prenosi ih u više slikovit način. Kao Callot i on je vjerodostojan crtač kulture svoga vremena. Naročito valja istaknuti one njegove bakropise, na kojima je prikazao Smrt na ratištima. A i inače je često prikazivao borbe i okršaje. I ovdje reproducirani list (iz suite »Varie figure«, 1645.) prikazuje ovakav prizor. — *11—12. Rembrandt Harmensz van Rijn (1606. Leyden — 1669. Amsterdam)* zastupan je u »Grafičkoj zbirci« s tri bakroreza u izvrsnim ranim otiscima, od kojih su ovdje reproducirana dva: »Autoportret« iz godine 1638., B. 20, i »Abraham tjera Hagaru« iz godine 1627., B. 30. C. Neumann karakterizira »Autoportret« riječima: »Tu djeluje raskošnost baršunaste kape i zlatnim brokatom opšivenog haljetka zbog toga tako nametljivo, jer sve to stoji u čudovitu kontrastu prema širokom licu, ružnim stisnutim očima, zdepastim ustima i četverouglato podrezanoj čupavoj bradi«. Ali je u tom listu veliki majstor-grafičar izvanrednom tehnikom prikazao sve tvarne česti kratkim, prekidanim, drhtavim linijama, kroz koje, rekao bih, prosjava svijetlo, ne prekidajući ih nikako, ili tek veoma rijetko, tako, da je taj list upravo uzor onoga, što bakropisci nazivaju »laisser travailler le papier«. Na drugom je ovdje reproduciranom listu Rembrandt prikazao prizor iz I. knjige Mojsijine glave 21: »A Sara reče Abrahamu: tjeraj ovu robinju sa sinom njezinim, jer sin ove robinje ne će biti nasljednik s mojim sinom, s Izakom... I Abraham ustavši ujutro rano uze dijete i mješinu vode, i dade Hagari metnuvši joj na leđa, i dijete, i otpusti je«. Nadesno je prikazana Hagara zastrijevši u svom bolu lice, pored nje korača njen sin Izmael. Abraham, veličajan rembrandtovski starozavjetni lik, kao da se postidio zbog svoje okrutnosti, pa raširivši ruke gleda tužno za svojom mlađom ženom. Na prozoru kuće stara Sara, u vratima njen sin Izak, a na stubama psetance. Sve odlike Rembrandta-grafičara kazuju se na tom listu u svom savršenstvu. — *13. Pierre-Imbert Drevet (1697. — Pariz 1739.).* Pored njegova Bossueta njegov je ovdje reproducirani bakrorez s portretom čuvenog arhitekta Roberta de Cotte-a (po slici H. Rigauda) jedno od majstorskih djela francuske grafike XVIII.

stoljeća. Zbog izvanredno fino izvedene lijeve ruke list je po vremenu dobio naziv »Le portrait à la belle main«. Drevet postizava dubačem mnogolikost tonova i slikovite efekte, o kojima pređašnji bakroresci nisu ni slutili. — *14. Giovanni Battista Piranesi (1721.? Mleci — 1778. Rim).* Njegova porodica starinom je iz Pirana u Istri, ali se on sam uvijek ponosno naziva »Mlečaninom«. Piranesi je reprezentativni majstor talijanske grafike XVIII. stoljeća. Isprva arhitekt, priklonio se on poslije, živući u Rimu, isključivo prikazivanju antiknih i novijih rimskih građevina. Suverenom tehnikom postizava on na svojim bakropisima neslućeno bogatstvo tonova. »Grafička zbirka« ima njegovo monumentalno djelo u pet folijanata s prikazima rimskih »starina« u izvrsnim ranim otiscima. I ovdje reproducirani list prikazuje motiv antikne arhitekture. — *15. Giovanni Domenico Tiepolo (1726.—1804.),* sin Giovannija Battiste, povodi se i u svojim bakropisima za svojim velikim i genijalnim ocem. Svi su njegovi bakropisi »laki, pikantni i originalni«. Suita »Slikovitih ideja o Bijegu u Egipat« (niz od 24 bakropisa, nastao 1750. do 1752., od kojih je jedan ovdje reproduciran) mijenja na osobito originalan i mnogolik način osnovni motiv, nalazeći uvijek nove i duhovite varijante. — *16. James Watson (1740. — London — 1790.)* mnogo je i danas uvažen predstavnik engleskog »mezzotinta« XVIII. stoljeća. Među njegovim brojnim po slikama J. Reynoldsa izvedenim listovima ističe se naročito ovdje reproducirani portret Barbare grofice Coventry.

Kratice u natpisima ispod slika i u tekstu samom znače priručnike: B. Bartschov, M. Meaumeov, N. Naglerov, V. de Vesmeov i Le Blancov, u kojima se nalaze kritički katalozi djela pojedinih majstora. Kako neki primjerci ovdje reproduciranih listova, koji se nalaze u »Grafičkoj zbirci«, nisu besprikorno sačuvani, reproducirani su oni po drugim savršenim predlošcima u drugim evropskim zbirkama. To je slučaj kod brojeva 1 i 2.

SADRŽAJ

Redakcija ovogodišnjeg »Kola« dovršena je koncem svibnja 1939. g.

Ur.